

ТИМОЧКА БУНА 1883. ГОДИНЕ: УСПОМЕНЕ РАШЕ МИЛОШЕВИЋА, 1923.

Садржај

1. Пад кабинета Јована Ристића 1880. год. и свршетак намесничког режима
2. Побуна у Тополи
3. Радикална струја против либералног режима
4. Кабинет Милана Пироћанца. Почетак напредњачке владавине
5. Проглас Николе Пашића и другова „Пријатељима народа”
6. Народна Скупштина сазвана за 30. новембар 1880. г.
7. Организација и рад радикалног скупштинског клуба
8. Напад кнеза Милана на радикалну странку и банкротство Генералне уније
9. Нашим једномишљеницима и свима који су нас поздравили
10. Интерпелација на г. министра председника и остале чланове кабинета
11. Агитација краља Милана против радикал. посланика
12. Избори од 12. маја
13. Прва скупштина радикалне странке
14. Илкин атентат на краља Милана 1. септ. 1882. год.
15. Разрађивање странкиног програма
16. Организација среза на начелу самоуправе и избор. права
17. Унутарње стање пре скупштинских избора септембра 1883. год.
18. Spreмање за избор посланика
19. Народна скупштина за 1883. год.
20. Значајна тајна конференција радикалних посланика
21. Ванредно стање и преки суд у побуњеним крајевима
22. Тимочка буна
23. Мој последњи разговор с пашићем и руским послаником Персијанијем
24. Хапшење чланова Главног одбора и суђење
25. У пожаревачком затвору
26. Шта се дешавало у Београду за време нашег суђења у Зајечару

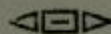
27. Да ли је Главни одбор Народне радикалне странке или ма који његов члан а поглавито његов председник Никола П. Пашић знао за Тимочку (Зајечарску) буну
28. Наше бављење у Пожаревачком затвору
29. Наш двогодишњи затвор
30. Састанак краља Милана с пером Тодоровићем 27. децембра 1885. год. у тврдињи београдској
31. Нови живот
Нишка конференција радикалних изасланика
32. Покушај краља Милана преко Д-ра Лазе Докића о саставу напредњачко-радикалног кабинета
33. Моја аудијенција код краља Милана. Персонална унија између Србије и Бугарске
34. Споразум између београдских радикала и либерала о заједничком раду
35. Кабинет либерално-радикални створен априлским споразумом
36. Припрема краља Милана за абдикацију
37. Претресање Устава и говори краља Милана и појединих чланова Уставотворног одбора

9.497/

116375

ТИМОЧКА БУНА

1883. ГОДИНЕ

УСПОМЕНЕ

РАШЕ МИЛОШЕВИЋА

ЧЛАНА ГЛАВНОГ ОДБОРА РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА — КОСМАЈСКА 22
1923.

ЦЕНА 40 ДИН.

9.497

800/67
200

СВОМЕ ДРУГУ И САПУТНИКУ У ЖИВОТУ

ДРАГИ

ПОСВЕЋУЈЕ ОВУ КЊИГУ

25. ОКТОБРА 1923. ГОД.

РАША МИЛОШЕВИЋ

У БЕОГРАДУ

Пре четрдесет година

На данашњи дан око поноћи, на захтев преког суда у Зајечару, притворени су и оковани бачени у казамате тврђаве београдске чланови Главног одбора радикалне странке:

Пера Тодоровић
Раша Милошевић
Коста Таушановић
Паја Михаиловић
Андра Николић
Гига Гершић
Јован Ђаја
Стева Стевановић
Јошка Симић.

Председник Главног одбора радикалне странке, Никола П. Пашић, прешао је истог дана око подне преко Саве код железничког моста.

Напомена.

Сматрао сам за потребно, да у својим Успоменама о „Тимочкој буни“ изложим: стварање Народне Радикалне странке, рад радикалних посланика, и Главног Одбора као и његових чланова суђених и осуђених због Тимочке буне.

У ове моје успомене о „Тимочкој буни“ унео сам и моје погледе на „Организацију среза на начелу самоуправе и изборног начела“, који су били и мишљење тадањег Главног Одбора радикалне странке, јер их је он унео и у свој пројект Устава. Из тога се види како су тада представници Радикалне странке у њеном Главном Одбору мислили уредити српску државу.

Радикална странка имала је јаког учешћа и у стварању Устава од 1888 г. Као секретар Уставотворног Одбора бележио сам говоре појединих чланова, сачувао сам их и сад их у овој књизи износим.

Још једну напомену. Народ је назвао ову буну, о којој говорим у овој књизи, „Зајчарска буна“, али налазим да је правилније назвати је „Тимочка буна“, јер је она заиста и била пре буна Тимочке Крајине него ли Зајечара. У тексту изрази „Зајчарска буна“ и „Тимочка буна“ значе једно исто.

Писац

СЛИКЕ ИЗ ГОДИНЕ 1882.

Никола Пашић

Пера Тодоровић

Раша Милошевић

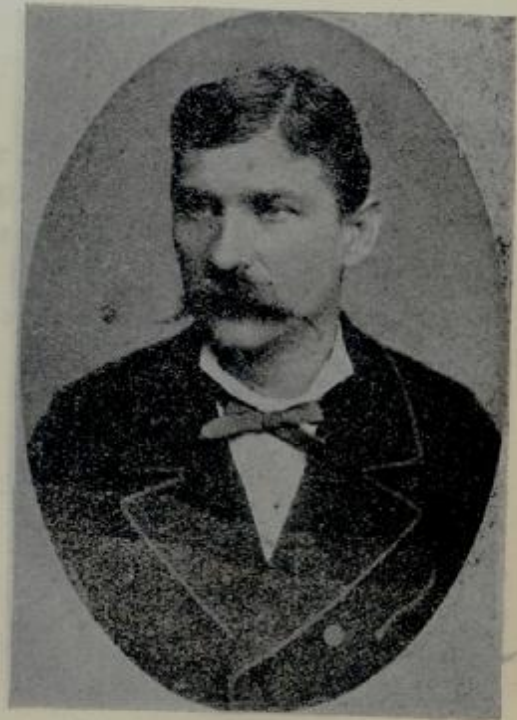
СНИМЦИ НА ГОДИШНЕ БИР

Коста Таушановић

Паја Михаиловић

Стева Стевановић

СЛИКЕ ИЗ ГОДИНЕ 1889.

Гига Гершић

Андра Николић

Јован Ђаја

И.Д.Б.Р

7571

1. Никола П. Пашић осуђен је у одсуству на смрт 28. нов. 1883 г., вратио се из емиграције 1889. после амнестије.

2. Пера Тодоворић, осуђен је на смрт 28. нов. и истог дана помилован на десет година заточења; у затвору је био 2 год. 2 месеца и 6 дана, а ослобођен 1. јан. 1886. г.

3. Раша Милошевић, осуђен је на смрт 1883. и истог дана помилован на 10 год. заточења, у затвору је био 2 год. 2 месеца и 6 дана, ослобођен 1. јан. 1886. г.

4. Коста Таушановић, осуђен 28. нов. 1883. на 7 год. затвора, ослобођен 1. јан. 1886 г., био је у затвору 2 год. 2 мес. и 6 дана.

5. Паја Михаиловић, осуђен је на 5 год. затвора 28. нов. 1883.; био је у затвору 2 год. 2 мес. и 6 дана, ослобођен 1. јан. 1886 год.

Гига Гершић, Јован Ђаја, Андра Николић, Стева Стевановић и Јошка Симић ослобођени су као невини 28 нов. 1883 год.; били су у притвору оковани од 25. окт. до 28. нов. 1883.

ТИМОЧКА БУНА

1883. ГОДИНЕ

1 <E>

Handwritten signatures and dates:
K. [unclear] [unclear]
4/III-48
6/19

УСПОМЕНЕ

РАШЕ МИЛОШЕВИЋА

ЧЛАНА ГЛАВНОГ ОДБОРА РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

После осталих узрока, она је била колективна последица и резултат Кишчевине Србије против турске извеснице 1876 и 1877 године. Овај ратовао за независност Србије и ослобађање ове земље од Јанача Јака. Главни узрок била је додана ратом изазван Србије. Милошевић је један од ратних учесника у овом рату и један од оних који су се борили за независност Србије и ослобађање ове земље од Јанача Јака.

БЕОГРАД

Штампарија ДРАГ. ГРЕГОРИЋА — Космајска 22. — Телефон 839.
1923.

Пад кабинета Јована Ристића 1880. године и свршетак намесничког режима.

Председник либералног кабинета, Јован Ристић, поднео је оставку свога кабинета Кнезу Милану 19. октобра 1880. Кнез је примио поднесену му оставку, и тиме је завршена владавина либералног режима, започетог „Намесништвом кнежевског достојанства“ 1868. год., после убиства Кнеза Михаила. Састав новог кабинета поверио је Кнез — Милану Пироћанцу, члану Касационог Суда, бирократском представнику младих конзервативаца, доцнијих напредњака.

Оставка кабинета Јов. Ристића није била неочекивана. — Поред осталих узрока, она је била неизбежна последица и ратова Кнежевине Србије против турске царевине 1876. и 1877. године. Ови ратови за независност Србије и ослобођење српског живља на Балканском Полуострву вођени су под либералном владом Стевче Михаиловића, који је својом популарношћу задобио за идеју народног ослобођења не само оба крила либералне странке, млађе и старије либарале, него и нараштај људи новијих политичких погледа, задахнутих идејом за ослобођење и уједињење српског народа.

Први рат против Турака, оглашен 20. јуна 1876. год. а завршен примирјем 20. октобра исте године, није успео. Другим ратом, који је по споразуму с руском владом отпочет 1. децембра 1877. г., Србија је проширена; она је увећана окрузима: топличким, врањским, нишким и пиротским.

И један и други рат, као и сваки рат у опште, изазвали су у земљи нерасположење против оне владе и оне странке, под чијом су владавином ратови вођени.

За време првог рата Турци су ушли у источне округе Кнежевине Србије, опљачкали су их, попалили и уништили све што се могло уништити од ушћа Тимока до Ђуниских висова; Турци су окупирали источне пограничне округе. Само ултиматум руског цара, Александра II, учињен 10. октобра исте године преко руског посланика у Цариграду, задржао је Турке од даљег продирања у нашу земљу. Да није било ултиматума руског цара, Турци би Србију прегазили; само реке Дунав и

Сава могли би их зауставити. Неспремна Србија није им могла дати потребног отпора; а нада да ће се одмах у рат умешати и Русија, није се остварила. Турци су лако дошли до победе и држали су заузете, попаљене и опљачкане округе све до 17. фебруара године 1877., кад је утврђен дефинитивни мир између Србије и Турске. Тим уговором Србија је повратила од Турака заузете крајеве и постала је независна држава.

Под навалом турске војске много је становништво избегло из окупираних округа у крајеве ван домашаја турске силе; а оно пак што није могло избећи последице слома, остало је на својим згариштима и рушевинама, остављено Черкезима на милост и немилост.

Јад и чемер, голотиња и глад владали су по збеговима. Делећи избеглицима помоћ руског црвеног крста био сам у положају да све ово гледам својим очима. Варваринско поље беху притисле избеглице из окупираних округа; помоћ из Русије, добивена у оделу и храни, није могла потпуно утоплити избеглице и утолити глад њихову; у најгоре зимње време избеглице су проводиле свој чемеран живот под ведрим небом.

Под свежим утисцима ратног неуспеха и последица рата, под утисцима голотиње и гладовања избеглица, извршени су избори за Велику Народну Скупштину. Сва изборна процедура, сазив и трајање Велике Народне Скупштине вршени су брзим темпом, на основу постојећег изборног закона, у нечему измењеном према ратним приликама. Првог фебруара изашао је указ којим се одређују избори за осми фебруар; Нар. Скупштина се састаје 14. фебруара, а закључује своје седнице 16. фебруара. У нормалним приликама неби била допуштена оваква хитња. Ова Народна Скупштина имала је да реши хитно питање: хоће ли се продужити рат или закључити мир. Решење овог питања било је хитне природе, јер је примирју истицао рок 17. фебруара и Србија је требала дати хитног одговора на једно или друго постављено питање. Кнез је лично отворио 16. фебруара Велику Народ. Скупштину, која је бројала 420 посланика, и она је у тајној седници имала да реши хоће ли се продужити рат или закључити мир на основу status quo ante bellum, и пошто је решила да се мир закључи, кнез је одмах после тога, исто пре подне дошао и закључио скупштинске седнице.

После закљученог мира избеглице су се вратиле на своја згаришта; њихово очајење било је појмљиво видевши свој иметак у рушевинама. Владин положај није био лак; она је морала употребити у тим крајевима све мере опрезности само да неби избио какав оправдан неред.

Ово нерасположење народа из тих опљачканих и попаљених крајева није ослабило ни после успешног другог рата у зиму 1877. год., кад су задобијени окрузи: нишки, пиротски, врањски и топлички. Као после сваког тако и после ових ратова осетио се

велики губитак у људству, у стоци; материјалне штете биле су велике; осетиле су се све ржаве последице рата¹⁾).

Побуна у Тополи.

Сем ратних узрока, народно нерасположење појачано је и побуном у Тополи. Народна војска из околине Тополе сазвана је била на зборно место у Тополи децембра 1877. Војници сакупљени у Тополи откажу послушност, нису хтели поћи на границу. Због ове побуне стрељано је неколико побуњеника, многи су осуђени на робију и заточење.

Војни суд, који је у Аранђеловцу судио побуњеницима, судио је и на смрт осудио и Јеврема Марковића, пуковника, брата Светозара Марковића. Јеврем Марковић као командант војске књажевачке имао је сјајног успеха при освајању Беле Паланке и Пирота, због чега га је јавно похвалила и сама Врховна Команда; а поред тога, чисто војничког успеха, био је и од јаког политичког утицаја и као народни посланик Нар. Скупштине 1875. год; био је политички противник либералном режиму. За време првог рата није имао никаквог учешћа у њему, али за време другог рата, Сава Грујић као министар војни понуди му да прими команду над Књажевачком војском, у којој име Јевремово није било непознато, јер је Јевремов отац дуго био са службом у Књажевцу²⁾.

Јеврем Марковић био је истакнутији члан опозиције у Нар. Скупштини, 1876. год. која је огласила рат Турској, у друштву с Адамом Богосављевићем, Пајом Вуковићем, Ранком Тајсићем, Милијом Милованићем и другим посланицима, који су доцније играли угледну улогу у радикалној странци. Није никакво чудо што је стрељање Јеврема Марковића изазвало негодовање у следбеника Светозара Марковића, брата његовог. Другови и пријатељи оба брата Марковића болно су осетили политичко убиство једног угледног члана млађег нараштаја.

Популарни Стевча Михајловић, у чијем је министарству тада био министар војни Сава Грујић, интиман друг Јеврема Марковића, пере руке од овог злочина и товари га на леђа Врховној Команди, чији је шеф тада био Коста Протић, пуковник, а доцније ђенерал и намесник краљевског достојанства

¹⁾ Године 1878. штампан је у новосадској „Стражи“, под редакцијом Лазе Пачу-а, мој чланак „Последице рата“, у коме сам изнео штетне последице овога рата.

²⁾ Да се не би заборавило. За време Пољског Устанка 1865. год., Сава Грујић и Јеврем Марковић били су државни војни питомци у Берлину. Кад је букинуо пољски устанак, Сава Грујић и Ј. Марковић напустише школу у Берлину и ступе у редове пољских усташа против Русије. Српски министар војни врати их у Србију. С Грујић је доцније продужио своје школовање у Русији а Јеврем остане у српској војсци.

1888. год. после абдикације краља Милана. Нема сумње да је за ово политичко убиство крив највише, а можда и једино сам кнез Милан као командант целокупне војске, али велика одговорност лежи и на либералном кабинету, јер није ништа предузимао да се овај злочин спречи. Изгледа, да неким члановима кабинета Стевчиног није непозната била намера кнеза Милана да нестане овог изврсног и храброг војника, а свима је члановима владе било познато да је Марковић био осуђен на смрт, па ипак нису предузели потребне мере да се ова казна не изврши. Ни после стрељања Јеврема Марковића либерална влада није протествовала против чина Врховне Команде, што значи да се је она солидарисала с убицама Јев. Марковића, те стога и на њу пада љага за овај злочин; а она је за њега одговорна и пред историјом и пред нараштајем, који се буну против њеног политичког рада и који се спрема на очајну борбу против ње. Значајно је да су и угледнији либерали осуђивали овај злочин и бацали за њега сву одговорност на Врховну Команду.

Због Тополске побуне изведени су били пред војни суд у Аранђеловцу и познати добротвор српске књижевности: Илија Коларац, и Аним Чумић, адвокат, бивши професор на Великој Школи, бив. председник општине београдске и бив. министар-председник конзервативног кабинета; њих је војни суд осудио на затвор, који су издржавали у Пожаревачком Казненом Заводу. Илија Милосављевић Коларац, који је још за живота свога основао књижевни фонд, чијим су новчаним средствима штампане многе за народ корисне књиге, који је све своје имање завештао оснивању Универзитета, био је већ при крају свога живота кад га је ова несрећа задесила. Заузимањем Стевче Михаиловића, председника либералног кабинета, кнез Милан је Коларца помиловао после неколико месеца од даљег издржавања затвора. Аним Чумић био је првак међу конзервативцима и осуда над њим као и над Коларцем само је увећала нерасположење против владе њихових политичких и личних пријатеља. А. Чумић је остао у затвору све до 29. октобра 1880 г. кад га је амнестија кнеза Милана, под Пироћанчевом владом, ослободила пожаревачког затвора.

Радикална струја против либералног режима

Сем ратних последица и жртава Тополске побуне било је и других узрока, који су појачали нерасположење народа против либералне владавине, нарочито међу следбеницима идеја Светозара Марковића. Због писања у „Раднику“, либерална влада намеравала је да притвори Свет. Марковића 1882. год. и да би ово избегао, Марковић се уклони из Београда и настани се у Новом Саду. По повратку своје из емиграције настани се у Крагујевцу, отпочне издавати лист „Јавност“, у друштву са Савом Грујићем, који је тада био технички официр у тополивници, коју је ускоро после тога напустио. Св. Марковић је још

кратко време могао уређивати лист. По смрти његовој прихвате његов политички рад и издавање листа његови другови; Никола Пашић, Пера Велимировић, Срета Анђелковић, Пера Тодоровић, Мита Стојановић, Стева Милићевић и други Светозареви политички другови продужили су рад на листу „Ослобођењу“, који су прекрстили у „Старо Ослобођење“, док и овај лист није престао излазити фебруара месеца 1886. г. Ова група људи водила је борбу против бирократског државног уређења, она је радила на уништењу бирократског система и стварању самоуправне комуналне политике, и њена практична политичка борба сводила се на заузимање општина путем општинских избора. Стога су их либерали назвали „комунци“. Фебруара месеца 1876. год. вршен је у Крагујевцу избор општинског часништва. Политичка група око „Ст. Ослобођења“, помогнута радницима крагујевачке фабрике, победила је на општинским изборима. По свршетку избора победници су демонстрирали; ишли су по вароши с развијеном црвеном заставом и музиком, и акламирали су изабране општинске часнике. И како су ови избори били на беле покладе, то је и демонстрација била јача него што би била да су избори вршени ког другог дана. Тада је влада била у рукама млађих либерала; њен председник био је Љуба Каљевић, ужички посланик, бив. уредник слободоумног листа „Србија“, органа млађих либерала, а душа кабинета био је Стојан Бошковић, професор.

Полиција крагујевачка притвори и оптужи суду коловође ове поворке и избранике општинског одбора и општинског суда. Оптуже их за покушај преврата и завођења „Комуне“. Суд одобри притвор. После извесног времена полиција их преда суду, и сад се над њима отпоче судско ислеђење. У судском притвору су тада били: Пера Велимировић који је био изабрат за председника општине, Пера Тодоровић, поп Миле Барјакаревић, Илија Душланић, Пера Ђорђевић, Мита Стојановић, наставници гимназије крагујевачке и учитељске школе, стари Сим. Степић, трговац, Алекса Барјатар, радник тополивнице (био је висок, носио је црвену заставу, те су га стога доцније и прозвали барјактар) и још неки, било их је претворено око дваестак. Никола П. Пашић није тада био у Крагујевцу; њега је ова политичка група била послала у стан босанских усташа.

У судском притвору затекао је „комунце“ и проглас рата са Турцима 20. јуна 1876. г. Притвореници изјаве жељу да их упуте у борбене редове. Суд усвоји њихову молбу и одложи ислеђење. Неки од притвореника отиду на границу, и то: Пера Велимировић би упућен у јаворску војску, а Пера Тодоровић, Мита Стојановић буду упућени на Делиград, где је био штаб источне војске, којом је командовао Черњајев. Ја сам тада био у Јовановцу, на путу Параћин—Делиград, као машириста у војном млину, и јако сам се изненадио када сам једног јутра видео код мене у млину Перу Тодоровића и Миту Стојановића, за које сам држао да су још у крагујевачком затвору: путовали

су за Делиград. Перу је узео Черњајев у свој штаб, за свога ађутанта, и његова је дужност била не само да свуда прати Черњајева и да преводи на српски његове ратоборне говоре упућене војницима, него је бивало тренутака да га је Черњајев упућивао и у борбене редове да храбри борце. Једном приликом, у критичком моменту, Пера је по наређењу Черњајева прихватио команду над добровољачким одредом, и одбио напад Турака. Черњајев га је за тај успех одликовао пред остатцима добровољачког одреда сребрном медаљом за храброст коју је са својих груди скинуо и Пери на груди прикачио.¹⁾

По свршетку неуспелог рата а за време примирја неки су се од њих вратили у Крагујевац, неки су изгнани (Мита Стојановић погинуо је у борби код Адровца) а неки су и даље остали на граници све до закључења мира.

Фебруара месеца 1877. г, сазвана је била Велика Народна Скупштина, за народне посланике за ову скупштину били су избрани и неки од ових „Комунаца“, који су били под судском истрагом а над којима је за време рата било прекинуто судско ислеђење. Либерална влада није тражила још за примирја да се ови политички окривљеници врате у судски притвор, сигурно стога што су били у изгледу избори и што није било паметно затварати људе у таквим ненормалним и критичним тренутцима, кад је свака варница могла изазвати пожар. Али кад је Народна Скупштина завршила своју дводневну сесију, кад је решено да се закључи мир с Турском царевином, кад су настале редовне прилике, онда комунци осете да ће их поново стрпати у затвор, те се не стану дуго премишљати, него неки од њих пређу у Угарску и настане се у Земуну и Новом Саду, сакупљени око редакције „Страже“. На протест либералне владе Угарска влада нареди нашим емигрантима да се уклоне са њене територије, и Пера Тодоровић оде у Париз, где је бедно проводио свој изгнанички живот, а Пера Великировић, после краћег бављења на трасирању неке угарске железничке пруге, оде у Бугарску, где је у софијској гимназији предавао математику.

Други рат 1877—78. затекао је у изгнанству наше другове оптужене због „црвеног барјачета“. Нити су се они хтели враћати у земљу, где су још под оптужбом били, нити их је либерална влада хтела пустити у земљу; амнестије није било, и тако су наши другови у емиграцији очекивали пад либералне владе, који их је једино могао вратити у отаџбину.

Овакво поступање с људима, чије су мисли ухватиле дубоког корена у млађем нараштају, изазивало је све јаче нарасположење у народу против либералног режима, и први избори за редовну народну скупштину, која се састала 1. нов. 1888. г. у Нишу, повећали су број опозиционих посланика либералној

¹⁾ Пера ми је доцније причао да је ову сребрну медаљу морао као изгнаник у Паризу продати да би имао чиме хлеб купити.

владавини. Тада први пут улази у Нар. Скупштину и Никола Пашић; с њим су и раније изабрани посланици: Адам Богосављевић, Ранко Тајсић, Љуба Дидић, Милош Глишић.

Политичка борба у журналистици престала је још 1876. г. Народна Скупштина постаје сад ново поље, на коме се води политичка борба; Никола Пашић постаје гравитациона тачка и центар за народне посланике опозиционе радикалне групе и за све радикалне елементе ван ње. Од тога доба, радикална странка, чији су зачетци избили још у Народној Скупштини 1876. год, почела се организовати. Та њена организација, истина, није била представљена у написаном програму и уређена по писаним партијским статутима, али је она стварно постојала; није било организованог радикалног клуба, али су радикални посланици били непрестано у тако чврстој међусобној другарској вези, да је њена организација као опозиције била исто тако солидна, као да се управљала по писаним статутима организованог политичког клуба. Ма колико се либерална влада старала да народ што мање зна и ништа не чује о раду народних посланика у Народној Скупштини, ипак су опозициони посланици налазили пута и начина да упознају своје бираче са радом својим у Народној Скупштини. Опозиција се ширила у народу врло брзо; она је бујала тако нагло да је године 1880., кад су 30. новембра вршени избори за Нар. Скупштину, политичка ситуација била чиста, либерални режим бројао је своје последње дане.

Један догађај, који се десио марта месеца 1880-те године, појачао је огорчење народа против либералне владавине и помогао успех опозиције на предстојећим изборима. Либерална полиција петљала је Адама Богосављевића, народног посланика за округ крајински због обијања општинског коша у селу Копривници, родном месту Адамовом. По повратку са границе, ратници нису имали хране, и Адам са сељанима својим отвори општински кош и подели кошевску храну гладним сељанима својим. Због тога либерална полиција у Зајечару, и ако је Копривница припадала округу крајинском, притвори Адама 17. марта. Адам се у затвору разболи и 18. марта га болесног пренесу у болницу, где деветнаестог марта умре. Лекарска комисија је утврдила да је Адам умро од запаљења плућа, али у исто време додаје да сумња да би се Адам разболео да га нису затворили, а још мање је вероватно да би умро да није био затворен.

Народ из Адамовог краја, и сви поштоваоци, пријатељи и многобројни политички другови његови из целе земље веровали су, да је Адама у затвору отровао Живојин Величковић, полицијски писар среза зајечарског, доцнији адвокат, кога су због тога догађаја прозвали „Жика отров“.

Пријатељи и другови Адамови хтели су приредити Адаму парастос по целој земљи, али Митрополит Михаило, либерални стуб у цркви, забрани држање парастоса, не допуштајући ову

демонстрацију против либералног режима. Трагична смрт Адамова и забрана држања парастоса узрујали су народ. Смрт Адамова послужила је као јако агитационо средство против либералне владавине и као јако изборно оруђе при првим изборима за Народну Скупштину.

Кабинет Милана Пироћанца. Почетак напредњачке владавине.

Последице минулих ратова са свима унутрашњим и спољним тешкоћама и неуспесима, са примљеним и неизвршеним обавезама на Берлинском Конгресу — принудили су либерални, Ристићев, кабинет да одступи.

Ристић је поднео оставку свога кабинета 19. октобра 1880. године.

Кнез Милан је примио оставку Кабинета Јована Ристића, и поверио је састав Кабинета, као што напред поменух, Милану Пироћанцу, вођи млађих конзервативаца.

Милан Пироћанец, париски правник, отпочео је своју каријеру као дипломата а завршио ју је као правник. При саставу кабинета је поред председништва задржао за себе и портфељ министра правде, јер је имао да изведе организацију судске независности.

Душа Пироћанчевог кабинета био је Милутин Гарашанин, који је по својој професији био војник, али који није по свршеној војној школи у Француској отишао у касарну него у млин у Гроцкој, где је поред млинарског посла често био биран за председника грочанске општине и за народног посланика за срез грочански. Очекивало се од Милутина Гарашанина да ће као министар унутрашњих дела у Пироћанчевом кабинету завести све оне унутрашње реформе, што их је као народни посланик тражио од либералне владе. Ове наде су с правом полагане на њега. У његових савременика је још била у живој успомени једна његова изјава у Народној Скупштини 1876. г приликом претресања неких измена закона о штампи. Он је тада рекао, да је штампа један орган за исказивање мисли, да је она природна функција човековог организма, и да је не би требало ограничавати никаквим законским мерама. Али кад Устав предвиђа да ће се о штампи донети нарочити закон, онда он предлаже да тај закон има један једини члан, који би гласио: „Члан први: Штампа је у Србији слободна“. Такав један политичар с таквим погледом на штампу улази у Пироћанчев кабинет за министра унутрашњих дела. Веровало се, да ће такав министар ослободити окова слободну реч, дати маха слободном исказивању мисли, и његов први закон о штампи примљен је акламацијом једногласно. Али се тада није могло слути, да ће тај исти Гарашанин доцније, кроз врло кратко време, себе дезавуисати и рећи јавно у Народној Скупштини: „Јавно је мњење безобразно“.

Милутин Гарашанин је бивао више година и председник општине грочанске, те је у том положају могао боље него ико други уочити све мане постојећег закона о општинама и све потребе општинске, које треба регулисати једним законом о општинама, јер је народу један добар закон о општинама то исто, што је интелигенцији добар закон о штампи. Народ је исто тако жудно ишчекивао закон о удружењима и зборовима, без којих нема правилног политичког живота.

Милутин Гарашанин био је маркантна политичка личност; за њега се може рећи да је у народу политички никао, у њему је живео, вољом народа сео на посланичку клупу а са ње ускочио на министарску столицу. Народ је за њега знао, а осталу господу министре у Пироћанчевом кабинету није познавао; он је носио на својим леђима партију којој је припадао; са нестанком његовим нестало је и његове партије; њега нико није могао заменити у напредњачкој странци.

Прва брига једног таквог министра унутрашњих дела била је, да распусти Народну Скупштину, којој је те године истицао трогодишњи рок, и Гарашанин петог дана по саставу Пироћанчевог кабинета, 23. октобра, подноси кнезу указ о распуштању Народне Скупштине и указ о новим изборима народних посланика на дан 30. новембра. Гарашанин је правац своје унутрашње политике изнео у своме распису, упућеном полицијским властима 23. октобра 1880. год. Овај распис је карактеристичан по прве и доцније дане министровања Гарашанина, стога ћемо га овде навести:

„Господине начелниче

Ступајући на управу Унутрашњих послова, на коју ме је позвало високо поверење Његовог Височанства, налазим за нужно да Вас одмах упознам са правцем Владе у опште, и са назорима који ће руководити моју радњу посебице.

Жива борба, која се данас води на пољу политичких питања у земљи, не треба да нас обезбужава нити забрине. Земља је у пуном процесу политичког развића; и ако је мисао здраве уставности у мњењу народа знатно унапред коракнула, опет зато још нису сва питања која с њом у вези стоје потпуно на чисто изведена и у појмовима рашчишћена, као што ни интереси, који се тичу ових политичких питања, нису дошли до нужног успокојена. Ова борба знак је живота и политичког здравља; она није никакав доказ опадања народног.

И заиста, госп. начелниче, данашња Влада носи у себи истиниту веру, да само из потпуне и потпуно искрене Уставности потиче правилно политичко образовање народа, светао углед престола и здрава будућност земље. Али дух праве уставности условљава слободу политичког убе-

ђења; слободу кретања на пољу политичког рада у границама које закони одређују. Пред законима су равне све политичке мисли док се не почну косити са јавним редом и одредбама које су у законима обележене. Све оне имају и права да се у свом законом кретању не ограниче и не смећу. Јер као год што се злоупотреба слободе не сме бркати са слободом, исто тако треба увек имати на уму да и злоупотреба власти никад није одржала закони ред у земљи, нити је кад год помогла правилном политиком развићу народа.

Према томе, госп. начелниче, само је тачно и свесно вршење закона кадро да ујемчи ред у земљи и да сачува свакоме политичке слободе неповређене.

Тим тек путем утврђује се вера у важност власти и у заштитну моћ закона. Само разумним појимањем и правилним вршењем закона ствара се и одржава поверење у законе код свију оних који у јавном раду траже спокојства, који од здраве слободе очекују напретка.

Оволико сам сматрао, госп. начелниче, за нужно да проговорим о политичкој улози политичких власти, које су под моје руковођење стављене.

Но никад ни у ком случају не сме се предвидети, госп. начелниче значај управних власти на пољу на ком политика не игра никакву улогу. Сигурност лична и имовна грађана долазе са свим посредно под заштиту управних органа. И почем је та сигурност тако битни услов привредног развића земље и благостања грађана, то управна власт не може никад одвише пажње истрошити око стварања и одржања овако важног услова.

Мени је, господине начелниче, врло добро позната многостручност и тешкоћа радова који спадају у круг административних власти.

И да би јошт од сад свачији положај постао јасан и разговетан, ја сматрам за дужност да напоменем следеће погледе којима нећу престати да се руководим у раду у који сам ступио.

Тачно, савесно и разборито вршење дужности од стране органа управе на којој сам, тачно, савесно и разборито вршење наредаба које будем имао потребе да их издајем, биће у мојим очима једини и искључни разлог за пропоруку и награду. Свему ономе што се буде сударило са дужношћу, свему ономе што се буде косило са наредабама мојим, — за које ја примам одговорност пред узвишеним Владаоцем и пред народним представништвом — свему томе решен сам да одсудно на пут станем. Ја нећу, господине начелниче, да замишљам да ћу наићи на злу вољу, а најмање на несавесност; али на случај да се, на

жалост, и са овим појавама сретнем, ја ћу без оклевања мојој дужности у најозбиљнијој мери одговорити и сву строгост закона променити“.

Сам почетак новог стања и рада Пироћанчеве владе обележен је амнестијом за све политичке кривце, која је обзнана 29. октобра 1880. г. Њоме су се користили: Пера Велимировић и Пера Тодоровић; први се вратио из Бугарске а други из Париза. Аним Чумић дошао је из Пожаревачког затвора у Београд а Љуба Каљевић из Беча.

Наступили су били дани изборне борби. Не памти се у народу такво одушевљење какво је настало по паду либералне владе. Народ је узео сам у своје руке изборну кампању.

Неколико представника радикалне опозиције либералном режиму (Никола Пашић, Паја Вуковић, Риста Поповић, Јоца Ж. Јовановић, Коста Таушановић) издају за изборе проглас „Пријатељима Народа“, у коме износе своје политичке назоре на либерални режим и на нове људе, који су примили политичко наследство пале либералне владе. Тај проглас је важан за доцнију борбу радикалне странке, стога га доносим у целини.

„ПРИЈАТЕЉИМА НАРОДА“

„Прилике и околности политичке и економске, у којима се наш народ налази, приморале су нас, да се обратимо на све пријатеље народне и да им изложимо наше назоре о садањем стању земље, као и то, шта би требало да радимо, те да се то стање побољша, а народу осигура правилан пут за свестрано развијање и одсудни уплив на даљи ток његовог напредовања.

Борба за народна права одавно се код нас води; она је била кад јача а кад слабија, али се никад није угасила у души народних људи. Било је мрачних дана кад се нису опажали видни знаци те борбе, а било је таквих сјајних тренутака, кад су многи родољуби држали, да смо на прагу, да утемељимо и осигурамо народна права и народне слободе. По некад је било у народу таквих повољних прилика, да су народни људи добијали велики уплив у народним пословима, али још чешће било је злих удеса, да су народни људи на штету народних послова, на штету народних права и слобода сузбијани, гоњени па и уништани, само да им се уплив умали или уништи, а да се олакша влада људима, који су противни и народним слободама. Резултат те дуговремене и промењиве борбе данашње је стање, у коме се наша отаџбина налази.

Ако многи и не зна како је текла та борба од оног времена, кад је наш народ као турска раја, устао против свога великог тиранина, већина ће још дуго гувити прилике у којима се водила борба за народна права и сло-

боде од ово последњих десетину година. Сваки који је водио бригу о будућности свога народа, знаће у каквије је приликама постао садањи тројички Устав. У мучним и тешким околностима кад народ беше заузет бригом да сачува земљу од немира, који би могли помести унутрашњи развитак Србије и кад је био заузет тежњом да ујемчи и освешта себи права у законодавству и контролисању државних послова, те да се једном побуде и узроци за катастрофе уклоне или бар ублаже, — тим тешким приликама кад се борила мисао народне управе са помишљу на диктатуру, створен је тројички Устав, у коме су начелно призната суверена права народу, али су даљим одредбама истог устава та права сведена на тако узан круг, да народ, помоћу народних посланка, може само у неколико ублажити рђаве пројекте законске, али има права да их измени или да нове законе изведе и утврди.

Тако су исто начелно признате народу у уставу и друге грађанске и личне слободе, али су такође другим одредбама устава или потрвене или сведене на најнижи круг практиковања.

Права уставност захтева да народ суделује у управној власти и да у својим рукама има контролну власт, а у нашем уставу нема ни спомена о томе.

Та огромна и суверена власт, нити је по праву остављена народу, нити је пак пренесена на владаоца, но је остала у рукама министара, и они, у друштву с бирократијом, су постали моћнији и од народа и од владаоца.

Ова несавремена и неприродна подела власти у самом уставу је извор трвењу и борби народа и народних људи противу сувереног, неограниченог и неодговорног положаја министара.

Ово превлашће министара ободравало их је често, да се лађају незаконитих мера против слободе и права појединих грађана, а скопчано још с неодговорношћу давало им моћи да воде политику убитачну по народне интересе и народну будућност, нити је ико у стању да такву политику сузбије и обустави.

Сваки живи Србин осећа тешко бреме, које је на Србију тиме натоварено, а сваки свестан и увиђаван човек види да је Србија до тога стања доведена не народом и владаоцем, но неограниченом моћи Ристићевог Министарства, које је већина чиновника потпомагала и чувала.

Шта је помогла она ватрена и патриотска борба самосталних скупштинара против хрђавога правца спољне и унутрашње политике и злоупотреба појединих државних органа? Нису ли гоњени и сатирани они људи, који су куражно, жртвујући себе и своју породицу, устајали у скупштини и јавним местима против штетне и неувиђавне

политике Ристићеве? Нису ли у пркос награђивани они чиновници, против којих се износило много тужаба и злоупотреба и против којих је цео народ огорчен био?

Борба народних пријатеља да поврате народу скупо стечене и онако доста скучене слободе, не беше кадра да сузбије надмоћност министара, да их нагна да чују глас народа и да га задовоље, али она беше одјек народних осећаја и расположења, она беше једина утеха родољубима да не клону и да не посумњају у будућност ове, крвљу искупљене земље.

У овој неравној борби изгледаху борци као мученици а премоћни министри као тирани. Адам умре у апси за непун два дана, па чак и црква затвори врата његовим пријатељима, да се у храму божјем они сете Христове мученичке смрти и да не уздахну за мученичку Адамову душу.

Цео низ злоупотреба власти Министара потиче с једне стране из властољубивих тесногрудих и себичних тежњи њихових а с друге, из моћи и превлашћа, што им даје непотпун и измајсторисан тројички устав, који су сами створили, и с којим су мислили довека Србијом владати.

Пре неколико година пренеражени вољом владоца, што позва на управу друге људе, прибегоше за ноћ борцима који за време њихове владавине тражише јача уставна права и веће грађанске слободе, и почеше да смишљају начине и средства како да се поново дочепају власти.

Борба им беше дволична и смутљива. С једне стране износише страшило анархије и народне самовоље, у намери, да дејствују и застраше тамо, где се надаху успеху, с друге стране надмашиваху се у народу с онима, који се борише за народне слободе и реформе. Једном руком кочише точак народног напретка, а другом гураху ватру под парни казан. Једном руком писаху чланке по „Истоку“, у коме захтеваху већа уставна јемства, веће грађанске слободе и достојно заступање државе српске, а другом се бацаху блатом на све људе, који се много раније и по чистом убеђењу борише за те исте установе. Таквим радом они беху у стању да створе забуну и омету правилан развитак Србије.

Слободу штампе од 1875 године употребише да народне људе назову мађарским и турским шпијунима, Бранковићевцима и издајницима династије, а у исто време писаху у „Граничару“ страховите чланке о династији.

Слободу општинску хвалише у своме органу, а кад се доби закон о општинској самоуправи, они га преко својих приврженика употребише да изазову судар у грађанству и тражише да се браниоци самоуправе поапсе и прогнају као бунтовници. Таквом радњом створише у земљи стање, које их позва на управу, да снажније развију своју радњу и да приступе остварењу своје тежње.

Смотреније и увиђавније грађане, који беху за ослобођење своје браће, али који се обазираху на спрему и савезнике, и који презирући њихову душу и ћуд, тражише јемства да се ослобођење браће не употреби као згодно средство да се унутра стечене слободе униште — крстише именом издајника српског ослобођења и уједињења.

Источно питање беше покренуто, и у место да као јачи баце унутарње трвење у заборав и пруже руке измирења оним Србима који се не слагаху с њиховим користољубивим тежњама или који не одобраваху њихову радњу, они проповедаху истребљење и презирање. У место да дејствују да се стање разбистри и народ види шта му ваља радити они га још више замутише и са изванредним мерама приступише рату.

Први рат би и сврши се. Други се отпоче у најтежим околностима, и он се сврши. Источно питање доби нов облик и народ Српски не умножи своје пријатеље и не олакша много тешки прадедовски задатак српског ослобођења и уједињења. Независност и проширење Србије прави се тешким и несразмерно великим жртвама.

Они исти који се за време других влада борише у „Истоку“: за веће слободе и јачу уставност, кад дођоше на владу, погазише устав и обуставише све грађанске и личне слободе, и после рата и за време мира покушаше да их у корен сатру и пониште, а неке од првака и чувара тих скупостечених народних слобода разјурише, поапсире, прогнаше и уништише. У народу овлада страх и непоуздање. Нико не беше сигуран да се не нађу „два без душе а трећи без главе.“ Трговина застаде; кредит земље у иностранству опаде; благостање се оназади. На штету ратних дугова и реквизиција и не помишљаше се озбиљно, а о погорелцима не беше ни помена. Полиција у место да бди над слободом личности, она постаде опасна тој слободи; просвета се оназади и употреби на партиске и политичке смерове; судови беху приступачни политичким страстима. И најопаснији отров народног живота, „подмићивање власти“ изби на површину.

Надмоћност коју министри из Устава црпеше, довела је Србију до овог тешког стања у коме се сада налази. Борци за народне слободе, које у „Истоку“ крстише Мађарским и Турским пријатељима, при свом пожртвовању не беху у стању да сузбију штетне међународне уговоре које они везиваху и којима даваху Мађарима и суседима превласт над нашим грађанима.

Њихова унутрашња и спољна политика вођана с таквим побудама, у таквим приликама и на основу такве неприродне надмоћности дошла је до немогућности — до апсурдума, дотерала је до тога да мора да жртвује српске интересе страним државама, а унутрашње слободе самовољи министара.

Пре но што сви знаци и све последице такве рђаве политике избише на површину да их сваки уочи, они дадоше оставку и чекаху своје противнике с узвиком: „Изволте ако смете и ако можете да владате под тим тешким приликама које смо вам у наследство оставили“. Нека нико не мисли да ми залажемо наше име за нову владу. Само дела могу да здобију наше симпатије и нашу потпору, и то дела таква, која ће учврстити грађанске и личне слободе, која ће извести Србију из заплета у коме се сада налази, која ће подићи благостање и просвету, која ће утемељити и проширити уставност да народ решава сам своју судбу, а не да његова судбина лежи у надмоћности министара.

Што смо највише у овом прогласу говорили о Ристићевој влади то је зато, што је она највише била на управи и што је највише починила злоупотреба од свога неограничења и неодговорног положаја који јој даде несавремени Устав, на који је она ударила печат свога карактера. Но ми не заборављамо да су и друге владе чиниле погрешке, радиле што се није саглашавало с народним потребама и тежњама, као што знамо и то, да овакав устав оставља широко поље за разне злоупотребе. Нова влада састављена је из људи, који су истакли свој програм у „Виделу“, у коме су задали реч да ће радити за слободу печатње, за слободу збора и договора, за слободу удружења, за ширу и већу уставност, за судску независност и одговорност извршних органа, — а то су слободе за које смо се ми одавно борили и сматрали их као неопходно нужне за правилан развитак државни. Нека се наши пријатељи не обмањују гласом „Истока“ да су радикали ма за коју владу „вадили камење из жеравице“. Ми смо до сада радили за те слободе и благостање народно. Нова влада распустивши стару Скупштину изабрату у ванредном стању, објавила се је народу с позивом да изабере посланике за нову Скупштину, која треба да да потпуна израза народном осећају, народној тежњи и народном суду.

Ова одвећ важна околност дала нам је повода, да се више нас, који смо се на брзу руку састали овде у Београду, јавимо овим прогласом свима личним и свима осталим народним пријатељима и да их замолимо, да се заузму око нових избора за Скупштину, од којих зависи и остварење и горњих слобода и даљи развитак наше земље. Народ је имао прилике да се увери шта може једна влада да изврши, кад дођу посланици који јуре за својим личним користима, а напуштају народне слободе и народни напредак.

Зато, браћо, обавестите народ, нека бира опробане борце за народне слободе,

нека бира људе поштене и самосталне, јер само такви људи могу повратити народу слободу, олакшати земљи терет и извући је из спољних заплета у којима се налази; само такви људи биће устању да стално шћу дају полета зачмалој радњи и опатој трговини. Кажите народу нека се добру не нада, ако бира људе који су познати као власничке пришипетље, и који су обијали капетанске и писарске прагове и одаје, јер такви људи гледају више на добијање својих парница, него ли на проширење народне слободе и увећање народног благостања.

Кажите и препоручите народу нека бира људе слободоумне и чврста карактера, који су кадри и да на штету својих интереса бране народне слободе и народна права; који су кадри да се жртвују за срећнију будућност своје домовине. Кажите и протумачите народу нека се не вара и не верује старим превртљивцима који су кадри за ноћ да промене своја убеђења и своје држање, само ако им се госа или као што они кажу вођа промени и није више министар. Заузмите се и радите свима поштеним и допуштеним средствима да народ обавестите, те да сузбије преваре и обмане, које би може бити потекле од стране каквих приврженика власничких, који се надају аванзовању и унапређењу.

Радите неуморно и без престанка, јер у избору посланика лежи решење свију питања. Доцније није вајде тужити се на поједине скупштинаре, што нападају или се одричу народних слобода и што не раде да народу олакшају терет, који га јако тишти. Бирајте дакле људе, који су кадри и моћни да очисте земљу од злоупотреба; да суду поврате самосталност и поштовање, да у народу подигну праву просвету, која подиже радне људе и челичне карактере, који ће у стању бити да залече ране из прошлости, да народу помогну да дође до својих грађанских и личних слобода и да подигну његово благостање и изведу земљу из свију заплета и без повреде њене независности и њеног достојанства.

Овим прогласом обраћамо се свима пријатељима слободе и напретка по целој Србији и тврдог смо уверења да неће бити никога међу њима, који ће пожалити труда и жртава да народу помогне у овом тренутку кад му може најбоље помоћи.

О Светом Аранђелу
у Београду 1880. год.

У име скупљених и осталих једномишљеника: Никола Њ. Пашић, из Зајечара, Милош Л. Глишић из Ваљева, Гаја Ј. Вуковић, из Крагујевца, Јован Ж. Јовановић из Шапца, Коста С. Таушановић из Београда.

На десет дана пре избора 20. новембра, нови министар унутрашњих дела забрањује полицијским властима мешање у изборе. Његови погледи на улогу полицијских власти приликом избора народних посланика толико одскачу од погледа либералних министара и његових доцнијих радова, да је вредно саопштити о томе његов распис, упућен полицијским властима 20. новембра 1880. год. Тај распис гласи:

„Госп. начелниче. Дан, кад ће народ српски приступити избору посланика за Законодавну Народну Скупштину, приближује се. Важност овог уставног посла толико је велика, да ја сматрам за дужност, да о њему проговорим с Вама, а преко Вас, разуме се, и са сзима који под Вашим старешинством стоје.

У земљи, која има своје народно представништво, и то представништво, коме припада један део законодавства земаљског, не може се довољно бриге истрошити на то, да народ своје важно право избора посланика употреби потпуно и истинито.

Као год што би немарност народа при употреби овог његовог права била за сажалевање, исто би тако и сваки утицај, који би помутио слободу и независност његовог избора, био за најстрожију осуду.

И заиста, г. начелниче, желети је, да народ српски при вршењу свога права засведочи сву могућу заузетост, сво могуће саучешће, јер је то начин, којим ће показати, да је у њему жива свест о његовим правима; да су му та права мила; да их уважава и да је скроз проникнут бригом за својом бољом будућношћу. Тако ће тек засведочити, да схвата колики је и колико важан његов утицај на ток земаљских послова и на његову судбину. Па почем је неопходно нужно, да народ о себи и о својој судбини води најозбиљнијег рачуна; почем је баш избор народних посланика дело којим он на своју судбину утиче; почем баш од ових избора зависи да му не само закони буду добри, него, што је исто тако важно, да код тих закона нађе поуздане заштите сваки онај, коме је њихова праведна заштита нужна: то ћете, госп. начелниче лако разумети, зашто сам напред споменуо, да би било за сажалевање, кад би се народ при вршењу овога свога права, показао без довољног саучешћа, без довољне заузетости. Но госп. начелниче, као год што би овај појав био за сажалевање, тако би исто и сваки недозвољени утицај који би се клонио на то, да помути слободу и независност израза воље народа у овом послу, био предмет осуде као незаконит и неуставан.

Између разних недозвољених утицаја, утицај власти у опште — а полицијских органа посебице, прибрав је на себе моју озбиљну бригу. Ови органи земаљске админи-

страције стоје у непосредном додиру с народом. Природа службе коју врше и власт које су носиоци, чине да се код њих највише замишља могућност, да у своме домашају скрену вољу бирача с правог пута на стазу себичних или партијских рачуна.

Госп. начелниче, Законодавна Скупштина, која би се створила утицајем власти уопште, па ма којој групи државне администрације припадала — не би више била израз воље народа, закони, који би из таквог законодавног тела истекли, не би више били изазвани истинитим потребама земље, нити би били створени у цели стварног подмирења њиховог, већ би задахнути једностраним потребама — постали узрок непрестаним опасностима за права народа у опште а за права Србина посебице. Нити би такви закони кадри били да ујемче личну и имовну безбедност грађана нити кадри били да се дуго држе у народном уважењу. Ти су разлози госп. начелниче, што данашња влада хоће да се предстојећи избори народних посланика сврше без каквих утицаја власти, а то су разлози, што се ја овим расписом поново обраћам на оне органе, који су под моју управу стављени.

Истина је да су моји ранији расписи и упуства, која сам вам издао, ове погледе и намере довољно објаснили. Нити сте Ви, госп. начелниче, нити Ваши потчињени остали необавештени, а што се ја поново овим расписом на Вас обраћам, то је с тога, што влада жели, да се сви бирачи добро обавесте о значају и домашају дела, које имају 30-ог овог месеца да изврше; то је за то, што влада жели да их при употреби овог њиховог уставног права, не сме нико ни спречити ни помести; то је зато, што влада хоће да бирачи знају да је сваки недозвољени утицај власти у опште незаконит и неуставан. Једном речи, то је зато, што би влада хтела, да се бирачи увере, да су потпуно слободни да по својој памети и савести даду свога гласа; и ако би ма каквом упливу попустили, да немају права да криве никога, него да је одговорност на њима самима."

Министар наређује да се ово обзнани свима општинским властима на општинским зборовима.

Изборну борбу предузели су и вршили сами грађани; полиција се није мешала у изборе.

Из Београда је препоручивано, да кандидати за народне посланике буду заједнички; да присталице нове владе и радикали изађу на биралиште неподвојени, да не истиче свака група за се своје посебне кандидате. Препоручено је било да не гласају за либералне кандидате. Сваки покушај којим би се ремећено споразумни изборни рад, пропадао је као покушај: обе,

пређе опозиционе групе, изашле су заједнички с једним кандидатима на биралиште у целој земљи.

И народ је проговорио 30. новембра 1880. год.; он је тада био као облак који неког ороси, неког покоси неког нахрани а неког сахрани; избори су либерале покосили; либерали су тога дана на свагда сарањени били. Политички наследници владавине намесничке, а за њом из ње никлог либералног режима, за навек су пропали. Пређашња опозиција скупштинска добила је на изборима 30. новембра скоро сва посланичка места; либерали су добили само четири посланика.

За владине посланике као радикали били су Краљевим указом наименовани: Др. Лаза Докић, Светомир Николајевић и Валтеровић професори Велике Школе и Коста Таушановић*) Сви остали владини посланици били су присталице новог кабинета; они су били обележени као млади конзервативци, али је међу њима било и млађих либерала, који су се одвојили од либерала и ушли у Скупштину да доцније постану напредњаци.

Народна Скупштина сазвана за 30. децембар 1880. год.

Народна Скупштина од посланика изабраних 30. новембра, сазвана је била Кнежевим указом за 30-ти децембар. Она се тога дана састала у згради Црвеног Крста; изабрала је одбор за преглед пуномоћија, а већ 8. јануара поднесен је био Нар. Скупштини извештај верификационог одбора, и на истој седници изабрани су и шест кандидата за председника и потпредседника Нар. Скупштине. Ових шест кандидата били су споразумно бирани; али сам резултат гласања показао је да су за Алексу Поповића, ужичког посланика, владиног кандидата за председника Нар. Скупштине, гласали 141 посланик, а за Ник. Пашића, који је такође био један од шесторице кандидата, гласало је 134 посланика. Некокико напредњака нису лојално вршили споразум. Влада предложи круни за председника Алексу Поповића, а Милана Кујунџића, владиног посланика за потпредседника. Тиме је био дат знак да влада Пироћанчева мисли радити без помоћи и потпоре радикалних посланика. Радикали су разумели ову вест Пироћанчеве владе.

Избором скупштинског часништва Народна Скупштина била је конституисана. Кнез је већ 4. јануара отворио Народну Скупштину престоном беседом. Поред пасуса о добрим односима према страним државама, престоно беседа износи и програм рада Пироћанчеве владе. Тај програм владин престоно беседа бележи овим речима:

„На пољу унутрашње и државно-економске политике, вас чекају многобројни, велики и тешки задаци. Међу тим задацима

*) Госп. Стојан Протић нетачно тврди у својим „Одломцима“ страна 117, да је Коста Таушановић био изабран за нар. посланика. К. Таушановић је тада био владин посланик.

у првом реду, по своме народно-економском значају, стоје питања о трговинском уговору са суседном царвином Аустро-угарском и о српској железници.

Преговори за трговински уговор, с којим ће се уједно решити и важно питање о укинућу консуларне јурисдикције и питање о ветеринарној конвенцији, предузети су и воде се у Бечу. Ја имам основа надати се, да ће се, при засведоченој доброј вољи и с једне и с друге стране, цео тај предмет ускоро на задовољење обостраних интереса решити и вама на одобрење поднети.

Железничком је питању моја влада поклонила своју најозбиљнију бригу, у толико више што је Србија железничком конвенцијом с Аустро-Угарском узела на себе обавезе, у тачно извршење којих заложени су чисти интереси земаљски. Влада ће вам поднети потребне предлоге, да се грађење железнице без даљег одлагања предузме, те да се у року железничком конвенцијом предвиђеном и изврши.

Од доброг стања државне финансије зависи и успешно постизавање државних задатака у опште. С развијањем и напредовањем земље расту сразмерно и јавне земаљске потребе као и жртве које се ради њих изискују. Потреба и обавеза наша да се сагради железница, — потреба да се буџет државни у равнотежи одржава, — потреба да се нашем државном кредиту поврати и подигне значај у свету новчаном, и потреба озбиљних преображаја у управи земаљској, све то што ће по самој природи својој урађати богатим плодовима и великим користима по земљу, све то у првој линији и неопходно изискује нових жртава са стране народа. Уверен будући да свесно појимање потребе земаљске, уздам се да ћете озбиљну и патриотску пажњу поклонити законским предлозима које ће вам у тој целии влада моја поднети.

Поштовани посланици! После преображаја у односима Србије наспрам страних држава проглашењем њезине независности, природним је начином наступила потреба да се и на пољу унутрашњег преображаја смотреним али свакојако живљим кораком у напред пође. Управа земаљска, судство, настава, јавни саобраћај, војна снага и њена спрема, и поглавито основни закон земље, Устав, били су предмет моје озбиљне и непрекидне владалачке пажње. Налазио сам сам за потребно, да се о тако важном земаљском питању, какво је питање унутрашњих рефорама и земља изрази, па сам се послужио уставним правом мојим, те сазвао Нову Народну Скупштину.

У правцу унутрашњих преображаја, моја ће вам влада поднети предлоге за обилатију потпору просвете народне и нову организацију војске, те да Србија, жудећи за образованошћу, и поносећи се засведоченим војничким врлинама својих синова, може још спокојније будућности на сусрет да иде.

Даље ће вам моја влада у овој сесији поднети предлог за регулисање народног зајма и исплаћивање реквизиција, предлог за закон о судијама, којим ће се дати јача јемства за изрицање правде, предлог закона о штампи, којим се уклањају административне сметње слободном исказивању мисли, предлог закона о општинама, о законском уређењу употребе права збора и удружења, предлог о промени устава у смислу томе да се правилно кретање представничког система што боље ујемчи.

Поштовани посланици! Вама је поверен благодетан и ако не лак задатак, да се у споразуму с мојом владом, постарате прибавити сва потребна јемства да се земљи нашој осигура постојан напредак на пољу образованости и благостања, да независност Србије по свима правилима постане дело и да слобода буде чињеница и залога рада а тиме и чењеница правилног и свестраног развитка, чињеница и славе наше отаџбине.

Ја сам уверен да ћете се и ви у току ваше законодавне радње показати достојни великих задатака који вас очекују, и да ћете неуморном ревношћу племенитим самопрегоривањем и чистим родољубљем посветити бризи да оправдате поверење које вам је народ поклонио и с којим вам ја на сусрет излазим.

Седнице су ове Народне скупштине отворене.

Нека Бог благослови ваш рад.

У Београду, 4. јануара 1881. год

Милан М. Обреновић

кнез српски.

Одмах после прочитане беседе изабран је адресни одбор, који је већ на Богајављење саопштио Нар. Скупштини нацрт адресе. Адреса је била парафраза престоне беседе.

Адреса је била акт споразума; она је усвојена у заједничком клубу. Приликом претреса адресе у клубу, јасно су избиле супротности између присталица владе и њених противника. То је била последња заједничка клупска седница: и једна и друга странка стекле су уверење да заједничког рада у заједничком клубу није могло бити, и разишли су се на свагда.

Организација и рад радикалног скупштинског клуба.

Сви радикални посланици били су на окупу пре првог скупштинског састанка. Било је доста нових посланика који се још нису определили којим ће путем поћи, којој ће се политичкој групи прикључити. Раније бирани радикални посланици и нови истакнутији чланови радикалне странке а при том народни посланици, образовали су одмах свој скупштински клуб.

Радикални клуб је сматрао за своју прву политичку дужност да изради програм народне радикалне странке; решио је да се покрене партијски орган „Самоуправа“

који у првом своме броју, 8. јануара, доноси програм народне радикалне странке, који су потписали 38 посланика и који гласи:

„Да би наш рад и наш правац био под контролом народа и јавнога мињења, износимо на среду наш

ПРОГРАМ.

Основни погледи

Као циљ нашег државног уређења сматрамо:

Унутра народно благостање и слободу, а споља државну независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства.

Да се тај циљ постигне треба да се развије материјална, умна и морална снага народа. Како је пак материјално благостање народа главни основ за јачање целокупне народне снаге, то — поред неговања грађанских слобода — државним установама треба да буде поглавити задатак, да подигну народно благостање јачањем произвођачке народне снаге и правичном поделом државних терета.

Да би остварење ове огромне друштвене задаће ишло брже, што правилније и што потпуније, тражимо да се у најкраћем року приступи овим реформама:

I

Законодавство

Да се промени Устав.

— Осим одредаба у члану 1 и у првом одељку члана 10 као и члана 31. садањег Устава, сви други чланови Устава да се могу према потреби мењати, допуњавити, укидати, а тако исто да се могу сасвим нови чланови уметати*.)

Мењање Устава да се изведе у овом смислу:

1. Скупштину састављају само посланици народом изабрани; избор је непосредан, а право бирања имају сви пунолетни грађани српски.

2. Законодавна скупштина састаје се сваке године у изврстан дан, а разилази се кад свој дневни ред исцрпи, или кад владалац нађе за потребно да учини употребу од свога уставнога права.

3. Законодавној скупштини Уставом се зајемчава пуна законодавна власт.

4. И Велика Народна Скупштина састаје се периодично, и, осим других послова, редовни јој је задатак ревизија Устава.

5. Да се укине Државни Савет и да се не може заменити никаквим другим телом.

II

Администрација

Администрација да буде што простија и што целисходнија.

Да се укину садашња окружна начелства и да се напусти досадања подела на округе, па да се земља подели само на општине и срезове, а обоје да се уреде по начелу самоуправе. Срезови да буду довољно велики, како би финансиски били толико јаки да што успешније врше среске економне, просветне и здравствено-полицијске захтеве.

III.

Судство

Да се усвоје у начелу изборни судови за грађанска, а порота за кривична дела, с тим, да у примени може бити и комбинација начела изборних и поротних судова са начелом сталних државних судова.

IV

Финансија

1. Садашња пореска система да се напусти, па да се ради на остварењу непосредне, прогресивне порезе по имућству и према приходима грађана.

2. Данашње финансиско устројство да се замени новом финансиском организацијом, на челу које стоји централна народна банка са нужним бројем покрајинских (обласних) банака. Те банке рукују — манипулирају — свима државним приходима и расходима и врше у опште и друге депозитне и обртне новчане послове грађана, а нарочито потпомажу, правилно организованим кредитом, унапређење земљорадње и подизања заната и индустрије.

V

Просвета.

Тежити да се оствари начело општег, бесплатног образовања и да се сиромашни ђаци издржавају општим трошком. Школе да буду уређене тако, како ће неговати у омладини грађанске врлине и спремати је за честите, корисне и самосталне раднике.

VI

Војска.

Ради очувања наше државне независности и извршења спољне задаће да се поклати што већа пажња организацији, обучавању и наоружању наше народне војске.

У тој цели тражимо:

1. Да се стајаћа војска сматра просто као школа за народну војску, и према томе да се држи само толико стајаће војске, колико је нужно за успешно и правилно обучавање и организовање народне војске.

2. Војно образовање да се уведе у средње и више школе.

VII.

Спољна политика.

1. Спољна политика има се водити тако, да политички и економски интереси наше домовине свагда буду очувани и заштићени, да се негује слога са свима суседним братским народима, да се живо ради на савезу балканских народа, а нарочито да се што пре постигне споразум са Црном Гором, да се организује културно потпомагање раскомаданих и неослобођених делова српства као и живо буђење свести о нашем народном јединству и удаљеним покрајинама српским, које су изложене страним елементима; да се нашим производима прскрчују стари и отварају нови путеви и нове светске пијаце.

2. Са Бугарском, као земљом географски најближом, а по народности приено сложном, да се одржавају братски одношаји у сваком погледу и да се тежи јединству у политичкој радњи и културном развијању, које треба према могућности да се огледа и у сличности самих унутрашњих уредаба и установа.

VIII.

Захтеви који се имају остварити на овој или идућој законодавној скупштини, или свакојачо пре мењања Устава:

1) Потпуна слобода штампе. 2) Слобода збора и договора. 3) Слобода удружења. 4) Општинска самоуправа. 5) Лична и имовна безбедност (при мењању Устава све ове слободе да се ујемче у самом Уставу). 6) Док се реформа порезе и нова организација финансије не изведу, да се уведе и штедња у државним издатцима где је год могуће, како би се кредит земље подигао и исплаћивање државног дуга олакшало.

IX.

Опште одредбе.

1. Овај наш програм прегледаћемо и према потреби мењати и допуњавати сваке године о састанку Скупштине.

2. Лист „Самоуправа“ оглашујемо као орган наше странке, и стављамо јој у задатак, да опширније разјашњава овај наш програм, да расправља сва питања која су у про-

граму додирнута или иначе стоје с њиме у свези и да израђује формалне пројекте за узаконавање ових наших захтева.

3. Обавезујемо се, да ћемо се овог програма тврдо држати и на његовом остварењу радити, како у Скупштини тако и у народу.

Посланици Српске Народне Радикалне Странке. 1

Никола П. Пашић	Никола Крупежевић
Милан Ђ. Ђурић, свешт.	Ђорђе Ђоровић
В. К. Стошић	Владислав Павловић
Дим. Катић	Марко Богдановић, поп
Арса Дреновац	Павле Ј. Вуковић
Рајко Тајсић	Благоје Божић
Андра Перуничкић	Милија Миловановић
Новак Милошевић, свешт.	Милош Симић
Поп Иван Протић	Вељко Јаковљевић
Василије Павић, свешт.	Андрија Богосављевић
Марко Петровић, свешт.	Ђорђе Милетић, свешт.
Р. С. Поповић	Аца Станојевић
Д. Цветковић	Поп. Маринко Ивковић
Љубомир Дидић	Жив. М. Миленовић
Аца Милановић	Раденко Драгојевић
Илија Стошић	Раша Милошевић
Петар Васић	К. С. Таушановић
Ђорђе М. Топузовић	Пера Велимировић
Стева Ј. Грнчаревић	са још 38 другова на-
Аврам Сандић	родних посланика.

*1) Члан 1. Садањег Устава гласи: „Књажевство је Србија наследна Уставна Монархија са народним представништвом.“

Чл. 10. Први одељак садања устава гласи овако: „Књажевско достојанство по старим народним закључењима пре 1839 г., која су утврђена и закључењима свето Андрејске скупштине од године 1858, као и Велике Народне Скупштине 20. јунија 1868 године, а по гласу султанских берата и хатишерифа од године 1830 и 1868, наследно је у племену сада владајућег књаза Милана М. Обреновића IV. у мушком потоку из законског брака по реду прворођења, и то најпре у правој линији, и ако у овој не би било наследника, онда наследство престола прелази на побочну линију по истом реду прворођења.“

Чл. 31. [садањег Устава гласи: „Владајућа је вера у Србији источно-православна а слободна је и свака друга вера, и стоји под заштитом закона у извршењу својих обреда“.

Међу првим важнијим законским предлозима, поднесеним Народној Скупштини, био је законски предлог о грађењу железнице Београд—Ниш—Врање, Ниш—Пирот, Смедерево—Велика Плана.

У вези с овим предлогом био је поднесен Нар. Скупштини и уговор о зајму, који је био потребан за грађење железнице, а такође и законски предлог о експлоатацији железница. Грађење железница уступљено је Генералној Унији коју представља Бонту.

На Берлинском Конгресу наметнута је Србији обавеза да сагради на с-ојој територији део железничке пруге, која везује западне државе са Цариградом и Солуном. Србија је примила на себе обавезу да сагради свој део пруге, али начин, на који је грађење њено хтела да изведе напредњачка влада, наишао је на отпор радикалне странке, а преко ње, и већине народа.

Влада је већ била склопила уговор с Унион Банком, која је образована капиталима католика француских, чији је представник финансиски био Бонту. Сад је требало тај прелиминарни уговор спровести кроз Нар. Скупштину.

Главна замерка радикалне странке овоме уговору била је у томе, што је и грађење железница, и експлоатација њена, и сам зајам био сконцентрисан код Унион-банке; замерало се што зајам није одвојен од грађења пруге, и што експлоатација железнице није остала у државним рукама. Сами услови зајма били су веома тешки; сви државни приходи од посредних пореза, и постојећи и будући, па и сам непосредни порез, дати су као гаранција за зајам. Грађење саме пруге погођено је веома скупо. У опште, радикална опозиција није могла наћи ма шта добро у овоме напредњачком послу. И стога је радикална странка отпочела безобзирну борбу против овог зајма и оваквог грађења и начина експлоатације железнице и у Нар. Скупштини и у штампи.

Не може се порећи да је ово питање свестрано претресано. Техничка критика овог поднесеног уговора била је веома тешка; њу је водио у „Самоуправи“ Фрања Вшетечка, Чех, који се одавно био настанио у Србији, који је у прво време предавао нацртну геометрију у нашој Војној Академији, а доцније основао модерни млин са фабриком шпиритуса у Београду; он је отворио и косточачки мајдан лигнита, који је доцније прешао у својину нашег вредног индустријалца, г. Ђуре Вајферта; његово је дело и оснивање „Београдске Задруге“, која је у почетку била задруга за штедњу, штедионица. Фр. Вшетечка, јак стручним знањем, овејани патриота, није се могао никако помирити с поднесеним уговором о грађењу железнице. Његова је критика била јака и оштра, његови чланци штампани у „Самоуправи“ били су као нека директива техничке скупштинске дебате, а нарочито при претресу овог питања у скупштинском железничком одбору, који је нарочито изабран био за проучавање овог питања. У Народној Скупштини руководили су техничком страном овог питања Никола Пашић и Пера Велимировић, нарочито овај последњи.

Јаки су били и технички чланци Анте Алексића, пионерског официра у оставци, који је због својих стручних радова био изабран и за редовног члана Српског ученог друштва.

Правничку страну критике овога предлога вршио је Гига Гершић, чије је мишљење о самом уговору преко потребно

било, јер је оно јако помагало борбу радикалних посланика у самој скупштини.

Латили смб се били сви критике уговора, и у клубу и у штампани, и у чаршији. И та је критика тако смишљено била организована да је њоме био заинтересован сав народ. „Самоуправа“ се читала више но икада; Пера Тодоровић је умео тако вешто организовати критику Бонтуовог уговора, да је било читано и препричавано све што је о томе питању у „Самоуправи“ писано и у Скупштини речено.

Критика је у Скупштини била слободна; сваки радикални посланик је казао свој мишљење; ни један није остао, а да се није чуо, да није казао шта о томе мисли. Али се влада није освртала на критику. Прелиминарни уговор је био потписан са Бонтуом, и у њему се није могло ништа мењати: дужност је била владе да га спроведе и она је то и учинила.

Предлог је био непопуларан, и није никакво чудо, што се у Бонтуова кола упрегао и сам кнез Милан, само да би се ово непопуларно питање повољно решило. Без претеривања се може рећи, да је кнез Милан јаче агитовао код нар. посланика за овај уговор него ли и сами министри. Групе посланика нису избијале из двора; кнез је призивао чак и мало слабије радикале, који се нису могли отети његовом утицају. Борба је и у самој Скупштини јака, па се из Скупштине пренела и на улицу. Великошколска омладина, без икаквог подстицаја од стране радикалних посланика, сручила се била једне вечери ка згради Црвеног Крста, где је Скупштина држала своје седнице, баш у тренутку, кад се у дворани скупштинској водила одсудна и очајна парламентарна битка о примању или непримању Бонтуовог уговора. Испред Скупштинске зграде била је урнебесна демонстрација и сукоб са жандармеријом, која је бранила надирање омладине ка скупштинској згради. У тој вреви, при том уличном протесту јака омладине изгласан је у Нар. Скупштини Бонтуов уговор: за уговор је гласало 97, против 57 посланика, а петорица су се уздржали од гласања.

Радикални Клуб је решио да се одштампају говори радикалних посланика о Бонтуовом уговору, што је и извршено¹⁾.

1) Ко се интересује овим историским говорима народних посланика о Бонтуовом Уговору, може прочитати књигу: „Говори радикалних посланика о Бонтуовом Уговору“, али овом приликом не могу, а да не наведем нека карактеристична упоређења из говора Љубе Дидића, солобањског посланика, који је стрељан у зајечарској буни. Он у своме говору ређа све што Српска држава даје Бонту-у. Влада је, вели Дидић, уговорила са г. Бонтуом зајам 71 за 100, а то је грозно. Одмах за тим, с истим уговорачем, уговорила је влада и грађење железница по 198000 дина на километар..... Кад се овој суми и све друго дода, онд не верујем, да неће коштати грађење 300000 дина на један километар. Господину дато је право и експлоатација железнице на 25 година, а за 50 година да му плаћамо интерес и отплату 6,000,000 динара годишње. Г. Бонту толико се дрзнуо.... но несмем даље да говорим.... Он тражи да му се плати све у сувом злату, и да му се та сума почасно теслими у Паризу сваког трећег месеца по колико припада.... А шта он нама даје?! (Велики тајац у Скупштини, и мува би се чула) Маглу на Мораву. Нашим нас комадом у главу бије“....

У исто време, кад се образовао радикални клуб, и владине присталице образовале су свој, после великих порођајних мука, и крстили га „Напредњачки клуб“, себе назвали „напредњацима“ а своју партију, „напредњачка странка“. Стари и млади конзервативци, неки омладинци, неки од млађих либерала, па и неки радикали добију име: „напредњаци“.

Сад је скупштинска ситуација била чиста. На једној страни били су радикали, чланови радикалног клуба, који су потписали програм народне радикалне странке, а на другој страни били су чланови напредњачке странке, на које се ослањала Пироћанчева влада; четири либерална посланика нису имали никаквог клуба.

Напад Кнеза Милана на радикалну скупштинску опозицију

и

Банкротство генералне уније.

Народна скупштина сазвана је била у други редован сазив за 30. децембар 1881. г., али је одмах одложена за 7. јануар 1882. г. јер још није била готова нова скупштинска зграда, преко пута Васнесенске цркве.

Десетог јануара отворене су седнице Народне Скупштине престоном беседом. Одмах чим је Кнез напустио скупштинску дворану приступило се избору одбора за израду скупштинске адресе. При избору чланова за овај одбор није било никаквог споразума између напредњачке скупштинске већине и радикалне мањине. Напредњаци су изабрали адресни одбор од све самих напредњака, нису узели у одбор ни једног радикала. Они су израдили скупштинску адресу, и тиме спречили скупштинску опозицију да и она изнесе из одбора и своје мишље на престону беседу. Стога је скупштинска опозиција изнела своју адресу непосредно у самој скупштини приликом претресања одборске адресе.

Радикална опозиција изнела је приликом претреса адресе своју адресу, која између осталог садржи и ове тачке: „Господару, признајемо, да су политичке слободе, донесене у последњој скупштинској сесији, покренуле на боље наш политички развитак; но тешко нам пада што морамо отвореном искреношћу признати, да су многи у истој сесији донесени економски и финансијски закони веома тегобни за одржање наше економске независности и по даљи развитак нашег народног газдинства. Уговор о грађењу железнице при извршавању своме показао је многе непотпуности, и многе зебње, исказане на прошлогодишњој скупштини, почеле су се обистинјавати, и прошлогодишњи финансијски закон о новим изворима изведени су на основи, која је противна духу и особинама нашег народа, и показали су се при својој примени веома

теретни, и створили у земљи толику забуну, да се влада Вашег Височанства латила и расписа, да њима преиначава постојеће законе, што је произвело још већу забуну и неспоразум у народу. Све је ово јасан доказ, да су именовани закони примљени без довољно обазривости. Стога ће народно представништво са готовошћу прихватити, пажљиво размотрити сваки законски предлог, коме је циљ да се ти закони у основи измене, те да се поменуте неправилности уклоне“.

У адреси мањине се тражи да се поднесе законски предлог о промени Устава. А о измени пореске системе се износи овај принцип: „Народно представништво је више пута подизало свој глас против данашње неправилне основе пореске системе, и ово ће и овом приликом прихватити исти предлог и трудиће се да неправичност данашње системе уклони, не губећи из вида опало благостање народа, који никако не дозвољава повећање данка“.

Дебата о адреси трајала је неколико дана. Адресу мањине потписало је 54 посланика а за адресу већине гласало је 99 народних и владиних посланика.

При потписивању адресе скупштинске већине, Председник Народне Скупштине позива и опозиционе посланике да је потпишу, али Димитрије Катић изјави у име опозиције да је потписати неће, јер скупштинска већина није пустила у адресни одбор ни једног посланика из опозиције; није допустила да се у одбору чује глас мањине. На позив председника да и опозиција прими учешће у предаји адресе — исти Катић одговори: да су је сами правили па нека је и сами носе и предаду Кнезу.

Тиме је чарка већ отпочета.

Кнез прима овако крњу адресу, непотписану од свију посланика, али у исти мах заузима и борбени став против радикалне опозиције. Примајући адресу из руку Председника Народне Скупштине, Кнез му се обрати овим речима:

Господине Председниче

Примајући из Ваших руку овај свечани акт Народне Скупштине и у њему нове доказе просвећеног патриотизма и истине оданости према мени и моме дому, радујем се, што ми се тим даје понова драгоцену прилика да могу преко Вас уверити Народну Скупштину о мојој безграничној љубави према верном Ми народу, према драгој нам Отаџбини.

Мило ми је што и ове године већ из дојакошњих радова ваших видим да већина народног представништва продужава дисати оним истим духом рада, који је засведочила прошлогодишњим својим радом, духом који је једини кадар да осигура правилан развитак земље, њених грађанских слобода и права, да учврсти њен спољни положај, њен углед.

Али не могу а да строго не осудим што у заносу партијске борбе један део народних посланика неће да врши Уставом

прописане им дужности, заборавља на поштовање дужности према основи државног организма, према самом духу уставности.

Они који тако раде требали би да увиђају последице свога рада, требали би да буду проникнути тим убеђењем, да нема те уставне земље, у којој би мањина сама себи дозвољавала право да се не покорава законитим закључцима Народног Представништва.

А ја, који по мом положају, и по мојој дужности пратим све што се збива у земљи, а све то посматрам са тачке са које се много даље види, са које је мени дужност да свагда даље гледам, ја нећу да вам кријем да сам тврдо убеђен да је тај пут опасна и клизава стаза, која само може да спречава правилан развитак државни и земаљски. На том путу се много више рескира, бацају се на коцку много светије ствари него што они могу да угледају кроз маглу своје неодмерности.

Па баш зато што много даље и боље видим, баш зато не могу и нећу да заборавим ни тренутка на моје дужности према народу, а скроз проникнут љубављу према њему и земљи ја ћу свагда према њима стајати као поуздани и решени чувар реда, правде и среће наше миле домовине. Ја нећу никад дозволити ни часа да се политичке тековине мојих дедова и моја, за које је народ жртвовао своју најплеменитију крв, за које сам пред народом одговоран, изиграју лакомислено правцем који би био самоубиство за ред у земљи, за спољни њен положај.

То народ има право од мене захтевати, а ја ћу том очекивању одговорити. Ја му за то дајем моју владалачку реч, а Ви, господине председниче, носите ове моје речи народноме представништву, а и ви сви, господо посланици, памтите их, сећајте их се вазда и у Скупштини и у народу када будете у његовој средини“.

Кад је отпоздрав Краљев прочитан у Скупштини, већина га је са „живео“ пропратила, опозициони посланици пропратили су ову претњу Кнежеву хладним осмејком. Напредњаци су разумели овај осмејак и били су бесни.

Ово је била прва озбиљна чарка између радикалне опозиције и Кнеза, који већ почиње примати борбу против напредњака као напад на себе и свој дом.

После овог говора Кнезу полете поручене депеше али не од многих општина и политичких личности, у којима се одобрава корак Кнежев према опозицији. Већина општина остала је индиферентна према захтевима полицијских власти; полиција је употребљавала и полицијску уредбу према непослушнима, што је појачало незадовољство у народу. Опозиција је поводом оваквог поступања полицијских власти затрпала питањима Министра Унутрашњих Дела.

Као одговор на овај Кнежев говор, народ отпочне слати опозицији поздравне телеграме, објављиване у „Самоуправи“.

и ово је био утук и на Кнежев говор и на мизерне поздраве, које је полиција удешевала. Поздрави скупштинској опозицији претегну, и Министар Унутрашњих Дела поверљиво забрани поздраве упућене опозицији. На све поздраве радикална опозиција упути својим бирачима овај проглас:

Нашим једномишљеницима и свима који су нас поздравили.

Браћо! Има тренутака у народном животу, који су колико тешки и одсудни, толико још нејасни и неопредељени. У таквим тренутцима дужност је сваког родољуба да своје партијске и себичне страсти угуши, да се уздигне до личног самопрегоревања и да се смотрено руководи у своме реду, поступку и говору једино и искључиво народним бољитком, народном срећом и народном будућношћу.

Такви тешки и одсудни тренутци и сувише често и брзо наилазе на Српски народ. Или је судба Српског народа хтела да њима очврсти и спреми Српски народ за бољу и славнију будућност, или су они, као казна наилазили на Српски народ услед погрешака или неувиђавности оних, који су власни и кадри били да судбу народну скрену у једном или другом правцу; — на то ће тек познија историја несумњиво одговорити, а наша је дужност да у тешком и одсудном тренутку народнога живота принесемо своме народу на жртву све што му тешки положај олакшати може и што ће причинити да се заплет реши у корист народног напретка.

После ратова настало је време да се енергично и живо ради да се теретне последице рата олакшају и да се кржаве ране народа залече, да се прилагодним установама поправи народно стање, да се народу даде слобода и да се преображај земаљски изврши у духу народне воље — те да се окрепи и спреми за даље догађаје. Либерална влада противила се томе, које по својим назорима а које пак из страха од одговорности за погрешке, које је у току своје владавине починила. За тим је дошла напредњачка влада, која је народу обећала поћи путем унутрашњих рефорама и поправити како економно и финансиско стање у земљи тако и односе спрам страних држава. Али је на путу рефорама застала и ударила назадним правцем, а у спољашњој политици и питањима финансиским и економним пошла је погрешним путем и увукла је земљу у нове финансиске заплете а нарочито после банкротства Генералне Уније.

Ми смо сву пажњу и рад наш обратили томе, да народ помогнемо да изађе са што мање штете и рђавих последица из тих нових финансиских заплета.

Браћо! Брзе и одсудне изјаве поверења, које су потекле из родољубља и добро схваћеног положаја наше земље, олак-

шали су нам терет, који смо по вашем поверењу и за срећу нашег народа примили.

У тим братским и срдачним изјавама поверења, ми видимо да смо погодили пут којим треба ићи у одбрани народних права, у неговању и стварању нових услова за свестрани развитак нашег народа. Ваша одобравања нашег рада и правца су нас окрепила и очврстила да и даље непоколебљиво останемо на том путу и даље без страха радимо у том правцу.

Наша начела, наша убеђења и брига за народним бољитком и народним слободама, определила су нам правац нашег рада, од кога не бисмо одступили никад, па ни у најтежим околностима; — али опет ваше одобравање дало нам је нове моћи и нове снаге, и утврдило нас је у уверењу да је наш рад у Скупштини израз жеља и потреба народних.

Браћо! — Ви сте читали адресу већине напредњачке, а читали сте и пројект адресе мањине радикалаца. У њима су обележене тежње и жеље како једних тако и других, и у њима можете наћи каква огромна разлика постоји како у схватању и оцењивању Србије и рада напредњачке владе, тако и у погледу нових закона и нових мера, које би требало извести и остварити.

Дебата о адреси још боље је објаснила поједине ставове у адреси њиховој и нашој.

Скупштинска већина искључила нас је из свију одбора, па и из одбора, коме је поверено било да сачини адресу, у којој би се отпоздравио владалац и оценио прошлогодишњи рад владе и правац њене политике.

Већина хвалила је владу за сав њен прошлогодишњи рад и није хтела у име најсветије дужности да прекори владу што је позитивне законе повредила и погазила, и што је кобни Бонтуов уговор Скупштини препоручила.

Мањина, и то из самих народних посланика састављена, није се могла никако толико заборавити да похвали гажење закона и одобри целокупни рад владе, па и све њене таксарине, маркарине и крчмарине итд.

Мањина скупштинска није се могла сложити са већином и похвалити владу што је руску политику и руски народ отуђила од Србије, и што је српску политику потчинила упливу Аустро-Угарске.

Мањина скупштинска никако није могла пристати да се чиновници умножавају, нова надлештва подижу, и да се укидање начелстава замењује са обласном поделом, т. ј. кајмакмијама, и то све да се изврши пре промене Устава.

Мањина никако није могла пристати, да се Бонтуу даде Народна Банка и да се Србија изложи коначној пропасти, а већина је прихватила предлог владин баш у оном тренутку кад је банкротство Бонтуово неизбежно било.

Мањина је тражила да се братске везе са суседном Бугарском негују, да се сметње и препреке, које постоје у односу саобраћаја и трговине уклоне и уреде уговором, који би дао снаге и једном и другом народу, а већина прихвата без оградe трговинске уговоре, који су собом донели штетне последице трговинског уговора закљученог са Аустро-Угарском.

А што је најглавније, мањина није пристала да се пореза повећава у времену кад је народно благостање опало и кад нас само штедња по свима гранама државног живота може спасти.

Код такве огромне разлике између једне и друге адресе, код таквог тако рећи супротног схватања положаја и будућности Србије, — а нарочито што је скупштинска већина и влада искључила целу опозицију од братског договора и споразума и од учешћа у прављењу адресе, мањина није могла потписати адресу, која је правце супротна њеном схватању и која даје хвалу и преузноси владу баш кад је Бонту банкротирао и Србију у нове финансиске заплете увео, и под притиском од бојазни од одговорности, која може отуда потећи за владу напредњачку — причинили су да је влада напустила парламентарну борбу и покушала изван Скупштине да сузбије неумитну осуду и пораз који је претрпела.

Браћо! И вама је и нама познато шта је влада у томе односу радила и шта још ради, али благодарећи народном духу, његовој развијеној политичкој свести, његовом брзом и јасном схватању положаја, у који је Србија владавином напредњака уваљена, сузбијени су неуставни покушаји владе, и ми се тврдо уздамо да ће народ увек свестан и вољан бити да свјски покушај, који би ван граница нашег Устава и закона ишао, на законитом земљишту и законитим средствима сузбије.

Браћо! Ви ћете нас увек наћи на путу законитости и уставности, и ми не сумњамо да ћете одбити сва подла подметања, која се мањини чине, и да ћете тврдог и непоколебљивог уверења бити, да никад нећемо напустити народна права и народне слободе.

Братско вам поздравље од потписаних.

Овај проглас потписали су сви радикални посланици са Пашићем на челу.

Одмах у почетку скупштинског рада добије се из Париза вест, да је Генерална Унија банкротирала. Један јак пораз за Пироћанчеву владу. Генерална Унија била је нова банка; уговор са српском државом био је за њу први крупнији посао; с њом је закључен зајам за грађење жељезнице, па су те околности налагале српској влади да буде у овоме послу обазрива. Али тадањи Министар Финансија био је и сувише неопрезан; оставио је у касама Генералне Уније као депо 31 двадесет милијона динара облигације железничког зајма, и тиме је довео у питање овај државни иметак. Били су у питању 20 милиона франака, стога је Министар Финансија био принуђен да што пре оде у

Париз да спасе што се још спасти може; иако је Дунав био прошаран сантама, он је децембра месеца прешао чамцем Дунав код Вишњице и преко Панчева и Базјаша отпутовао за Париз. Радикални клуб реши да се од владе тражи обавештење о томе банкротству; да се Скупштина обавести да ли је и колико њиме Србија оштећена. Пашић као председник клуба буде овлашћен да у име радикалних посланика тражи обавештења од Пироћанчеве владе и ја прочитам о томе 20 јануара у Народној Скупштини интерпелацију с предлогом да се огласи као хитна.

Та је интерпелација изазвала још јачи сукоб између владе и скупштинске већине с једне и опозиције скупштинске с друге стране. Она је била повод изласку опозиције из Скупштине и узрок свима доцнијим сукобима, стога ћу навести ту интерпелацију од речи до речи. Она гласи.

Интерпелација на г. Министра Председника и остале чланове Кабинета.

„Поред тога што је криза на берзи париској била већ пре неколико месеца предвиђена, она је ипак врло нагло наступила и добила је одмах у почетку такве размере да је бојазан потпуно основана, да ће последице бити тако велике, да их сад није ни могуће унапред оцењивати. То у толико пре што у Француској као у земљи богатијој, и у земљи где су финансијске околности поволније но игде, владају такве прилике, да у прошлости немамо мерила за данашње стање. Од 150 година на овамо, то је прва криза у Француској. Али ми бисмо рекли да управо с оним досада јаким новчаним односима и величина садањег потреса у природној свези стоји, те стога се и морамо бојати да према тим новчаним великим околностима и дејства на буду изванредна.

У кризи бечкој пре неколико година, која до сад у историји криза као највећа стоји на крају исте губитци у Аустроугарској изнели су само 3000 милијуна динара, док међутим губитци на берзи париској већ за прва три дана износили су суме од 5000 милијуна динара. И ако немамо мерила за оцену даљег развика кризе, опет, према томе како су друге кризе прошле, можемо поуздано тврдити, да се права цифра губитка тек после неколико месеца консолудује и своју праву величину показује, и да ће та сума огромна бити.

На нашу несрећу постанак стоји у врло тесној вези са оснивањем банке Union générale, са којом ми у врло важној вези стојимо. Јавно је мњење већ одавно обележило оне патроне који су како при оснивању тако и при даљој управи те банке били, и којима је Бонту на челу, као творце несрећнога стања, које сада у Француској влада. Они су свршили своју радњу; и ако се случајно Union générale још држи, то ће поуздано бити

само зато, што је у њеном интересу да се њеном радњом цело стање још више заплеће, да сваки од њих још толико спасе колико се спасти може.

Наше је тврдо уверење да Union générale мора пасти, јер солидна француска финансија не може трпети у својој средини завод, који и поред свију опомена у јавности опет своје ветрогонство тера до краја, и то дотле да ће толико трговаца у Француској па и у другим земљама, као и код нас, скупо и прескупо стати. Није тајна, да је солидна француска пијаца већ 2—3 месеца стотину милијуна динара потрошила да томе ветрењаштву стане на пут. Она у томе није успела, јер се на берзи нашло више пријатеља но непријатеља. Сад француски солидни капитали по дужности морају ово свршити без материјалних жртава.

И нама спада у дужност наше интересе код банке Унион да сачувамо; и ако то није могућно извршити тако да изађемо потпуно без штете, онда да бар штета што мања буде.

То је ствар која се тиче целог народа, целе владе. Данашња влада увела нас је у ту несретну везу, стога и питамо данашњу владу:

1. Да ли је њој познато из поузданог извора стање банке генералне Уније.

2. Где се налазе оних 11,000.000 државних обвезница наших што је по закону за наш државни зајам банка аконто железнице примила, и како је та сума за нас осигурана.

3. Колико је до сада генерална Унија нама исплатила од оне суме — 12,000.000 динара, коју је она ефективно имала давати за примљени 14,666.666 динара у државним обвезницама. И ако није целу горњу суму положила, у чијим се рукама налазе обвезнице које том остатку одговарају.

4. Да ли је остатак свију обвезница т. ј. 7,333.333 дин генерална Унија по праву уговора за себе задржала. Ако је задржала, у чијим се рукама налазе. Ако их пак није задржала, шта је с њима урадила, Ако их је за свој рачун задржала, онда да ли су нама исплаћене, и ако их није исплатила какво обезбеђење имамо ми за то.

5. Ако генерална унија има у рукама по смислу предстојећих тачака наше државне обвезнице, колико је то у целости у номиналној вредности, и да ли је влада штогод урадила да код оваквог опасног стања по опстанак банке обезбеди народну имовину, и да ли је штогод предузимала да се при данашњим околностима обвезнице од банке одузму и на друго сигурно место уложе — ако никако не би могућно било да наша држава исте на чување прими.

6. Да ли је влади званично познато, или да ли има од нашег заступника у Паризу извештај о томе, што се у јавним листовима спомиње, т. ј. да Генерална Унија преговара са банком париском да послове, које у Србији има, пренесе на ову?

7. Ако је тај глас истинит, какав положај мисли влада заузети спрам таквог закључења?

8. Колико је примила Генерална Унија на рачун наше железнице у готовом или у другим вредностима за уговорене ануитете.

9. Да ли су Генералној Унији предате у пуној форми наше државне железничке обвезнице и колико? И ако су издате — где се налазе? И не треба ли се бојати да их Генерална Унија не употреби на своје цељи?

10. Да ли је Генерална Унија положила уговорену кауцију за израду наше железнице? Колика је њихова вредност, у којим папирима и где се налазе?

11. Да ли влада има тачан рачун у колико се за сада може ухватити и проценити израђен посао на нашој железници и колико износи та вредност у новцу?

12. Да ли је влада размислила шта ће предузети, ако Генерална Унија не буде у стању да своје обавезе по уговору испуни, и то за случај:

а) ако би банка ликвидирала т. ј. пала

б) ако би она са пристанком својих кредитора мораторијум добила?

13. Да ли влада не би вољна била ради успокојења народа нашега од времена на време саопштавати преписку са Генералном Унијом; у колико то ствар дозвољавала буде.

Ми предлажемо да Народно Представништво прогласи ову интерпелацију као врло хитну, и да скупштина изјави да влада најдаље за два дана одговори.

Интерпелацију Пашићеву потписали су 50 посланика.

На овај захтев интерпеланата, заступник Министра Финансија, Министар Просвете одговара, да је назгодно дати сад ма какав одговор на постављена питања, него треба сачекати извештај о томе из Париза; не бежи од одговорности, али не може пристати да се ова интерпелација огласи за хитну.

После ове интерпелације коју је скупштинска мањина поднела 21 јануара. чекало се на одговор владин на постављена питања, али је влада ћутала, а гласови о великој штети ширили су се све више.

Радикална скупштинска опозиција сматрала је, да се неодговарањем на питања народног посланика газе права народних представника. Влада Пироћанчева била је свесна последица таквог свога корака; она је могла предвидети да ће такав њен поступак нагнати посланике да не остану у скупштини. Она се свесно оглушила о своју дужност не давши одговор на питање, које је заталасало целу земљу. И кад је влада избегавала дати одговор на питање, постављено од једне јаке скупштинске групе, онда је такво њено поступање изазвало веро-

вање да штета постоји, да је она велика, и да је влада не сме признати пред народном скупштином, пред народом. Кад Пироћанчева влада није хтела одговорити ни онда, кад је већ штета констатована, кад су је већ париски листови објавили, кад је и она сама већ примила извештај о томе и од самог Министра Финансија, тада је Пашић, 13. фебруара, у суботу, поново категорички тражио да му се за 48 часова, у понедељак одговори на поднесену интерпелацију. Влада није одговорила ни у овом прецизном року, него је њен председник изјавио да ће одговорити кад нађе за потребно.

Опозиција је после овога чекала на одговор, али њега није било. Киежевина Србија би проглашена за Краљевину. Прохујаше први дани свечаности, Народна Скупштина продужи своје редовне послове, али влада никако не одговараше на интерпелацију скупштинске мањине. Кад већ влада није показивала ни трунчице добре воље да ће одговорити на интерпелацију, онда је Пашић у име своје и својих другова упутио 3 марта председнику владе преко Председника Народне Скупштине ово питање :

Да је пре месец дана поднео две интерпелације, у којима је питао владу прво: „је ли овластила Министра Финансија да може пренети железнички уговор после пада Генералне Уније на друго какво друштво, и сматра ли да то по закону и Уставу сме чинити“, а друго „да одговори како стојимо са примањем и давањем код генералне уније“. Прва интерпелација оглашена је била од опозиције као хигна и скупштина је нашла да има места одговору, али влада није нам ни до данас одговорила; тако исто влада ћути и не даје одговора ни на другу интерпелацију, и ако питања нису ни најмање замршена. Треба само завирити у књигу шта смо издали Генералној Унији а шта смо од ње примили; за тим какву гаранцију имамо у рукама за издате артије и рачун је чист.

Ми смо до сада неколико пута преко председништва позивали владу да нам да одговора на ова толико важна питања која могу нашу земљу задужити и упропастити са неколико милијуна и која потресају све духове у земљи већ од толиког времена, и на које Влада у свако време може одговорити, али нас је она увек одбијала неодређеном изјавом да ће „у своје време“ одговорити. Ово навалично одуговлачење и избегавање владе да да одговор и одговори и сада, када је Министар Финансија, г. Чеда, већ скоро недељу дана у Београду и виђа се здрав по улицама, уверава нас да влада или хоће да избегне одговорност коју је падом Генералне Уније на себе навукла, или хоће каквим наглим и изненадним испадом да то питање изнесе пред скупштину и добије решење од ње пре него што су се посланици обавестили о правом стању ствари.

Кад сам последњи пут позвао владу, да одговори на та питања, ја сам тада рекао да важност њихова не трпи више

одлагања, и да ми чинимо владу одговорном за све рђаве последице које отуда могу произаћи по земљу. Данас ја вас молим г. председниче, саопштите влади, да ми из горњих побуда не смемо и даље чекати на одговор. Тражимо да нам влада од сада за 24 сата одговори на горња питања.

Не учини ли то, онда за нас нема места у скупштини, јер се глас половине народног представништва овде не чује, а интереси земље намерно се напуштају, и ми ћемо онда чинити оно, што нам заклетва народу и краљу налаже да учинимо.

Немојте мислити, господо, да с овим хоћемо какву репресију да учинимо на вас, не. Ми мислимо да су интереси земље овим питањима толико угрожени, да нам је најсветија дужност и да нас заклетва спрам итаџбине и владоца као и одговорност спрам наших бирача позива да потражимо тачан рачун.

Ја вас молим, г. председниче, да ово саопштите влади и да потражите од ње одговора“.

Председник изјави да ће учинити по жељи г. говорника.

После 24 сахата влада је преко председника Народне Скупштине одговорила на горње питање: да влада не може да одговори на постављене интерпелације за то што је категорички стављен рок одговору, јер Влада Његовог Величанства држи да би било испод њеног достојанства да одговара на интерпелације у категорички одређеном року „она ће одговорити на интерпелације кад нађе за потребно“.

Пашић је на ово изјавио да ће сутра поднети свој одговор.

И заиста сутрадан, 4. марта, опозиција подноси Народној Скупштини овај акт:

Народној Скупштини

Ценећи авестрано положај и стање наше земље како у њеном унутарњем развиту тако и у њеним спољним задатцима стекли смо најтврђег уверења да је настао тренутак кад се решава судбина и будућност нашег народа.

Развој спољних догађаја, који су јако испреплетани са судбом нашег народа и који у крајњим последицама решавају будућност наше мале независне краљевине, опомиње нас да је дошло крајње време да се брзо и неодложно извуче наша земља из тешких и опаких финансијских заплета, да се посвршавају хитни и неодложни послови и да се земља уреди и доведе у стање, како би могла безбрижно очекивати даљи развој догађаја.

Услед лакомисленог, неувиђавног и нештедљивог рада наших државника показује нам се наше државно газдинство у слици тако жалосној да поред празне државне благајне имамо нагомилан државни дуг, неисплаћене реквизиције, банкротство друштва коме су поверени толики милијуни, дефицит у буџету, рђаве финансијске законе и још лакоумно увећање државних

издатака поред опалог материјалног стања народног. Све нас ово опомиње да је крајње време одсудно стати на пут таквом газдинству и штедњом и радикалним преображајем извући Србију из тог немоћног стања и извести је на правилан пут финансијског и економског напретка.

Дедови и оцери наши који за ову земљу крв пролише оставили су нам свети аманет да је бар од пропасти чувамо ако је не имамо увећати и унапредити. Проклетство целог српског народа и проклетство наших потомака пало би на нас кад не бисмо умели да чувамо аманет наших дедова.

По нашем најтврђем уверењу судбоносан је час ту, и свако оклевање у времену своје дужности према народу и владоцу доноси собом терет огромне одговорности, која је у толико јача што је пренета из дужности народног аманета да чувамо Србију више него себе.

После теретних последица иза ратова, после ванреднога стања у земљи, после гоњења и угушивања слободне речи и апшења политичких противника, после крагујевачке железничке конвенције и заплета у трговинском односу, после такве владавине народ је са великим одушевљењем поздравио нову владу која беше истакла на својој политичкој застави: „у земљи слободне реформе у духу чисте уставности, а нарочито промену устава, поправку финансијског стања и повраћај земаљског кредита; а споља братски и пријатељски одношаји са суседним државама и неговање и чување традиционалне националне политике“.

Није прошла ни година дана од како је нова влада узела управу у своје руке а народ се нашао јако обманут у својој нади: дочекао је још горе финансијско стање, још неразмишљеније увећавање државног буџета са шест милијуна динара, нове финансијске законе који су у основи неправедни, доживео је да види како се не води озбиљна брига о његовом економском напретку и како се грађење железнице, а с тим задуживање Србије са сто двадесет милијуна динара, уступа друштву које се у кратком времену показало несолидно, доживео је да се увери, како је данашња влада вољна била да уступи и целокупну финансијску снагу томе истом друштву дајући му повластицу за установљење и Народне Банке.

После годину дана тако лакомислене владавине требала је да буде прва и најпреча брига народног представништва да се погрешке учињене у спољној и унутрашњој политици поправе, да се стане на пут даљим владиним погрешкама, да се влада суди и осуди за радњу којом је будућност земље омела, што је толико издашна била и трошила преко буџета, што је законе расписима заменила и што је сувише повлађивала политици Аустро-Угарској. Настало је, дакле, било време да се исправе погрешке које се још могу исправити и да се народни посланици, који су дотле безусловно потпомагали владу, тргну и

увиде да су у многоне погрешили што нису хтели послушати глас и опомене скупштинске мањине. Једном речи настало је било време братском споразуму и договору, како да се све то исправи и пође путем даљег унутрашњег преображаја.

Место свега тога скупштинска већина са владом одмах у самом почетку садашњег скупштинског рада показала је да неће братског споразума и договора тиме што нас је искључила из скупштинских одбора и часништва па и из самог одбора за састав адресе скупштинске.

Услед таквог њиховог скупштинског поступка, којим су покушали да угуше наш глас у оцени њихове досадашње владавине и програма њиховог будућег рада, ми смо били принуђени изнети засебни пројект адресе, у ком смо оценили досадању владину радњу а уједно изложили наш поглед што би ваљало од сада да се уради у интересу народа и земље. Ово што беше само природна последица оваквог њиховог понашања и што су и сами у пређашњим приликама чинили као посланици у опозицији хтедохе они представити као неуставно, не водећи рачуна о својим сопственим поступцима у прошлости.

Колико су скупштинска већина у влади ишле странпутицом и скренули са земљишта чисте парламентарне борбе, томе је најбољи доказ њихово скривање иза престола неприкосновеног и неодговорног владоаца место да према правилним уставним појмовима сами на себе преме одговорност за целокупан рад у спољној и унутрашњој политици.

После овог покушаше да средством полицијских власти сузбију у народу осуду заслужену оваквим радом и да именом узвишеног владоаца изнуде и за себе народно поверење.

Но пробуђена политичка свест нашега народа учинила је услугу и нашем владоцу у нашој земљи одвојивши владоаца од владе, и владоцу је сада као и свагда изразила верност и оданост, а владу је осудила одобравајући рад скупштинске мањине.

Кад је радикална опозиција протествовала против агитација полицијских власти и кад се министар полиције уверио да се народ на све стране тужи против таквог понашања власти и да рад опозиције налази велика одобравања у народу, онда се министар нашао побуђен издати тајни распис свима полицијским властима да забрањује свако изјављивање поверења и неповерења скупштинарима, а у скупштини је владина већина угушила реч свима посланицима који су приликом претреса интерпелација по овоме делу хтели доказати крвавно мешања полицијских власти у политичку борбу.

Скупштинска већина не водећи рачуна о овако многобројној мањини која представља скоро половину народа, показала се у више прилика према нама толико нетрпељива и безобзирна да нам није давала да у довољној мери употребимо једино

парламентарно право што га има мањина, а то је да потпуно искаже своје мишљење нарочито у важнијим питањима.

Иако је скупштина огласила предлог за измену Устава као хитан он се још не износи из одбора с намером да се пре тога усвоји: пренос железничког уговора, уступање банке страном друштву, поделу земље на области и увећање порезе.

Глас да је банкротирала Генерална Унија којој је влада уступила осамдесет хиљада обвезница, пренеразила је свакога, и народни посланици подносили су интерпелације тражећи од владе одговора и тачног рачуна о штети коју смо претрпели.

Вест да министар финансија преноси железнички уговор на друга финансијска друштва упрепастила је сваког и приморала опозицију да од владе тражи тачна и одсудна одговора о томе преносу и о томе како влада мисли тај пренос извршити. Но влада на сва питања опозиције не даде никаква одговора, и ако га је могла дати, што значи да крије стање ствари онако исто као што је крила и само склапање тога уговора са Бонтуом у намери да скупштину са решењем тога питања изненади и да га са својом свагда верном већином на пречац озакони.

Ми смо се и прошле године најодсудније борили против овог уговора налазећи да је он посве штетан и теретан по земљу и да у највећу опасност доводи земљу, доводи је у економну а услед тог и политичку независност. Сад су се сви наши разлози и све наше зебње самим делом посведочиле. Са падом Генер. Уније још се јасније обелоданило да је тај уговор збиља дело аустријске политике и њених чланова на истоку. И сад кад влада исти уговор погоршан преноси на друго друштво то сматрамо за нашу најсветију дужност да таквој радњи владиној свима законитим и уставним средствима станемо на пут.

Пошто смо стекли уверења из свију поступака владе и целе њене политике да се сва њена радња и радња скупштинске већине своди на то да пошто по то протури пренос тако штетног и опасног уговора на друга финансијска друштва и да тим преносом привремено прикрије башкротством Генер. Уније нанесену штету Србији а тиме уједно скине са себе одговорност за ту своју непромишљену радњу, и пошто на толико пута поновљено питање опет не одговара то смо се решили да при овом по нашу економну и политичку будућност одсудном питању дамо оставке на наша посланичка места и тиме народу створимо прилику да новим изборима даде изрази своје мишљењу о овом велеважном питању, а владаоцу, да се увери о правом расположењу народа.

Ми смо потпуно свесни овог одсудног корака, ми смо потпуно свесни моралне одговорности коју тим кораком на себе примемо; али ми смо тврдо убеђени да тим кораком чинимо земљи и владаоцу услуге какве се захтевају од родољуба који љубе своју отаџбину више но себе, какве се захтевају од гра-

ђана који су тврдог уверења да би својим присуством у скупштини, где им се савет и реч не слуша само припомогли да се одобри правац владе коме је по нашем мијењу већина у народу противна.

Ако смо пак на погрешном путу, ако нисмо били кадри оценити праве народне потребе и жеље, онда опет дајемо народу прилике да може место нас послати људе који ће одобрити досадањи рад владин и слагати се са њеним будућим намерама и плановима.

Праштајући се са својим бирачима ми им и овом приликом благодаримо на досадањем поверењу.

У Београду, 4. марта 1882. год.

Народни посланици :

Никола П. Пашић, Ранко Тајсић, Раша Милошевић, Павле Вуковић, Васа Стошић, Алекса Станојевић; Сима Милошевић, поп Михаило Смиљанић Петар Стевановић, Жика Миленовић, поп Милан Ђ. Ђурић, Коста С. Таушанавић, Милан Симић, поп Иван Протић, Таса Ђикић, Димитрије Катић, Димитрије Цветковић, Љуба Д. Дидић, Станко Петровић, поп Маринко Ивковић, Филип Милојевић, Маринко Марковић, Арса Дреновац, Сима Несторовић, Милан Григоријевић, поп Васа Павић, Станоје Динић, Димитр. Ристић, Владисав Павловић, Благоје Божић, Грујица Теодосијевић, Савко Ђусић, Новак Милошевић, Анта Рачијић, Григор. Поповић, Јов. Николић, Рад. Драгојевић, Илија Стошић, К. Николић, Риста Ђусић, Андра Перуничкић, Макс. Милутиновић, Аврам Сандић, Ђурђе Ђоровић, Смиљко Ђирић.

Оставку смо донели у Нар. Скупштину ја и Ранко Тајсић. Чим је председник отворио седницу, тражио сам реч и прочитао напред наведену оставку. Посланици напредњаци саслушали су читање оставке с највећом пажњом у највећој тишини. Чим сам оставку прочитао, предао сам је председнику Нар. Скупштине и за тим смо се ја и Ранко удаљили.

Агитација краља Милана против радикалних посланика.

Напредњаци су отпочели унашати у политичку борбу и најтеже батерије; у првим редовима њиховим виђао се и сам краљ Милан.

Фебруара 22. год. 1882. кнежевина Србија је проглашена за краљевину а кнез Милан за краља Србије. После прогласа Србије за краљевину а по изласку радикалне опозиције из Скупштине поручиване су из Београда депутације из целе земље да дођу у Београд и поздраве краља. Примајући депутације, краљ није пропуштао прилику а да пред њима не изгрди радикалне посланике, који су у почетку марта месеца поднели своје оставке на посланичка места. Каквим је тоном и поводом каквих измишљотина краљ грдио поједине радикалне посланике,

нека послужи пример са мном. Сличне је говоре држао краљ пред свима депутацијама, само што је пред сваком другом депутацијом грдио нарочито оне радикале, који су из округа из кога је и дотична депутација. Та грдња краљева толико је типична, да ћу је навести онакву каква је била према мени.

Народна Скупштина је прогласила кнеза Милана за краља Србије у својој седници, држаној 22. фебруара 1882. г. Радикални посланици нису знали за намеру владину и дошли су као и обично у скупштинску седницу не слутећи чин, који ће се одиграти у њој. Кад је прочитан указ, којим се кнежевина Србија проглашује за краљевину а кнез Милан за краља, радикални посланици су били изненађени, и саслушали су указ седећи. Услед тога се направи у Скупштини мала гужва. Напредњачки посланици замерали су радикалним посланицима што нису устали кад се читао указ о томе. После неколико дана краљ је давао ручак народним посланицима у част новог положаја Србије као краљевине и кнеза као краља. Ранко Тајсић, Аца Станојевић и ја не одемо на ручак, него, како је био леп пролетњи дан, одемо у Топчидер. Тиме дадемо „Виделу“, напредњачком органу, материјала за писање. Није било броја у коме „Видело“ не би подсећало своје читаоце на нашу неучтивост. А краљ није пропуштао прилику да нас не прекори што му нисмо дошли на сò и хлеб.

Ускоро после прогласа краљевине и изласка из Скупштине радикалних посланика, отпутујем у Пирот, чији сам посланик и председник општине био. Сутра дан по моме доласку, 12. марта у Пирот, општински одбор одлучи да као изасланик града Пирота у друштву са осталим изасланицима општине пиротске и округа отпутујем у Београд и поздравимо краља од стране целог округа. Отимао сам се да ме ова „почаст“ мимоиђе, али је одбор остао при своме решењу. У депутацији из целог округа буду из града Пирота сем мене још и два Јеврејина: један радикал а други напредњак.

После три дана били смо у Београду. Одмах се пријавимо Министру унутрашњих дела, Милутину Гарашанину, с молбом да пиротској депутацији издејствује пријем код краља. Гарашанин извести краља да је дошла депутација из пиротског округа под вођством мојим да га поздрави. Краљ се узјогунио и неће да прими депутацију из пиротског округа, у којој сам и ја; прима остале депутирце, само не мене с њима. Гарашанин је уложио сав свој ауторитет против краљевог опирања, јер прети опасност, да ће, ако не прими депутацију са мном, примити депутацију само од једног напредњака, и то у личности једног Јеврејина, јер остали чланови депутације нису напредњаци и неће ни доћи без мене. Краљ Милан је попустио, и прими депутацију у присуству краљице Наталије и престолонаследника Александра.

Као вођа депутације поздравим краља са неколико овоме чину складних речи. Кажем Му како је земља, прогласом за

краљевину, добила нов, угледан положај међу осталим државама, а краљ је тиме добио само оно што му земља као краљевина доноси. Грађани града Пирота и пиротског округа изјављују преко мене и осталих чланова депутације Његовом Величанству и Његовом дому своју радост и признање, што је трудом Његова величанства наша земља изједначена својим положајем са осталим државама, и што су је већ све државе признале за себи равну. „Ово је велика добит и земље и Вашег Величанства, и они, који су нас послали, радују се овоме чину: проглашењу кнежевине за краљевину, а Вашег Височанства за краљевско Величанство.“

Краљ Милан на то одговори: да се поноси тиме што је кнежевина Србија постала краљевина; Србија је тиме заиста zauzela достојно место међу осталим државама, а он тиме није ништа материјално добио; уздигао је земљу на ступањ краљевине и добио оно, што му нов положај земља доноси.

Све је лепо и пријатно за све било док је у том смислу говорио и одговарао на мој поздрав. Али то није дуго трајало. После неколико тренутака изјављивања Пироћанима и грађанству из пиротског округа своје захвалности, он окрете сасвим други лист. „Верујем да су патриотски изрази пиротског изасланика изрази захвалности мојих драгих Пироћана и осталог народа из пиротског округа, али не могу да верујем да су то осећаји и бив. посланика пиротског. Друкчије пиротски посланик и осећа, и мисли, и ради. Путујући пре неколико дана за Пирот, он је ударио „најкраћим“ путем, Дунавом, прошао поред Оршаве и ту се састајао са Карађорђевићем; он где стигне ради и против мене и против моје династије. Он ради и против своје отаџбине, он преговара с Бугарима да им преда Пирот и пиротски округ; он на мој позив неће де дође у мој дом да подели самном сô и хлеб“, и продужи на ту тему, и оде далеко.

Да ли је краљ Милан веровао у ову оптужбу, или је хтео да чује моју реакцију на овај његов напад — не знам. Тек ме је он добро оклеветао пред суграђанима, који ће причати међу својима све ово што је краљ Милан рекао о мени, и моја је дужност била да ову клевету најодлучније побијем и одбијем.

Нема сумње, да је и краљу и краљици и свима мојим друговима пало у очи моје нервозно држање приликом краљевог говора; једва сам сачекао крај краљевог нападања. Почео сам се бранити од ове беде и побијао клевете, којима су ме до сад нападали само моји политички противници. Рекох му, да сам мислио, да ће се са престанком либералног режима престати и употреба ових интрига у политичкој борби, али сам се преварио. Из краљевих уста чујем да се и напредњачки режим служи либералним интригама, те се надам да ће и напредњаци проћи онако исто као што су прошли и либерали. Они употребљују либерални метод; користе се либералном заоставштином или и сами измишљају нозе интриге, само да оклеветају

своје политичке противнике. Молим Величанство да томе не верује, јер то није истина. У Оршави се нисам састајао ни с ким, па ни са Карађорђевићем; сведок ми је Аца Станојевић, који је са мном путовао. — „Јамчи бозација за салепцију“ — упаде ми краљ у реч, нашта се насмеших и слегох раменима. „Другог сведока немам, јер остале људе, које сам у Оршави видео — не познајем“.

Што се тиче предаје Пирота Бугарима — рекох му, да је то стара либерална дубара. Либерали никако не могу да појме односе, што постоје између мене и Пироћана. Они намерно греше кад представљају Пироћане као непријатеље отаџбине. Либерали су били узели патент на национализам, и свакога који се бори против њих, сматрају и за непријатеља земље. Међу тим, либерални полициски чиновници тако су се ружно понашали према Пироћанима, да је мени врло мало требало радити па да задобијем љубав њихову, и да нађу у мени заштитника свога. Либерални чиновници нису могли појмити да се Пироћани буне против њихових чиновничких злоупотреба; да су нерасположени према њима а не према Србији. Либерални чиновници су сматрали Пироћане за Бугаре, и љубав Пироћана према мени објашњавали су тиме, као да ја повлађујем њиховим уображеним симпатијама према бугарској држави. Један либерални српски чиновник био је плаћени шпијун бугарске владе; он је бугарску владу извештавао да ја радим на томе да Цариброд и Знепоље присајединим Србији, а тај исти српски чиновник са службом на граници извештава српску владу да ја хоћу Пирот да предам Бугарима.

— А ко је тај?

Ја му именујем тога чиновника.

„Ја молим Величанство, да свима тим интригама не верује. Напредњаци су рано почели да се служе интригама либералним. Напредњаци не треба да забораве да ја водим отворену борбу против њих, као што сам је водио и против либерала, јер су они криви овој земљи за сва политичка зла. Ја протестујем против тога, што они моју борбу против њих истичу као издајство моје отаџбине. Молим Величанство да верује у моју лојалност.“

После мога одговора краљ ми је пружио руку и рекао да је веома задовољан мојим одговором; „он ме је разоружао“, додаде.

Краљица Наталија је преко своје дворске госпође Лешјанин саопштила Ђоки Симићу, брату њеном, који је тада водио политичку опозицију против напредњачке владе, за овај двобој између краља и мене, и већ после подне истог дана се по Београду причало много о томе.

Говор краља Милана учинио је силан утисак на чланове депутације, али после мога говора, у моју корист.

Занимљиви су о томе утисци Јеврејина радикала. Овај мој суграђанин, добар, исправан грађанин, неки Руфа, да му баш и име поменем, јер он то заслужује, овако ми је причао о својим утисцима.

— „Док те је Краљ грдио, ја сам увлачио врат у бунду, баш као што пуж увлачи рогове у своју кућицу кад га ко дирне; као да ми неко сео на главу, па је притискује на врат; све се више и више срозавам, и као да се слепих са патосом; учини ми се као да пропадам кроз патос. А мој друг по вери (напредњак) испрсио се, гледа ме с висине попреко испод очију са задовољним осмејком, и сигурно је у тај мах мислио у себи: аха! виде ли шта се деси с твојим Рашом. Ја пропадам, у земљу да пропаднем а он се кочопери, задовољан и непрестано ме погледа. Али кад ти отпоче да збориш, ја као да почех да растем; врат ми изгледаше кратак, непрестано га испружам, груди ми се шире, дођем к себи, исправим се добро, погледам на мога суседа и видим како се он сад смежурава као хармоника. А кад ти пак Краљ пружи руку, е, онда није било краја мојој радости, а мога друга жалости, не могах да издржим, него га гурнух лактом“. И овај мој друг Руфа препричавао је овај догађај с мимиком, која се лепила за слушаоце. Вратили смо се преко Пожаревца, Свилајнца, где нам изађе у сусрет Стојан Протић, који је тада био суплент, свратим у Црквенац код Катића, да и њему испричам резултат наше депутације, за тим прођемо кроз Ћуприју, Параћин, Алексинац, Ниш и Белу Паланку, где је Руфа препричавао с одушевљењем своје утиске. Али може се представити његово велико задовољство кад је све ово причао у седници одбора пиротске општине.

Навео сам овај случај примера ради, а њих је било много. Краљ се залагао за напредњаке; њих није могао одбранити, а себи и својој династији поткопавао је опстанак. Цео живот његов био је такав; његова борбена природа, и то против народа, сатрла је и њега и његову династију.

И ма да се Краљ сваком приликом свађао и завађао са радикалима, ови су се користили сваком приликом да му и непосредно и преко његових пријатеља саопште, да они воде начелну борбу, воде је против напредњака и напредњачке владе и владавине, као што су је водили против либерала и либералне владавине; да њих, радикале, не веже никаква традиција за Карађорђевића, да су они нова странка с новим погледима на земаљску управу. Али је све то било узалуд. Кадгод је радикална странка замахнула на напредњаке и напредњачку странку, Краљ Милан је испод њеног маља подметао своја леђа; сам је себи и својој династији јаму копао. Скоро година дана је протекла у тој жаловој борби, у којој је Краљ Милан као ритер средњих векова примао на себе ударце намењене његовим министрима. Не верујем да је напредњацима била пријатна и потребна ова његова борба, али су они били криви што су допуштали Краљу да их узима у заштиту.

Оваквом борбом и Краљ Милан и напредњачки министри с полицијом, прошараном либералним „рестловима“ помагали су много ширењу и учвршћавању радикалне странке у народу: може се рећи, да је скоро сав народ постао радикал.

Избори од 15. маја.

Пошто кабинет Пироћанчев није одговорио на интерпелацију ни 3. марта, то је радикална скупштинска мањина поднела оставку 4 марта. (Види стр. 30). Својом оставком радикална скупштинска опозиција хтела је да нагна владу да распусти Скупштину, јер она у ствари није имала уза се довољан број народних посланика, није имала кворума за решавање. Али напредњачка скупштинска већина није се нелагодно осећала услед оставке радикалне опозиције, јер се ослањала на једно незаконито скупштинско решење, донесено 19. фебруара приликом претреса једног законског пројекта: „да се огласе да су упражњена места оних посланика, који снамером хоће да осујете рад народног представништва и који после опомене председника излазе из Скупштине у тренутку кад се поставља питање за решавање“.

Скупштинска опозиција хтела је својом оставком нагнати владу да распусти Скупштину и нареди нове изборе. Али влада није то урадила него је Скупштина одложила своје седнице, а нареди нове изборе за 15-ти мај на место оних посланика који су дали оставку. Оставка радикалних посланика није изазвала нове изборе за све народне посланике, него је дала могућности да се народ изјасни: да ли одобрава рад и поступак радикалних посланика, а посредно и рад и поступак напредњачких посланика и напредњачке владе.

Већ у другој половини априла месеца отпочео је агитацију против радикалних посланика и сам Краљ Милан: он путује по западној Србији. На граници између ваљевског и ужичког округа дочекује га једна депутација од грађана ужичког округа, поздрављајући га између осталог и овим речима: „Господару, нама је зло и врло тешко. Зоб је одређена да се њоме коњи хране а ми ни ње немамо“.

На овај поздрав краљ одговара депутацији, да ју је сигурно поп Милан Ђурић научио да га тако поздраве.

На своме путу Краљ продужује агитацију против радикалних посланика не бирајући много израза, али је тиме изазивао срџбу против себе и олакшавао избор радикалних посланика.

Првог маја изађе Указ, којим се одређују избори за 15-ти мај на место радикалних посланика који су дали оставку. На Спасовдан главни одбор [упућује свима члановима радик. странке проглас, „да у потпуној мери са

свом уставном заузетошћу и енергијом учествују у тим изборима и да се као добра организована странка у пуноме броју појаве на биралишту“.

Водила се огорчена изборна борба. Полицијске власти упрегле су се биле у изборна кола: настало је оптуживање посланичких кандидата због „опорочавања“ власти; после кратког саслушавања осуђивани су и трпани у затвор посланички кандидати, и тако су многи од њих сачекали у затвору петнаести мај.

Али све то није напредњацима помогло. Тога дана изабрани су сви до једнога они исти радикални посланици, који су марта месеца дали оставке. Тиме су бирачи изјавили: да одобравају рад с војих радикалних посланика који су напустили Скупштину.

На неколико дана пре избора „Самоуправа“ доноси распис министра унутрашњих дела, Милут. Гарашанина, којим он даје упутства полицијским властима приликом избора народних посланика новембра месеца 1880. године без икаквог коментара.

Сви изабрани посланици дошли су у Београд, али нису отишли у Нар. Скупштину. Министар унутрашњих дела, преко управе Града Београда позива 24. маја народне радикалне посланике да дођу у скупштинску седницу, али, као одговор на то, радикални посланици упућују ово писмо

„Одбору за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија“.

„На саопштење министра унутрашњих послова послато актом управе вароши Београда од 24. маја ове год. бр. 7755. одговарамо ово:

Пошто смо потписани посланици из опозиције дали оставке што влада није хтела дати рачуна о дугу, којим је земља услед банкротства Генералне Уније задужена, и о преносу жељезничког уговора, а она је међутим дужна по Уставу и законима на захтев народних посланика давати рачуна и одговора;

Пошто су заостали посланици у Скупштини неуставно упразнили наша места и погазили чл. 82. Устава који гласи: „Скупштина може решавати кад у седници њеној присуствују најмање три четвртине гласача;

А за пуноважно закључење изискује се, да су за предлог дали глас најмање половина чланова и један више;

Пошто се обистинило да је влада без споразума и договора са народним представништвом пренела Бонтуов уговор на друга друштва и пошто се уопште под њеном управом не може испитати и сазнати права штета од банкротства Генералне Уније:

То ми потписани, захваљујући народу на поново датом нам поверењу, овим узјављујемо да не можемо ући у Скупштину, која није више уставни и законити представник народни; јер бисмо уласком својим одобрили и потврдили оно, што је неуставно и незаконито; ми не можемо радити са владом која је Устав и законе погазила, и по томе сматрамо као једини пут који нам патриотизам и свест о уставности налажу тај, да вратимо своја пуномоћија народу, који нам их је и дао, и стога вам јављамо, да овај наш акт сматрате као оставку на наша посланичка места, ако држите да сте за то надлежни, а у исто време и као протест против тога што су влада и скупштинска већина повредили Устав и законе земаљске.

За нас је највеће задовољење, што је резултат избора од 15. маја о. г. јасно и свечано показао, да народ осуђује политику и радњу владе и њене већине.

Ми држимо, да ћемо овим кораком најбоље одговорити своје уставном убеђењу и драгоценом народном поверењу, и да ћемо, стојећи ваздан на уставном земљишту очувати част и достојанство народа и владоца, и послужити животним интересима земаљским.

У Београду 25. маја 1882. год.

НАРОДНИ ПОСЛАНИЦИ:

Марко Петровић, Васа Стошић, Дим. Катић, Ник П. Пашић, Сима Милошевић, Михаило Смиљанић, Арса Дреновац, Смиљко Ђирић, Петар Стефановић, Станко Петровић, Милосав Степановић, Иван Протић, Василије Павић, Ђурђе Ђоровић, Славко Ђусић, Владислав Павловић, Благоје Божић, Маринко Ивковић, Таса Ђикић, Жика Миленовић, Риста Ђусић, Риста Поповић, Вел. Кундовић, (либерал), Новак Милошевић, Макс. Милутиновић, Раша Милошевић, Аврам Сандић, Пера Васић, Анта Рајичић, поп Радивојевић (либерал), М. Николић, Аца Станојевић, Станоје Станковић, Миленко Марковић, Станоје Динић, Љуба Дидић, Милан Глигоријевић.

Из овога се види, да су поново дали оставку 39 народних посланика, од којих су двојица либерали. Има неколико радикалних посланика, који нису дали оставку, остали су у Скупштини и били скупштинска опозиција.

На место горњих посланика наређени су нови избори на дан 31. маја.

Поводом ових избора, исти посланици упућују својим бирачима проглас, у коме се између осталог каже, „да је депутација посланика била код Краља и изложила му ситуацију, а да их је Краљ упутио напредњацима да с њима потраже излаз из тешке парламентарне кризе. Од напредњачке већине тражила је опозиција да даду оставке на своје посланичке мандате, да се нареду избори па нека народ пресуди овај спор између већине и опозиције.

Али како већина скупштинска није никако хтела положити своје оставке, то опозиција захваљује на драгоценом поверењу народу и полаже у снажне руке народа судбину земље са тврдим уверењем, да ће је умети достојно штитити и бранити као што је то увек чинио“.

Маја 31. буду изабрани исти посланици, али сад њих не прими скупштинска већина него прими за посланике оне, који су погле њих добили највећи број гласова, међу којима је било и таквих, који су добили само један или два гласа, због чега их народ прогласи за посланике двогласце, а саму Народну Скупштину назове двогласачком скупштином. У место пуномоћја од бирачких одбора, ови двогласци добију пасоше од полицијских власти, и са пасошима полициским напредњачка скупштина прими их за посланике.

Овакав скандал није забележен у историји парламентаризма. Ова неуставна радња Пироћанчевог Кабинета и напредњачке Скупштине још више огорчи народ, који је озлојеђен нестрпљиво ишчекивао 1883. годину, кад је истицао мандат посланички онима, који су изабрани били 30. новембра 1880. г.

Прва скупштина радикалне странке.

Од петнаестог маја 1882. год. наставља се жива радња на организацији радикалне странке, која је одржала своје скупштинске седнице 26., 27. и 28. јула; тада је извршена њена званична организација; тада је и програм, што су га радикали народни посланици прогласили за странкин програм још јануара 1881. г. дефинитивно примљен за програм странке. На овој скупштини је израђен и странкин статут. За председника прве радикалне скупштине изабран је Никола Пашић, а на њој је Пера Тодоровић објашњавао програм странкин његовом познатом речитошћу. (Перино објашњење програма и цео рад све скупштине штампани су у засебној књизи).

За чланове главног одбора радикалне странке изабрати су били: Никола Пашић, Свет. Николајевић, Гига Гершић, Раша Милошевић, Коста Таушановић, Пера Тодоровић, Таса Банковић, Светозар Милосављевић, Стева Стевановић трговац и Јован Симић, штампар, а за заменике: Стојан Протић, Милан Банковић, Јован Ђаја, Коста Борисављевић. По повратку у Београд главни одбор се конституисао, изабравши себи за председника Николу П. Пашића.

Главни одбор изабран на првој партијској скупштини живо је настојавао да се по целој земљи изврши организација странке, што је до краја године и извршено.

Илкин атентат на Краља Милана 1. септ. 1882. године.

Са Светозаром Марковићем упознао сам се 1870. године, тек што се беше вратио из Цириха. Био сам тада у другој

години Техничког Факултета наше Велике Школе. Преко Свет. Марковића упознао сам се био и с његовим братом Јевремом Марковићем и Јеленом, женом Јевремовом а снахом Светозаревом. Свет. Марковић звао је Јелену снајком, па су је тако звали и поштоваоци, пријатељи и другови Свет. Марковића.

Јеврем Марковић је за време убиства кнеза Михаила (29. маја 1868. г.) командовао Бугарском Легијом, коју су састављали ђаци Бугари у Страначкој Богословији и на Великој Школи. Ова Бугарска Легија ишла је при спроводу за мртвим телом Кнеза Михаила, а испред ње, одмах за мртвачким сандуком ишао је Миливој Бразнавац, тадањи министар војни, а потоњи намесник кнежевог достојанства. Од једне речи Јеврема Марковића зависио је живот и Миливоја Блазнавца и још многих великодостојника. Али се ништа није десило. Доцније се испредало свашта, и Јеврем је због тих интрига поднео био оставку, која му је била уважена.

Као грађанин Јефрем се упозна и ожени с Илком, која је била удова.

По изласку из војске, Јеврем се ода трговини са дрвеном грађом, поглавито са дугама, коју је секао у Јастрепцу. Трговина му није ишла од руке.

У то време Јеврем је често писао чланке за лист „Панчевац“, који је излазио у Панчеву под редакцијом Јове Павловића, доцнијег министра просвете на Цетињу; у њима је осуђивао либерални намеснички режим. Уживао сам велико поверење Јевремово, јер сам му све те чланке преписивао под диктантом његовом. Године 1871. одем у Петроград, и кад сам се после четири године вратио у Србију, Светозар је већ био умро, али сам ја сматрао за своју дужност да продужим прекинуто пријатељство и познанство са Светозаровим братом и његовом снајком. Тада 1875. и 1876. године, Јеврем је био и народни посланик за варош Јагодину, која је била рођено место његово, где му је становала његова маћеха; отац му је одавно умро и сахрањен у Јагодини. У Јагодини је сахрањен и Светозар Марковић; у Јагодини је породица Марковића имала своју вечну кућу.

Кад је започет рат против Турака 1876. год. Јеврем је био народни посланик. Не знам зашто је Јефрем и за време рата остао ван војске: да ли стога што је био посланик, или стога што му нису дали положај у војсци.

Познато је да смо у првом рату с Турцима 1876. године рђаво прошли, скоро цела 1877. година прошла је у једној неизвесности; кад је Русима у Бугарској добро ишло против Турака, онда се није наваљивало на Србију да и она узме учешћа у руско-турском рату за ослобођење Бугарске; али доције, кад Турци почну побеђивати Русе, кад постаде сумњив успех руске војске на Балкану, онда руска влада навали да и Србија што пре уђе у рат. Под јесен 1877. год. Србија мобилише; Јеврем

Марковић се врати у војску с чином потпуковника и добије команду над књажевачком војском, с којом је имао успеха: заузме Беду Паланку и Пирот, те тиме олакша и заузеће Ниша. Пред полазак Јевремов на границу био сам у Јагодини као машиниста на војном млину. Ту сам га последњи пут видео. Био је задовољан својим новим положајем, нарочито што је добио команду над књажевачком војском. Снајка је такође сретна била, јер њен муж полази на границу, да са својим књажевачким друговима пређе границу и ослободи крајеве, у којима је српски живаљ чамео у турском ропству. После одласка Јевремовог на границу, Илка је отишла у Београд сестри својој, која је била удата за професора Витковића, а ја се с млином преселим у Соко Бању, одакле ме протерају 3. децембра. Дођем у Београд на Св. Николу, и одмах се јавим министру војном, Сави Грујићу. Како сам са Савом био више него обичан познаник, то га запитах: зашто сам уклоњен са млина из Соко Бање.

— Полиција те оптужила глав. интенданту да си непоуздан, да си чак и опасан, да можеш с умишљајем учинити какав квар на машини и тако оставити војску без брашна.

Већ сам био навикао на овакве либералне дубаре и ово саопштење није ме ни уколико изненадило. Останем у Београду.

Међутим наша војска је ускоро за тим била заузела Беду Паланку и Пирот.

Илку сам често виђао у кући Витковића, у којој се скупљала весела омладина да уз свирку г-ђе Витковићке на клавиру чује и лепе песме и српске и руске. Успеси Јевремови на бојном пољу са његовим Књажевчанима ведрили су расположење снајке и свега дома Витковићева, и поштоваоци Светозара и Јеврема Марковића проводили су пријатно дане у разговору, песми и свирци у овоме честитоме дому мога старог професора.

Одмах по ослобођењу Пирота пуштани су били по Београду гласови: како је Јеврем починио у Пироту масу злоупотреба, како је многу стоку отерао у Јагодину његов зет Мата Аранђеловић, трговац, како је колима слао пиротске ћилимове својој кући у Јагодини, како је уцењивао неке Јевреје у Пироту.

Долазио сам с многима у додир и могао сам чути све што се против Јеврема говорило; све што сам чуо саопштавао сам снајки.

Ружни гласови о Јеврему почну се много ширити; њега почну све више прљати; употребљавано је све само да се његово јунаштво дискредитује. Јавност се све више припремала на могућност нечег најгорег по Јеврема, она је извикавана и на нешто најгоре што би се могло десити с Јевремом, а то је, сам затвор због прљавих дела. Али су надлежни фактори осећали да би се слабо веровало оптужбама Јеврема због прљавих дела. И добро им је дошла тополска побуна. Јеврема умешају у ову побуну, доведу га у Аранђеловац из

Ниша, где је био узиман на одговор у Врховној команди и предаду га на суђење војном суду у Аранђеловцу.

Време је пролазило, сваког дана се по нешто чуло о Јеврему; престало се говорити о прљавим стварима Јевремовим, јер су се меродавни чиниоци уверили, да нико у те бајке не верује. Од многих окривљивања остало је само то, да га Врховна Команда оптужује за учешће у тополској побуни, што доноси осуду на смрт.

Кнезу Милану дошао је згодан тренутак да се отресе Јеврема, који је после својих ратних успеха постао и чувен и популаран, и према томе постао опасан по њега. Своју паклену намеру је вешто изводио уз обилату потпору начелника главног генералштаба, Косте Протића, доцнијег ђенерала и члана другог намесништва.

Прошли су мутни априлски и настали леви мајски дани. Једног таквог дана, око летњег Светог Николе, дознам да је Јеврем стрељан. Чувши такав глас одем још пре 9 часова кући Саве Грујића и кажем му шта сам чуо и да га упитам у колико је истинит овај глас.

— Био сам јуче пре подне код Кнеза, молио сам га да помилује Јеврема, кога је суд већ осудио на смрт. Ангажовао сам и председника Министарског Савета, г. Стевчу Манојловића, па и сам руски ђенерал Бобриков био је код њега, молио је за Јеврема, и кнез је и њему обећао, да Јеврему неће ништа бити. Сад баш идем председнику да га молим да се заузме за Јеврема, да се не пропусти моменат, да не буде доцкан.

Оставим Саву Грујића и пођем Илкиној кући, која беше становала у Ломиној улици. Успут, на раскршћу улице Балканске и Краљице Наталије, сретнем Михаила, сина Стевче Михаиловића, председника кабинета и кажем му да сам чуо да је Јеврем Марковић стрељан.

— То је лаж, јуче је Министарски Савет имао седницу, и ни једна реч није пала о стрељању Јеврема, рече Михаило одлучно, а он је могао знати, јер је био секретар Министарског Савета, и водио је записник о његовим седницама.

Ја не одох до Илке, вратим се кући, јер је већ и подне било. После подне, око два часа одем Илкиној кући. Још из дворишта чујем свирање, весели жагор деце Витковића; судећи по томе расположењу не бих рекао да је истинита вест о стрељању Јеврема Марковића, јер да је то истина не би у кући Витковића било тога расположења.

Уђем у собу. Ништа необично. Витковићка престаде свирати, снајка ме предусрете речима: шта има новог.

Видим да не знају. Израз мога лица сигурно је показивао да има нечега.

— Казујте шта знате, рече ми Илка.

После кратког колебања испричам им шта сам чуо. Причао сам им мој јутрошњи разговор са Савом Грујићем и са Стевчином сином, и дошао сам да чујем да ли снајка што зна.

Можда је та вест и неистинита, измишљена.

Нисам довршио свој говор, а Илка се обуче на брзу руку и оде одмах Стевчиној кући. Ја пак одем Сави Грујићу да видим да ли он што зна. Саву сам затекао код куће, рече ми да је моја вест истинита.

— А још јуче у подне ми је Кнез рекао да се не бринем, да се Јеврему неће ништа непријатно десити.

Преко обичаја свога, рече једну ружну реч о Кнезу.

Одох од Саве и упутим сепоново Илкиној кући. Затечем са свим другу слику.

Г-ђа Витковићка и деца плачу; Илкино лице грчевитим борама избраздано; од грчева јој се моментано и само лице унакази; очи су јој као у разјарене тигрице, усне исказују осветничку решеност.

Са свим ми мирно рече да сутра рано путује за Аранђеловац на гроб Јевремов; госп. Стевча ми је рекао да могу ићи, он ће већ рећи Радивоју Милојковићу, министру унутрашњих дела, да ми се не чине сметње успут и у Аранђеловцу.

— Вас молим да ми нађете кола и сигурног човека, који ће самном поћи.

Рекох јој да ћу кола наћи, да ће их мој брат сутра довести и пратити је до Аранђеловца и обратно.

Споразумесмо се да полазак буде сутра рано како би се истог дана могла вратити.

Погодим једног поузданог кочијаша, и мој брат био је с колима код Илкине куће већ у 4 часа сутра дан.

Илка је истог дана била на Јевремовом гробу, и скренула је пажњу моме брату на место где је Јеврем, сахрањен; доцкан у вече истог дана вратили су се у Београд.

Све је то било у другој десетини месеца маја 1878. год. Од тога доба Илка је живела само да освети свога мужа; на остварењу ове мисли она је живо радила.

Поглавито је живела у Јагодини, али је чешће долазила у Београд, где је одседала код своје сестре; посећавала је и своју пријатељицу Ленку Книћанку, код које се већбала у руковању револвером.

По паду либералног, Ристићевог кабинета, бринула се, да што пре пренесе кости Јевремове у Јагодину, јер није хтела да изврши освету пре него што смести Јевремове кости у породичну гробницу. Молила ме је да јој помогнем да удесимо тај пренос што пре. Тога ради позовем из Јагодине у Београд доброг, поузданог нашег пријатеља кочијаша М и л а н а А л а б а к у и пошљемо га с мојим братом у Аранђеловац, да ископају

кришом тело пок. Јеврема. Овај покушај није испао за руком, и они се врате у Београд.

После овог неуспеха Илки није ништа друго остало него да моли Милутина Гарашанина, министра унутрашњих дела у кабинету Милана Пироћанца, да јој допусти да насупрот забрани санитарског закона ископа тело Јевремово пре законом допуштеног рока ради и пренесе у Јагодину. Гарашанин то допусти под условом да се све то сврши у миру без икакве галаме. Илка му то обећа, тело би ископано и пренесено у Јагодину у пролеће 1882. године.

Тако је Илка свршила свој главни посао. Мужа је свога пренела у Јагодину и сахранила у породичној гробници, у којој су већ лежале кости Светозара Марковића. Сад је све своје време употребила да припреми и изврши атентат на Кнеза Милана. Тога ради најми у Београду један собичак баш у кући Бадемлића, Управника Града Београда, у једној старинској двоспратној кући, одмах до садање Митрополије преко пута од Саборне Цркве¹⁾. Соба је били мала, ниска, старинска, при земљи, прозор је гледао на улицу, био скоро на висини калдрме. Сав намештај у тој соби био је сто, проста сламна столица и кревет од дасака на ногарима. Прави испоснички намештај.

Ја сам се примио суплентуре у пиротској трговачко-занатлијској школи под јесен 1878. год. Илка је тада живела у Јагодини. Кад год сам путовао за Пирот и враћао се из њега у Београд, нисам прошао кроз Јагодину, а да не свратим до снајке. Ако случајно није била у Јагодини, налазио сам је у Београду код њене сестре, а доцније у њеној собици преко пута од Саборне Цркве.

Она није крила од мене своју намеру. „Само смрт Милова може бити мелем рани мојој. Убила бих се, кад би му неко пре мене угасио његов погани живот; а била би сва несретна кад би умро природном смрћу“.

Износио сам богат арсенал доказа, против њене намере; доказивао сам да ће она тиме направити Милана још и мучеником; да земља неће имати од тога никакве користи; да она треба да живи, да прикупља око себе млађи нараштај који ће пригрлити Светозареве идеје, па ће то бити утеха за њу.

— Идеје Светозареве наћи ће себи следбенике а пре а после; у овоме ја не могу много помоћи. А кад бих знала да би се и цео свет претворио у присталице Светозаревих идеја, па кад би и сам Милан постао њихов ватрени поборник, ја бих га ипак заклала као пиле: он треба да осети казну за нитковлук који је учинио према моме мужу; он треба да погине од моје руке; убићу га, и од тога ме не могу одвратити никакви разлози. Учинићу све, да никога од вас ни глава не заболи; убиство ће бити моје дело, и о његовом извршењу решићу ја сама“.

¹⁾ На место те куће подигнута је нова кућа 1922. год.

Из Пирота пошљем Илки сигурном приликом једно опширно писмо, у коме сам и писмено изложио своје гледиште, да је њена намера опасна не толико по њу, јер је она одавно решила судбину свога живота, колико по све пријатеље њеног девера, њену и њихову родбину. Кад сам се после тога виђао с њом као посланик, уверио сам је да је њена намера да убије Милана била још чвршћа. Сва су моја разлагања и убеђивања била излишна; она је само чекала згодан тренутак па да изврши своју замисао.

Полицијска пиротска власт беше ме прзвала августа месеца 1882. г. ради издржавања неког затвора. Пред полазак видео сам се с Илком у њеном стану у Београду. Решила се била, да се из собице преко Саборне цркве протури у цркву кад Милан буде улазио у њу. Она је међу тим сваког дана долазила на вечерње у цркву, била је редован посетилац њен; познавали су је сви, и свештеници, и црквењаци и татори. Чим би ушла у цркву, запалила би воштаницу, пољубила икону, заузела би своје изабрано место и одстојала би вечерње. За све службенике у цркви она је била једна ожаложћена жена, у црну обучена, црном марамом забрађена, која се моли Богу за душу неког. Мењали су се свештеници, па и црквењаци, али је Илка постала црквена утвар.

Једанаестог октобра пре подне око 11 часова, враћајући се из Румуније, Краљ Милан сврати у Саборну Цркву да Богу захвали за срећан повратак у земљу. Илка је знала кад ће се Краљ Милан вратити, и кад је видела да су се врата црквена отворила, она је ушла у цркву пре свештеника, пре него што су полицијски чиновници и жандарми изашли „на поредак“. Илка је неопажена ушла у цркву, заузела своје обично место и чекала улазак краљев. И кад је Краљ ушао, кад је већ био близу да целива икону, Илка је пуцала али у место у Краља, метак погоди у икону.

Даље и да не описујем шта се десило.

Поводом овог атентата на Краља Милана Главни Одбор Народне Радикалне Странке обзнани у „Самоуправи“ 12. септембра ову своју одлуку:

„Кад се јуче пре подне Његово Величанство Краљ враћао с пута и кад је по обичају свратио у Саборну цркву на молитву, тада је у цркви удовица Јеврема Марковића пуцала из револвера на Краља. Метак је срећом промашио краља и краљ је хвала Богу, остао жив и неповређен. Ми стојимо сада још под непосредним утиском тог несрећног догађаја, и у овоме тренутку можемо само дати израз своме најдубљем сажаљењу и најжешћој осуди над овим несретним делом и захвални смо судбини што је сачувала живот Краљу Милану. Историја у опште, наша посебице, довољно нам и јасно сведочи, како су мучка убиства владалаца увек урађала недогледним злим плодовима по напредак и слободу народа. Убилачка рука једне

несретнице једним је ударом могла бацити земљу у вртлог тешких потреса и заплета, прекинути жицу правилног уставног развића, пореметити мир и спокојство земље на непредвиђено време. Цео уставни покрет, који се већ у толикој мери развио, био би обустављен у недоглед; ми, као пријатељи слободе и напретка и заступници правилног уставног развића, само се можемо од срца радовати, што је тај грешни покушај остао без успеха. Главни Одбор Народне Радикалне Странке“.

Попут главног одбора упутили су изјаве саучешћа и поједине општине и поједини грађана. Између многих изјава о томе мојих начелних пријатеља, штампаних у „Српским Новинама“, пала ми је у очи нарочито ова телеграфска изјава, коју сам и прибележио: Нож у подгрлац свакоме за такав мрзак покушај, а проклетство народно биће му пратилац и с оне стране гроба. Гавра Аничкић, Веселиновић, Алекса Станојевић“ који су на годину дана доцније, због тимочке буне били осуђени на смрт.

Илка је била затворена у жандамеријској касарни, на Великој пијаци; Книћанка, њена пријатељица, Витковић и његова госпођа и друга сестра Илкина, супруга Петра Мохачанин трговца (она је полудела у затвору) биле су затворене у горњем граду.

Једног дана марта месеца 1883 год., иследник по атентату Илија Мојсиловић, позове мене и Перу Тодоровића у београдску тврдињу, у канцеларију управника казног завода ради неког саслушања. Перу пусте иследнику; дуго су га испитивали. Око подне изађе из иследникове собе а мене одмах пусте. Нисам имао згодног тренутка ни времена ни да га погледам а камоли да од њега дознам о чему су га испитивали.

У канцеларији, сем И. Мојсиловића, судије првостепеног суда, који је ислеђивао по делу атентата, доцније иследник и при преком суду у Зајечарској буни, био је и Ђорђе Пантелић, касациони судија, доцније, под јесен, за време Зајечарске буне Министар Правде у Кабинету Николе Христића.

Мојсиловић ми прочита једно писмо, упућено Илки, тврдећи да сам га ја писао. Разуме се, да сам ја одлучно одбијао тврђење Мојсиловића. Ђорђе Пантелић се умеша и рече како он познаје мој рукопис, и како сам ја писмо писао и потписао. О томе ћу се и сам уверити, кад ми се писмо покаже. Да сам ја писац тога писма вели Пантелић, нема спора, јер сам га ја потписао; али њих интересује да знају: од кад ја познајем Јеврема Марковића и његову супругу, Јелену, и шта ме је побудило да напишем Јелени Марковићки прочитано писмо. Испричам на његов захтев, у кратко историју мога познанства с породицом Светозара и Јеврема Марковића, али поново изјавим, да никакво писмо нисам писао ни пок. Јеврему Марковићу, ни његовој супрузи.

Писмо је међу тим одиста било моје; писао сам га из Пирота; и ако се из садржине писма могло судити да га је писао неко од нас, који смо знали за нимеру Илкину, ја сам ипак категорички порицао да сам писао прочитано ми писмо. Кад су ми писмо прочитали, приметио сам, да није споменуто ни место где је писмо писано ни датум кад је писано. Та околност ми је дала куражи да категорички поричем да сам ја писмо писао. Али сам при том знао и то, да Илка није остављала оригинална писма, него их је преписивала, изостављајући при том све, што би могло компромитовати њихове писце, те сам био уверен, да је и ово моје писмо преписано — њеном руком, и да се из њега није могло прокљувити ни име писца, ни место где је писано писмо. Око два часа сопшти иследник и мени и Пери Тодоровићу да можеио ићи кући.

Оженио сам се био јануара месеца те, 1883-ће године, стекао сам своје огњиште, те позовем Перу на ручак.

Моји су се забринули што нас тако дуго нема, али је радост укући била у толико већа, кад су нас видели, и кад се није збила њихова слутња да ће нас затворити.

Никола Пашић је знао да су менé и Перу позвали у град, и био се доста забринуо кад је већ и три часа било а Пере, који је с њим становао, још нема. То га је побудило да дође мојој кући, да пита: да ли моја супруга зна што о мени. Ушао је у трпезарију, јер смо још за ручком били, отворио је врата, и кад нас је видео да смо ту, не рече ништа, и у највећој брзини и љутњи, врати се и залупи врата за собом. Никад нећу заборавити то љутито лице Пашићево; бивали смо у тешким моментима, али је свагда умео да се савлада. Могла се је код њега приметити брижност, веселост, али срдитост и љутњу умео је вешто да прикрије. Истог дана нашли смо Пашића и испричали смо му због чега су нас звали.

— То нека вам је наук да не треба писати таква писма, а још мање чувати их, па ни у препису.

Илка је била осуђена на смрт и помилована на двадесет година робије; затвор је исдржавала у пожаревачком казненом заводу. Двадесет деветог маја чусмо „да се Илка удавила јастучетом“: Разуме се, да нико није веровао у истиност ове вести, веровало се да су је удавили, али да се није сама удавила. Један лекар, који је био у комисији тврди у своме извештају да је Илка „насилном смрћу уморена од другог, а да се није сама уморила“.

Пре смрти Илкине, ускоро пошто су притворили и њу и Лену Книћанку, пуче глас једног јутра по Београду да се Лена Книћанка обесила у апсани у горњем граду, али се при том тврдило како је се случајно окинула пушка оном војнику, који је Книћанку чувао, те је и сам погинуо.

Доцније, кад су се Краљ Милан и Мил. Гарашанин јавно у штампи почели оптуживати, Краљ Милан је бедио Гараша-

нина да је по његовом наређењу, Лена Книћанка обешена, а Јелена Марковићка удављена. Мил. Гарашанин пак тврдио је да је Лена Книћанка осванула обешена у београдској тврдињи, а Јелена Марковићка удављена у пожаревачком женском казненом заводу. Ни обешена Книћанка, ни удављена Јелена Марковићка нису биле у подручју његовог Министарства. Тек је сигурно да се ове две жене нису саме умориле: прву је неко обесио, а другу удавио и то по наредби Краља Милана.

Интересантно је за морал наших државника и морал Краља Милана навести, да су после овог узајамног окривљавања удављењу Јелене Марковићке и вешању Лене Книћанке — ова два човека ипак општили. Овоме сам лично био сведок за време једног ручка у двору, који је за време другог министровања Боке Симића даван био у част бугарског посланика Самарџијева, на којој су и Краљ Милан и Милутин Гарашанин били и пријатно се разговарали.

Разрађивање странкиног програма

Орган радикалне странке, „Самоуправа,“ почела је разрађивати програм странки. Странка је била гледишта, да административне општине треба да су велике, што веће; да се општинама даде потпуна самоуправа; да се укину начелства; да се повећају срезови, који би дошли у непосредну сарадњу са централном влашћу; да се укине Државни Савет; и да се у опште изведе широка самоуправа на принципу изборног права. Ову организацију разрадио сам и штампао у „Самоуправи“ у низу органски везаних чланака, а доцније сам их прештампао у засебну књигу под насловом: „Организација среза на начелу самоуправе и изборног права“. Како смо тада мислили извести самоуправну организацију — види се из тих чланака, из те књижице. Они су толико важни за упоређење тадањег схватања самоуправног принципа са садањим примењивањем самоуправне организације, да сам се решио да прештампа овде те чланке. Они су тада били, а чини ми се и данас су остали — једини теориски покушај, како да се изведе принцип самоуправе применом изборног начела. Ови моји чланци казују тадање мисли радикалних првака о извођењу самоуправног принципа и стварању самоуправних институција; биће добро да садањи чланови радикалне странке то знају, јер изгледа да су им слабо познате мисли, којима су се загревали оснивачи радикалне странке. Намера ми је да их подсетим на њих штампајући их овде.

ОРГАНИЗАЦИЈА СРЕЗА. НА НАЧЕЛУ САМОУПРАВЕ И ИЗБОРНОГ ПРАВА.

Однос среза према општини и држави.

У в о д.

Радикализам вата све дубљег корена у политичком животу нашега народа. Он је куцнуо алком на вратима и последњем сиромашу у најудаљенијим гудурама наше земље. Он је комбиновао своју војску из опробаних бораца на политичком пољу, из политичких рекрута одушевљених начелима, истакнутим на застави радикализма, и из интелегентних радника, прожманих тежњом за лепшом будућношћу земље и лишених сваких спекулативних смерова.

Његова је војска многобројна. Ко би могао пре три године мислити да ће она бројати преко четрдесет и пет хиљада чланова; ко би се могао надати да ће читави срезови, читави окрузи бити састављени од самих радикалаца!! Мало их је међу члановима радикалне партије који су очекивали тако сјајан успех у ширењу радикализма за тако кратко време. У ово су сумњали чах и они, који су скроз познавали наш народ и његове политичке назоре.

Али овакав и оволики успех у ширењу радикализма, ни у колико се нема приписати радњи радикалне партије, као политички организоване странке. Радикализам је постајао и пре у нашем народу, или боље да се изразим: наш се народ гаји у радикализму, само што се та струја огледала у тежњи народној да сам бира себи кмета, да сам на зборовима расправља своје заједничке послове, радо је исказивао жудњу да сам бира и чиновника, у кратко радикализам се показивао у нашем народу и до организације радикалне странке. Радикална је странка као политичка партија само прибрала, систематизирала радикалне тежње народа и истакла их као програм организоване уређене партије.

Семе радикализма ницало је и бујало овде више онде мање, овде у једном тамо у другом питању. И сама данашња државна организација негативним путем јако је помагала да се на нашем политичком земљишту семе радикализма успежније развија. Да радикализам није живео дуго и пре организације радикалне странке, он се не би могао ни појавити организован на нашем политичком пољу у тако колосалним размерама за тако кратко време. Сваки онај који се теши глумом мишљу да ће радикализма нестати, да ће он бити сатрвен, говори оно у шта ни сам не верује.

Идеја радикализма појавила се код нашега народа у појединим питањима то овде то онде; он није имао нити прилике, нити времена, нити побуда да мисли о радикализму у опште;

он није добро познат био са израђеним радикалним начелима на којима треба да подigne своју државну зграду. Све је то било код њега без икаквог реда, све се то огледало у ситницама његовог општинског и државног живота. Радикална партија као политички уређена подвела је све те ситнице под општа начела, изнела је опште назоре на државно уређење, и сад је на дневном реду и њеном политичком животу, да ради на разрађивању питања која долазе у њен програм.

Треба имати на уму да радикална партија није никаква власничка партија. Она се битно разликује од других политичких странака извесним својим захтевима. Једини је циљ њеног политичког живота да оствари свој програм и ништа више. Она не сме ни један трунић свога програма проневерити. Одступи ли радикална странка у битним питањима, пође ли трагом власничких партија, не буде ли радила на остварењу свога програма него појури за политичким мамцем, који уноси трулеж у партију, нека зна да је пропала као партија од убеђења и програма и потонула у све грехове, који жигошу власничке партије.

Начела самоуправе и изборног права су две главне црте којима се радикална странка битно разликује од других политичких странака. И слободоумност устава, и одговорност министара, и закон о удружењима и зборовим и начело суверенитета народног, све су то питања, којима се радикална странка не разликује у многome од других политичких странака; и друге странке желе све то да унесу у устав, разлика је само у томе, што радикална странка жели да што боље и у ширим границама ујемчи све те слободе самим уставом. Међутим ни једна друга политичка партија не жели општинску а још мање среску самоуправу и изборно начело. Само радикална партија тежи да се власт у земљи децентралише, тражи потпуну општинску и среску самоуправу и изборно начело. Онога тренутка кад радикална странка избрише из свога програма општинску и среску самоуправу и изборно начело, оног тренутка она није више радикална, него обична власничка партија. Нека сваки од радикалаца зна, да радикална партија не постоји из оних разлога, из којих постоје друге власничке партије, него само да оствари начело радикализма, истакнутог у програму странке. Радикална партија треба да буде партија рада, партија проповедања својих начела, она се мора старати да чланови партије буду познати не само са општим нацртом државног уређења, основаног на начелу самоуправе и изборног права, не, то није довољно, радикална партија мора бити упозната и са потанким излагањем својих назора; и тек тада се може надати сигурној победи својих начела кад се њени чланови буду упознали потанко са целокупним уређењем самога среза. Највеће је зло површно познавање појединих питања, то је горе зло него кад човек незна ништа. Шарлатанизам није никакво јемство за напредак предузетог посла.

Радикалној партији биће успех осигуран тек тада, кад сви или бар огромна већина чланова њених буде потанко упозната са државним уређењем, изнесеним у програму радикалне странке, кад буде прожмана начелом самоуправе и изборног права.

Овом мојом књижицом нисам исцрпео све што се могло рећи, али ћу свакојако побудити свакога коме она дође до руку да мисли, да се разговара о питањима истакнутих у њој и о начину како да се она реше.

I

Тежње наших политичких партија.

Прелазећи на излагање мојих мисли о организацији среза ја ни у колико не сматрам да ће моје мишљење о организацији среза бити потпуно, да ће моји назори бити израз целе радикалне странке.

Радикална странка истакла је на својој политичкој застави осим промене устава и уређење општина и срезова у духу самоуправе и изборног начела, према томе је разрада ових питања њен домаћи посао, и дужност је њених чланова не само да мисле о њима, него и да те своје мисли другима саопште.

Неке политичке партије у нашој земљи задовољавају се данашњом државном организацијом; данашње уређење државе са начелствима и капетанијама по њиховим мишљењу је најзгоднији облик земаљске управе; оне налазе у њима довољно јемства за личну и имовну безбедност, за напредак и развитак народа; оне држе да је овај облик земаљске управе најподеснији према нашим околностима и најјевтинији за нас.

Има такође и таквих партија које би вољне биле да угоде струји, која тежи да укине начелства, али које сматрају да су свршиле свој посао у организацији, ако су неколико округа спојили у једну кајмакамију, неколико окружних начелника претворили у једног кајмакама.

Странка која заступа, брани, данашњу државну организацију, која брани поделу земље на округе, тешко да има каквих стварних разлога за одбрану онога што се у току десетина година показало не само за непотребно него и за штетно. Можда је та околност, што таква организација постоји толико време, једини разлог да је она добра, да она одговара народним потребама и народним захтевима. Често пута у одбрану данашње управе наводи се како је потребна блиска и непосредна контрола над нижим управним властима. „И сад капетани и кметови не врше закон и наредбе надлежних власти, кад их бодро око окружне полиције нигде не оставља, кад она прати сваки њихов поступак, а шта ли ће бити онда, кад се начелства укину, кад је кмет у својој општини сасвим независан, кад олабави државна административна контрола?“ И по

свему изгледа да браниоци начелстава имају пред очима само непокорне кметове, и да је потребна виша државна полицијска власт да их контролише у њиховој радњи, и да их примора на вршење закона.

На ово бисмо имали приметити, да и ако се укину начелства и данашње капетаније, опет има начина, којима се може доскочити „непослушним“ кметовима и чиновницима. По данашњем закону непослушног и несавесног кмета збацује збор. Контрола општинара то је најбоља мера и средство, којим се доскаче несавесности кметовој. Истина често пута дешава се да кмет, одборници врше тачно општинске послове али неће државне, и ту нису оштећени интереси општинара него државни, и држава би требала да има право да примора такве кметове или среске чиновнике да врше налог државне власти. Према данашњем закону о општинама и чиновницима министар има право да такве кметове разреши од дужности и да њихово место заузме други. Кад би министри збацивали са својих дужности само невршиоце закона и људе неспособне, онда би се зар и могли помирити са мишљу да их министар може збацивати, али кад знамо да се са свим супротно овоме ради, онда никако не можемо дозволити да министар збацује државне чиновнике а још мање среске и општинске часнике. Министру ништа не смета да чиновнике општинске и среске тужи суду за невршење закона и то је довољно средство да свакога чиновника, било државног било изабраног, примора да врши закон. А осим тога не излази да ће престати свака контрола над чиновницима општинским и среским, ако се укину начелства, него на против, завешће се таква контрола, која се по својој јачини не да ни упоредити са данашњом државном контролом. Но о томе доцније.

Друга је једна партија увидела да је народ противач оваком административном уређењу, и врло је рада била што јој се дала прилика да оствари тежње својих старих, да испуни аманет њихов. Оно што нису могли извршити претци њихови, то су се подували они. Уништити начелства, а поделити земљу на кајмакамије, то је била жудња старих кајмакамлија, и њихова се деца обрадоваше што им се дала згодна прилика да уреде земљу по плану, који су им њихови стари нацртали. Леп мамац! У место двадесет и једнога начелника само пет кајмакама, у место двадесет и једног пута по 1000 талира само пет пута по 2000 талира, шта ћеш боље!? Начелсва укинута, мање чиновника, мање се плаћа, а народу треба само показати да ће се мање плаћати, па ће се он на све сагласити. Народу није баш толико до слободе, нити је пак способан да се користи слободом, њему треба само замазати очи укинућем начелстава, па ће се народ сагласити да се заведу установе много скупље, сагласиће се да се укину и све слободе, а камо ли се неће сагласити да се установе кајмакамије!! Тако мишљаху наши кајмакамци. Али су се у рачуну преварили. Народ занста

хоће укинути начелства, али неће завођење кајмакамија, хоће да је он извор власти, да је он контрола рада свију својих чиновника.

Народ неће да плаћа чиновнике, а они да служе овом или оном министру, овој или оној влади, него он хоће да чиновници њему служе. Народ неће од својих синова, од чиновника, да ствара један ред људи који му стоји над главом као бич ђуди министара, који не врше свој посао како ваља, него терају политику својих поглавара. Народ тражи да су чиновници вршиоци закона, браниоци реда, личне и имовне сигурности, носиоци просвете, помагачи напретка, а ово они могу бити тек тада, кад им народ плаћа зараду непосредно, а не преко министара. Да народ бира своје чиновнике непосредно и посредно преко својих повереника, то је једино начело кога треба да се радикална странка придржава у својим погледима на вршење среских и општинских послова.

Но пре него пређемо на организацију среза, на извођење изборнога начела у срезу, да прегледамо шта раде наша окружна и среска начелства, како бисмо могли боље појмјети, да ли су она потребна да остану као засебне установе ради вршења тих послова које данас врше или нису.

II

Критички поглед на организацију начелстава

Начелства нису нова установа, она датирају своје постање одавна; она нису скоро ни у колико изгубила од свога првобитног делокруга власти. Она као представник централне управе у окрузима непрестано су тежила не само да очувају неокрњен свој првобитни делокруг власти, него и да га прошире старајући се да сву власт у округу централишу у својим рукама.

У рукама начелства била је сва управна власт; у томе су јој помагале капетаније, а општине су биле само непосредан извршан орган наредба њихових без икакве самосталности у радњи. Развиће наше политичке свести, нашег унутрашњег политичког живота састоји се у непрекидној борби између државних административних власти и општина; начелства среска и окружна употребљавала су и употребљују разнолике мере да одрже општину у старој потчињености и да јој покажу на сваком кораку да је она неспособна за самосталан живот, да треба дакле и даље да ишчекује наредбе и упутства од начелства и да су оне још непунолетве за самосталан живот.

Док су се с једне стране државне власти упињале да општине и даље остану само извршни орган њихов, дотле се свест народна будила, у општинама се налазило све више људи

који су способни били да врше општински посао без мешања начелства, видели су да начелства својом радњом само сметају општинама да оне врше законе и законске наредбе, с тога су отпочели оправдану борбу у корист општина. Борба између општина и начелства достигла је у последње време свој врхунац, општина је у рвању довела начелства до ивице, са које ће пасти у амбис, из кога се више никад подићи неће. Толике народне скупштине толико су пута изгласале да се начелства укину, толико су се пута и јавно мњење и искрени државници изјаснили да су начелства потребна владама да њима држе народ у стези, и да помоћу власти агитирају у корист својих интереса, преко њих наплаћују своје политичке рачуне. Из уста заштитника начелства не чујемо више никаквих оправданих разлога у корист опстанка начелства, браниоци ове изанђале установе хватају се као удављеник сламке за доказе, које се никако тим именом не могу крстити.

За нас ће у питању о опстанку начелстава, меродаван бити онај посао који начелства раде, њега ценећи моћи ћемо донети свој суд о њима, само на основу њиховог рада можемо казати да ли су она потребна или нису, да ли тај посао могу вршити други органи земаљских уређења, или морају за тај посао остати начелства и даље.

Сву радњу начелства можемо поделити на две главне радње: судску и административну. Све што се тиче извршавања финансијских закона остављам на страну, јер то у општини и данас не долази у круг радње полицијских него у круг за то надлежних финансијских чиновника. Дакле овде ћемо изнети само оно што је њихов прави посао према данашњем уређењу начелства.

Начелство у кривичним делима врши дужност иследног судије. Оно хвата или прима од општинске власти кривца, испитује њега и сведоке, ставља га у притвор или не ставља, или га сасвим ослобођава. Ред је да начелства хватају и узимају на одговорност само кривце, људе који су заиста што погрешили против закона; али оваки случајеви, где начелство хвата праве кривце и предузима против њих ислеђење, тако су ретки појави у радњи наших полициских власти, да њену радњу карактеришу са свим други случаји. Начелства су престала да врше посао који им је законом одређен, ова више не хватају лопове, она више не чувају људе од напасника и зликоваца, она више не чувају иметак појединаца и општина, него помоћу покварених досађују политичким противницима владе; повлаче се на одговор не зликовци него људи који критикују рад владин, који су противници њени. Начелства су постала одбори оне партије која влада, она штите и иду на руку члановима владајуће партије, противницима суде само у случају кад их осудити треба, али никад или ретко кад треба заштитити кога од њих, или њихову породицу или њихово имање. Политички разврат наступио је по свима начелствима, она су постала зборишта

чланова једне партије; установа, коју плаћа цео народ, која је ту да суди по законима свима и свакоме, суди само својим члановима да добију а противницима да изгубе, узима на одговор своје политичке присталице само да их спасе, а своје политичке противнике само у намери да их осуди.

Зар деморализација није достигла свој врхунац када се један начелник, представник владе у целом округу, осмељује да каже: иди томе и томе радикалцу нека ти помогне, за радикалце нема законите помоћи? Зар није страшно и опасно по државни морал у једној земљи, кад чиновници постану измеђари једне партије, а не вршиоци закона; служе влади а народ гњаве и штете га на сваком кораку? Па може ли народ да и даље поштује и плаћа такве установе које не служе њему него влади?

Народ нема никакве гаранције да ће начелство позвати на одговор баш онога који је крив. О томе се он и сувише уверио. А кад га позове, питање је да ли ће хтети, да ли ће моћи, да ли ће умети да на основу закона иследи ствар, да на основу чињеница закључи: је ли личност узета на одговор заиста крива или није? Полицијски чиновници немају за то довољно знања, ни воље, ни моралности. Кад знамо да су капетани и начелници били каплари, поднаредници, или да су највише свршили два-три разреда гимназије, онда ћемо се уверити да такви људи не само не знају шта је то „марвени депо“, него не знају честито ни свога језика, а камо ли да имају потребног правничког знања. Начелства могу да врше пандурски али никако судски посао. Па не само да су полицијски чиновници неспособни да врше такав посао, него је такав њихов рад и сасвим излишан. Све што они ураде суд поново ради. Такав двоструки рад о једном истом делу у толико је опаснији, што полицијске власти врло често стварају кривице помоћу покварених људи, продрже мнине кривице по неколико месеца у затвору, па кад се кињењем затвореника насите, онда га или пуштају као невина, или га спроводе суду, који га пушта испод суђења. Да ли полиција икоме одговара за оваке своје поступке у којима се огледа само партизанство а не закон? Она се натрчи кошије на рачун здравља, имања и части својих политичких противника, и за све то не само да никоме не одговара него још добије захвалност својих министара, добије унапређење.

Полиција дакле нити има спреме, нити има моралности да суди: да ли да каквог грађанина лиши слободе или не; она је и неспособна и сувише партизанска за тај посао; њега треба предати нешто суду општинском, а нешто суду среском.

Други главни посао садањих начелстава је администрација целог округа. Овај посао начелства врше преко среских начелника и општинских власти; она само саопштавају наредбе владе подручним властима, али сама непосредно не врше те

наредбе. Влада се може и непосредно обраћати органима надлежним за какав посао; не мора то ићи преко начелстава. То у неким гранама нашег државног живота бива и данас. Министар просвете не издаје наредбе средњим заводима преко начелства, нити пак министар правде суду; исто тако министар унутрашњих дела може се обраћати са својим наредбама општинама непосредно или преко среске управе. Са свим је излишно да тога ради постоји један грдан механизам који и много кошта, и отежава сам рад, и служи владајућој партији као средство за агитацију.

Све оне друге канцеларијске послове може и општина потпуно вршити. Она може и боље и брже хватати лопова, као што и сад чини, она може и брже и боље извршити непосредну наредбу министра, она може боље одржавати ред у својој општини. Мешање полиције може само изазивати судар између општинске и полицијске власти. Пасоши су са свим излишна средства јавне безбедности; њима се ни у колико цель не достиже. Оно што се њима жели достићи може се достићи и такше и боље на други начин, а за све то опет није потребно начелство, него сав тај посао може вршити општински суд.

Разне потврде сасвим комотно може вршити општина, у опште сав посао административни може вршити општинска власт са много више збиље и савесности него што то раде полицијски чиновници. Зашто ми мислимо да ће општински судови све то савесније и боље вршити казаћемо доцније кад будемо говорили о превази изборнога права народа над зависношћу чиновника од министра, кад будемо говорили о условима за већу правду и сигурније вршење закона.

Из свега што до сад рекосмо нама се чини да нема никаквих разлога који би говорили у корист опстанка начелства; сав нужни посао који она данас врше, могу вршити и боље и поузданије судови општински и срески и среска управна власт. Уништењем начелстава народ би се курталисао једне установе, која је ту, само да буде ђуприја преко које прелазе разне наредбе и која само заплеће и отежава државни посао; народ би се ослободио једне установе са којом борећи се утроши толику своју политичку снагу, сарани толико живота, имања и моралног иметка. Народ не треба да остави у снази и сили ништа што не црпи своју снагу у самом народу; он ради свога материјалног и свестраног напретка не сме трпети ни једну установу која би пркосила његовом мирном напредовању; он треба да трпи и плаћа само оне установе, које помажу његовом развићу, поред којих он и његова чељад могу мирно спавати, а не непрестано презати од њих. Докле ће народ да трпи и сме ли да трпи да и даље опстане таква организација, која му натура сејмене да их плаћа једино тога ради, да мирно не спава, да спокојно не поједе знојем наквашени залогај хлеба. Не! Народ не сме ни пошто оставити да му други поставља

његове државне слуге, он не сме дозволити да други погађа људе који су му за његов посао потребни, као што не сме оставити да остану оне установе које иду у натач његовим битним интересима. Први корак у ослобођавању народа од туторства владе треба да је укинуће начелства и преуређење данашње државне организације у духу самоуправе и изборног начела.

III

Подела власти у срезу.

Оно што смо казали о окружној полициској власти то исто вреди и о садањој среској полициској власти. Разлике у карактеристици њихове радње нема никакве, с тога нарочито и о њој да говорим нећу, него прелазим одма на организацију среза — на начелу самоуправе и изборног права.

Ја осећам све тешкоће у разради и решењу овога питања, организације среза, али ме оне ни уколико неће поплашити да напустим предузети план, да бар издалека приђем ка правилној расправи његовој. Начело самоуправе, изборног права и суверенитета народног, биће ми водила и светлиља у овоме моме тешком послу, и уверен сам да ће ми те три идеје бити поуздан вођа у свима стрменим путовима, да ће ме жива и здрава провести кроз све заплете друштвених односа, да ће ми помоћи да прочистим коров што смета правилном развићу корисних друштвених установа. На посао дакле.

Према организацији коју је радикална странка истакла не својој политичкој застави, Србија би се поделила на општин. и срезове, а скуп општина и срезова састављао би државу. Од уређења прва два политичка тела зависи и уређење саме државе. Уређење среза и однос његов према држави и општини биће главни посао ових чланака.

Непосредни чиниоци свега што у срезу треба да има судела, јесу: народ у срезу, среска скупштина, скупштински надзорни одбор, среска управа и општинска власт. Над свима овим чиниоцима стоји надзор државни у границама законом одређеним.

Народ је извор власти, он је суверен у својој кући, у својој општини, у својој срезу, у својој држави. Он преноси ту власт своју у неколпко и у извесним случајевима на друге њему потчињене и од њега зависне чињенице, али свагда задржава за се своје врховно право да каже своју последњу реч. Ти управни органи и вршиоци среских послова на које народ у срезу преноси своју власт јесу среска скупштина, скупштински надзорни одбор и среска управа.

Али пре него уђемо у испитивање, како, на који начин и у колико народ преноси своју власт на ове среске чиниоце,

пре него уђемо у сам склоп и организацију среске скупштине и њенога рада, пре него одредимо дужност надзорног одбора скупштинског, склоп и радњу среске управе, морамо пре свега одредити колики треба да је срез, јер од његове величине зависи и број посланика среских и снага среза у сваком погледу. Дакле обратимо прво пажњу нашу на величину самога среза, колики треба да је он.

Срез мора бити толики да може сам својим средствима подмиривати све своје среске потребе. Он мора одржавати своје среске путове у реду, вршити санитарске, просветне, судске, привредне послове у срезу својим средствима. По нашем рачуну такве послове може врло добро вршити срез од десет хиљада пореских глава. О томе ћемо се уверити тек онда пошто видимо изближе шта све један срез мора радити, шта све долази у делокруг једнога среза, какви су послови њему потребни, какве чиновнике он мора издржавати. Кад све то обележимо, видећемо да ни у колико не грешимо кад узимамо за величину среза норму од десет хиљада пореских глава.

Сад у Србији, према данашњој административној подели, има осамдесет срезова или 1260 општина. Просечно у сваком срезу има по 4260 пореских глава, дакле срезови које ја предлажем били би два пута већи од данашњих срезова. (Да ме неби рђаво разумели напомињем, да број пореских глава не мора бити баш математички велики 10.000 пор. глава; то је само норма, од које величина срезова не може јако одступати). Према последњем буџету државном у нашој земљи биће на 360.000 пореских глава; кад пак узимамо да у сваком новом срезу има 10.000 пореских глава, онда ће Србија бити подељена на 36 срезова.

Такав један срез имаће двадесет општина, свака просечно са по 500 пореских глава. Није ни у колико много нити пак мало кад у среској скупштини свака општина од 500 глава буде заступљена са два своја посланика, т. ј. кад на 250 глава пореских долази један посланик за среску скупштину. Према овоме скупштина среза, који броји 10.000 пореских глава, имаће посланика четрдесет. Таква скупштина где су сваких 250 глава порес. заступљене, где из сваке општине која броји 500 глава долазе по два посланика, може потпуно представљати цео срез, може бити израз среских становника. Да би посланици могли бити израз целог среза треба да буду бирани непосредно а не преко повереника, да се у једној општини, која броји 500 глава, изберу непосредно два посланика.

Ја претпостављам овде општине, које имају 500 пореских глава, но које се могу спустити испод своје норме од 500 глава пореских само на сто.

Изборни закон посланика за среске скупштине ближе би одредио правила по којима би се посланици срески бирали и

дао гаранције да избори буду слободни, како би изабрани посланици заиста били израз својих бирача.

Скупштина среска састављена од посланика народом изабраних непосредним избором, има да претреса разна питања и решава о разним потребама среским. Она ће доносити закључке који ће бити обавезни за цео срез, а који међу тим не стоје ни у каквој опреци са позитивним законима целе земље, нити се косе са интересима суседних срезова. Среска скупштина ће утврђивати срески буџет; она ће одређивати каквим и коликим прирезом могу се оптеретити грађани среза ради подмирења својих среских потреба. Бираће и отпуштаће среске чиновнике, решаваће да се несавесни чиновници туже надлежном суду, одређиваће ред којим ће се среске потребе подмиривати, претресаће забрану централне власти примене оних закона и решења које је она издала а влада задржала од примене, па или усвојити разлоге владине или се жалити народној скупштини, чије ће решење бити меродавно за среске скупштине. Решаваће да се поједине општине могу спајати или поделити у две и више у смислу закона о општинама, да се неколико општина могу спојити у општину школску и црквену; одређиваће какве ће се привредне школе подизати. Решаваће о споразуму са суседним срезовима ради извршења таквих послова, које није у стању да изврши један срез. Решаваће о среским грађевинама, о среским путовима, о начину како да се изврше државне дажбине, о установљењу кредитних установа, о зајмовима среским, о уговорима са појединим личностима и правним лицима. У опште она ће издавати све законе који имају месни, срески значај, а који међу тим не стоје у опреци са законима који важе за целу земљу.

Пројект среских закона може предлагати среској скупштини сваки срески посланик; може предлагати свака пореска глава у срезу, чији ће се предлог узети у претрес само ако га трећина посланика среских потпомогне, или ако га потпомогне четвртина свију бирача у срезу. Сваки дакле предлог среског посланика и сваког члана среза, потпомогнут трећином посланика или четвртином бирача, има силу законског предлога, с тога се такав предлог мора у скупштини претрести. Кад се у скупштини какав предлог усвоји, али трећина посланика захте да се о њему народ изрази, да он каже усваја ли закон који су донели његови посланици, тај се закон пушта на гласање по општинама, и тек ако га већина народа у срезу прими, тек тада такав закон постаје обавезан за цео народ у срезу. Исто тако пушта се на гласање какво решење или закон среске скупштине и онда ако четвртина бирача то захте па макар га среска скупштина усвојила потпуно без захтева да се народ о томе упита. Ово је потребно нарочито у финансиским законима, у каквим крупним подузећима, у каквом зајму или уговору са којим су скопчани велики издаци; кад среска скупштина реши да се подигну установе, грађевине, које ће срез стајати много

новаца и које ће он с натезањем моћи да изврши. У таквом случају преко је потребно упитати сав срез непосредно. Тиме се дознаје право мњење народа, дознаје се да ли је он моћан и вољан да изврши какву одлуку, коју је донела среска скупштина, или ће је одбити. Примера ради да напоменемо само ово.

Свима је познат несрећан уговор са Бонтуом. Сваки ко није заслепљен „видиловачким“ слепилом могао је јасно видети да је огромна већина народа била нерасположена према железничком уговору, и народ би га у огромној већини одбацио само да се о томе питао. Исто је тако са законом о монополу на со. И њега би народ одбацио, само да се упитао, и тиме би принудио владу да државне трошкове подмирује оним приходима, који су равномерно према имућству и приходу покупљени. Није ни у колико корисно по правилан развитак народни да му други капу кроји па да му не да и да је проба, да види да ли је она таман за његову главу или није. Никаква скупштина па ма колико она била веран израз својих бирача, не може потпуно представити жељу, вољу, смер својих бирача; сваки представнички систем без непосредног народног суверенитета још не постиже суштину народне воље; тек непосредним гласањем народа о каквом закону показује се право стање ствари, види се да ли већина народа усваја или одбија закон, који су усвојили његови преставници. Тек тада кад се већина народа поред већине своје скупштине изјасни да усваја какав закон, може се рећи да је какав закон заиста израз већине народа, тек се тада са пуно права може захтевати да се томе закону покорава сваки у срезу.

Народу је тиме дато пасивно и активно право да се изјасни прима ли какав закон, какав закључак своје скупштине или не примм. Кад какав закон скупштина донесе, и нити трећина посланика нити четвртина бирача не захте да се тај закон пусти на гласање у срезу, онда га народ усваја и тиме се пасивно изјасни за закон. То се обично може десити са законима или закључцима који су задовољили толики народ, да се ни четвртина не може наћи која би била против извесних закона. А закон, за који се изјасни више од три четвртине гласача да су њиме задовољни, заиста се може рећи да одговара потребама тога среза.

Врлину овога начела у неким питањима признао је и данашњи наш систем. Кад општина хоће да прода и купи какво имање, или да се задужи, није довољно да се за то изјасни само општ. суд и општински одбор, него је потребно да на то пристане већина пореских глава у општини. Тиме се признало да више има јемства да је нешто добро урађено кад то већина чланова дане административне јединице учини, него ли кад то изврше само њихови повереници без њиховог непосредног суделовања.

Пошто је несумњива истина да је резултат непосредног гласања народа прави израз воље народа, то је само то начин

да у земљи постоји само оно што већина народа жели, а не неколико људи или већина народних представника. Решење већине народних преставника, посланика, још није израз већине народа — оно треба то тек да постане, а то ће бити само кад се њихово решење пусти на гласање народу па се већина народа за њега изјасни.

И ако је механизам ове установе веома прост и правичан, опет он има врло много противника. Мало ће се њих наћи који ће одрицати да је праведно начело непосредног гласања за усвајање или одбацивање закона, које је донела скупштина, било среска или народна, јер се само тим начином може дознати да ли већина становника усваја или одбацује какво решење скупштинско. Начело непосредног гласања праведно је али опасно, веле противници. Да је наш народ развијен, могло би му се још и дозволити да сам гласа за законе и решења усвојена скупштином, али то не стоји. Наш је народ још неразвијен и с тога ће се тим правом користити преко народа само политички шпекуланти, и тиме ће се још горе изиграти воља народа,

Таква опасност залегла се само у главама људи, који или не познају народ, или желе да непрестано играју улогу татора народних. Пре свега треба имати на уму да народ и данас гласа непосредно за неке одлуке одбора општинских, који добијају силу законску тек пошто их народ на своме општинском збору усвоји. Пре него се сазове општински, збор бива велика агитација, која је преко и потребна и корисна, јер се тиме расветли питање о коме је реч, и може се рећи да ће се решити корисно по опште интересе свега кад год се не уплете у ту ствар државна власт. Истина је да народ често пута бива и нехатан према општим стварима и остаје на мањини да решава истакнуто питање, али томе нехату, није никако узрок неразвијеност народа, него данашњи државни систем, у коме државна власт убија материјално свакога онога који покуша да на збору да свој глас за одлуку, којој се државна власт противи. Ми сваки дан гледамо својим очима шта државна полицијска власт ради са онима који не раде по калупу полицијском: таквог човека гања полицијска власт на хиљаду начина, док га коначно не упропасти.

Зар се може и замислити да ће држављани ићи на зборове општинске, гласати за питање у правцу противном полицијској жељи, кад зна да ће му сутра затворити механу, казнити за ђубре у авлији дућанској и ако он никакве авлије нема, наћи лажне сведоке за увреду владоца и отерати га на робију, подметути му какву паљевину или злочинство. Кажите ми молим вас, читаоци, можете ли и замислити да ће народ при оваким политичким околностима, при таком државном уређењу, ићи на биралиште и дати свој глас по својој савести. Они који оду на биралиште и при таким околностима, показују не само

да су одважни, него и свесни свога права и да разуму значај питања која му се износе на решавање.

Вара се онај ко мисли да народ не зна да каже да ли му је какав закон потребан или није. Вара се онај ко мисли да народ не уме да каже да ли му је што потребно и колико може за шта да плати. У заблуди је онај ко мисли да је народ немаран што је неразвијен. У девет стотина деведесет и девет случајева узрок је немару државна власт, која се у данашњој организацији државној бави само сплеткама и туцању народа у главу. Самоуправа и општине и среза и избор потребних чиновника у њима једини је начин да се наш народ заинтересује за опште ствари. Петнајести и 31. Мај прошле године, нека буде јасан доказ свима, који сумњају у свест народа и његову заузимљивост. Од стране државне власти беше притисак какав се само да замислити, а од стране народа одважност, коју нико, који народ изближе не познаваше, не могаше замислити. Кад је народ немаран што је несвестан, откуд онда још црњи немар код чиновника, колико њих има који иду на биралиште. И ако ко од чиновника иде на биралиште махом је уз владајућу странку. Има неколико ретких изузетака. И за што су они тако немарни: да ли за то што су неразвијени, што су несвесно? За цело то бар неће признати они, који непрестано говоре да се наш народ не уме наћи без туторства чиновника. Наши чиновници немарни су једино стога што материјално пате због исповести својих мисли, немарни су из оних истих узрока, из којих је немаран и наш сељак и варошанин, који су у осталом свагда више показали пожртвовања и одважности и љубави наспрам општих ствари него ли сами чиновници. Са укинућем данашње државне организације нестаће и народног немара за опште ствари, и не треба се бојати да ће због народног немара „безобразна“ мањина решавати о среским потребама.

IV

Радња среске скупштине.

Пошто смо нагостили састав среске скупштине, изнели ко и како бира среске посланике, можемо прећи на њену радњу, можемо обележити општим потезима њен задатак.

Унутрашња организација скупштине, њен пословник, ту су сва питања која су општа свима скупштинама, с тога се нећу упуштати у ту чисто техничку страну њенога уређења. Потребно је изнети, шта све једна скупштина среска сме а шта не сме радити, шта долази у њену, среску, скупштинску радњу а шта ли у радњу народне скупштине. Мени је немогуће да исцрпим све шта она треба и сме да ради, али ћу се постарати да изнесем најбитнију њену радњу, услед које ће сваки јасно видети, да је среска скупштина преко потребна чим се усвоји начело изборно у вршењу свију дужности, потребних срезу.

Отпочећу са финансијском страном радње среске скупштине. Нико неће спорити да је економска страна целе државе и појединца темељ целокупног живота њиховог; сваки ће признати да ће грађанин умети чувати политичке слободе своје и старати се да до нових дође кад му је економско стање сносно колико толико. Прва је брига свакога човека, сваког државног тела, које је искрено предано напретку својих суграђана, да његови грађани што пре и што лакше долазе до својих намирница. С тога се многи паметни државници, многа законодавна тела старају, да законодавним мерама учине све што треба, само да њихови суграђани имају све што ствара богатство. Разне су мере које су се у разним временима употребљавале само да се помогне произвођачким класама. Некима су мерама помагали земљорадњу, другима сточарство, рибљовство, винарство; негде су помагали поред овога занате и индустрију, негде и трговину. Све економске и финансиске мере паметни управљачи употребљавали су према захтевима појединих места, јер разни природни услови траже различно помагање; једне исте мере не могу се подједнако употребити према земљиштима, која се битно разликују између се. Разна места имају разне потребе, разна места могу производити успешно разне производе.

И разни срезови имаће разне потребе, па да би чланови среза могли лакше производити потребне намирнице за себе, општину, срез и државу, мораће им се разне, неједнаке помоћи чинити. Узмимо за пример какав срез махом земљораднички. Таком срезу потребна су што боља оруђа за обраду земље, потребно је удесити земљораднички кредит, потребно му је да развија само оне гране друштвене производње, које више или мање помажу ратарство. Не би ни у колико паметно и оправдано било да законодавно тело помаже и земљорадницима и занатлијама једном истом финансиском или просветном установом, јер суштина рада занатлијског и земљорадничког изискује различне мере за свој успех. Зар не би било смешно кад би ужички срезови развили сву своју радњу у корист винарства а винарски предели поклонила пажњу стоци? Другим речима: извесни срезови треба да раде на унапређењу оних грана своје производње, које имају највише повољних услова за своје развиће. А зато су потребна нарочита а не општа наређења.

Исто тако смешно би било, кад би срез, у коме жие, махом занатлије, поклатио сву своју пажњу на уређење земљорадње, док би занате оставио без икакве пажње. Месни услови, месни захтеви, траже и месне мере. С тога је веома неумесно примењивати једне исте мере на све крајеве. Ако срез није више занатлијски него ли земљораднички, ту ће среска скупштина примењивати једне исте мере на све крајеве. Ако је срез више занатлијски него ли земљораднички, ту ће среска скупштина примењивати мере које помажу занатима да постану производнији, установљаваће занатлијске банке; помагаће произвођачке задруге, урадиће све што ће изазвати већу потрошњу месних

производа; установљавале занатлијске школе и гајиће нарочито оне занате који су неиспрљиви извори срескога богатства. Ако су у срезу повољни услови за одгајивање шума, среска скупштина ће обратити своју нарочиту пажњу и на гајење шуме, на стругаре, на производњу дрвенарије; ако је шума јелова и борова, обратиће пажњу и на производњу катрана, смоле, на разна уља за подмазивање и горење и т. д.

У опште среска скупштина примењивале оне економске, финансијске и просветне мере, које ће најбоље припомоћи месну производњу. Уређењем среских скупштина, и остављањем њој да се сама брине о својим месним пословима, избегле би се векике неприлике које се дешавају у данашњој државној организацији и данашњем законодавству. Кома није познато да има неких крајева који плаћају разноврсне порезе а за то ништа, ама баш ништа не добију, или добијају каквог капетана и среског писара који их сатире, убија њихове породице и штети их у њиховом тешком раду разним партијским мерама.

Смеју се ужичком катранцији који сав свој рад, све своје време утроши само да својим до зла бога тешким послом заради и нахрани оне који га гњаве. Ужички срезови не плаћају мање од других срезова, па немају ни школа, нити им се чим помаже да лакше зараде оно што је потребно и њима и држави. А кад би се оставило ужичким срезовима да сами располажу својом порезом, да даду држави само онолико колико је потребно за чисто државне потребе, зацело би ужичани имали и школа и лакше производили не само катран, него би имали и добрих стругара, изредних радионица за дрвенарију, израђивали би добра сита и т. д. Не би већину њихових дација разграбиле але и вране, које им се у очи смеју за све то, него све што би дали утрошило би се опет на њихове потребе,

Већ видим како се цинички смеју мамелуци: шта зар катранција да уређује сам своје ствари, зар он да већа о уређењу своје финансијске радње, да остварује потребне економске мере, да предузима разна индустријска предузећа? — Тај исти „катранција“ вам и сад кроји законе, и он у томе показује и толико воље и толико способности, да вас својим бистрим схватањем потреба државних и одмерених решавања појединих државних питања изненађује и надмаша у чистоти својих намера и схватању народних интереса. Кад он долази у народну скупштину, и кад вас у скупштини надмаша и логиком и бољим разумевањем народних односа у целој земљи, онда ће за цело и умети и моћи уредити и своје среске ствари умеће да оцени шта му предузети ваља па да његово благостање пође у напред; шта му ваља учинити па да од порезе коју даје види одма и користи. Срез боље зна своје прилике, боље зна своје потребе, боље ће их уредити, него ли ма какав посматрач из канцаларије. Дајмо срезу нека се сам брине о својим потребама, и резултат ће брзо показати да он уме боље уредити своју среску кућу, него ли што му је сад уређују људи, који ни појма, ни воље, ни способности за то имају.

Колико смо пута слушали како поједини посланици народне скупштине износе предлоге са свим месне природе, и влада их не усваја и скупштина их одбацује једино с тога што они нису од општег значаја, што не засецају у опште државне потребе. И заиста таквих месних потреба има, оне су животне за извесна места али нису од општег државног значаја, и решавање таквих питања улази у делокруг среске скупштине.

Осим питања чисто економске природе, која би среска скупштина имала да претресе, у њен делокруг рада улазе и неки финансијски послови. Разрез пореза и приреза на општине и поједине грађане био би посао такође среске скупштине. Државна власт само би јавила колико по државном буџету, одобреном народном скупштином, треба извесни срез да плати за подмирење општих државних трошкова, а оставити срезу да он тај новац покупи на најзгоднији начин, другим речима оставити среској скупштини да она сама одреди хоће ли купити порезу с главе на главу, или ће је купити по имућству и доходима, или ће је купити посредно или непосредно.

У овоме питању можда ћу наћи највише противника; можда ће многи од мојих другова мислити да је веома тешко и опасно оставити срезу да он сам одређује како ће систем порезе усвојити, јер је то веома тешка ствар, и закон о порези требао би да буде један за целу државу. Ја ипак држим да ту ствар треба поверити срезу баш с тога што је то ствар тешка, што је ствар замашна, и државна власт се не сме лако усудити да изда један општи закон о порези за све опште крајеве. Али ако државна власт и законодавно тело не смеју усвојити бољи систем порезе за целу земљу, можда ће се наћи у Србији срез који је вољан да усвоји најправеднији систем порезе, али му данашња државна организација не дозвољава да то данас учини. Осим тога ту се отвара поље за рад толиким среским скупштинама, и можда ће се наћи срез који ће се осмелити и решити да изврши оно што до сад влада и законодавно тело нису смели ни покушати. Главна је брига за државну власт да она добије оно од срезова што је потребно за одржавање државне целокупности, а како ће срез добити све то, то оставити њему. Најмање се имамо бојати да ће среска скупштина натоварити државу и теретну пореску систему, јер у сваком таком питању биће питан непосредно сав народ среза, па с тога на како се пореску систему он сагласи така нека му и буде. Упоредном радњом свију срезова на преображају порезе најпре би се дошло до правичне и могуће у нас пореске системе. Срез нека да што је држави потребно, али држава нека остави срезу да он своја и државна средства разреже и прикупи онако како ће најбоље бити за чланове среза, или бар онако како срез за најбоље нађе. Убеђен сам да ће све боље поћи па и питање о порези, чим се законодавна и управна власт децентралише. Питање о порези боље ће се расправити и расправљати још и с тога, што ће се ваљда наћи бар који срез

међу толиким који ће се паштити да се то колико тугаљиво толико и тешко питање правилно реши. Нећу да се позивам на живе примере у томе, на државе, у којима све то постоји. Наводим само толике жеље појединих посланика народне скупштине и жеље појединих грађана, изјављених народној скупштини, о промени пореске системе, који би је и променили најбоље, само кад би им оставили одрешене руке. Не треба се бојати да ће који срез измислити гори систем порезе, јер горега од данашњег не може бити.

Среска скупштина ће одређивати како ће се распоредити и разни државни и срески прирези. Да ли ће их добијати посредном или непосредном порезом, то је ствар скупштине и народа у срезу. Ако се он сагласи да се разни државни издаци подмирују крчмарином, жиговином, монополем на со и другим посредним порезама, нека му тако и буде; али ако он неће да потребе државне и среске подмирује посредном него непосредном порезом, онда није право да га држава нагони да неправедно и неједнако оптерећује своје чланове. Укратко, треба оставити да он одређује начин, којим ће наћи средства да подмири своје и државне потребе.

Среска скупштина ће одређивати свој срески буџет, она ће контролисати његову примену, разгледаће на крају сваке године је ли трошена према буџетском закону или није.

Она ће решавати да ли се може срез задужити, и ако може то под каквим условима. Да срез може отуђити или купити какво добро, то је такође посао среске скупштине. Среска ће скупштина решавати и о уређењу банке, о њеној задањи, о њеном капиталу, о њеном уставу, у опште све кредитне операције у кругу потреба среза биће у рукама среске скупштине.

Она ће као што напред поменух доносити закључак: да ли да се подигне у срезу каква средња школа, гимназија, нижа гимназија, ратарска или занатлијска школа и т. д. Програми школа биће посао народне скупштине; али каква ће се школа у срезу подићи, то зависи од среза. Среска скупштина бираће наставнике средњих школа на 10 година, набављаће све што је потребно за успешан рад у школи. Она ће бирати и школског старешину поменутог завода. Сви они морају имати квалификацију за наставника средњих школа. Срез ће о своме трошку подизати среске школе по плану усвојеном министарством просвете. Срез ће подизати болнице, по плану који је израдио санитетски савет државни, он ће их издржавати о своме трошку а по прописима, које је израдио санитетски савет.

Среска скупштина решаваће у опште о свима среским грађевинама, само што ће се при том придржавати општих хигијенских правила.

Она ће бирати среског инжињера и лекара, који имају квалификацију за те дужности. Она ће бирати надзорника основних школа, који има све те особине које народно законодавно тело од њих тражи. Она ће бирати чланове срескога

суда од којих ће један бити иследни судија, и вршити све оне судске послове у ислеђењу, које је досад вршила полицијска власт, Она ће бирати среског протојереја. Она ће бирати среског благајника, статистичара и у опште све среске чиновнике, који би били потребни срезу.

Најзад она би бирала из своје средине надзорни скупштински срески одбор, који би је у току године замењивао, старао се да се сви закони врше. да се чиновници срески управљају по решењима среске скупштине, укратко рећи његов би посао био контролни.

То је у главном сав посао који ће вршити среска скупштина. Из наведеног нацрта јасно се види да скупштина узима на се законодавну власт у питањима среским; њена је дужност да разрађује питања која народна скупштина одбија као питања месна и ако их је сматрала за важна.

Среска скупштина узима на себе и постављање својих среских чиновника; она води бригу о својим чиновницима, и тиме скида „велики“ терет с државне владе у постављању и надзору чиновника према данашњој организацији. Од свију владиних послова у уставној земљи најкомичније изгледа постављање чиновника. За што их влада поставља? Ваљда зато да врше народне послове?! Никако. Влада шаље чиновнике у народ у цели да својим политичким противницима досади а своје политичке присталице да чува. Чиновници су постали у очима народа измењари странке којој влада припада; све оно што се коси са интересима владине странке, све то треба да пропадне, да га нестане. Чиновници никад нису ни били чисто вршиоци закона, него неки меланш вршења закона и штићења интереса партије којој припада и њихов министар. Због тога је највише патио народ. Чиновник је постао господар над народом, његова независност од народа меће под нож све што му не годи. И чудновато! Господар је постао слуга, слуга заповеда господару! И зашто све то?! Само да се угоди владиној партији. Чиновници и народ постали су два непријатељска логора; чиновник је данас, а такав ће остати све док траје данашња организација, ван народа, на њега народ гледа као на свога непријатеља. Народ не види у њему вршиоца закона, него ђуди онога који га поставља; он га се клони, и волио би да га никад не види својим очима. Откуд то крвно непријатељство између народа и чиновника, откуд та осветничка жудња код народа, да би он појединим чиновницима кожу на кајише драо? То је непријатељство између народа и чиновника резултат данашње државне организације и данашња зависност чиновника од владе и владине партије.

Чиновник треба да постане члан народа, да се слије с њим, да престане бити бич народа, вршилац ђуди министара, него вршилац закона. Једини пут да он то постане и да се прекине крвно непријатељство између народа и чиновника, то је: да

народ сам преко своје среске скупштине бира и отпушта своје среске чиновнике. Јест, понављам, народ треба сам да бира и отпушта своје среске чиновнике. „Ама чиновник је несигуран, његов опстанак зависиће од четрдесет посланика, и ако не угоди њима он може остављен бити без хлеба у сред зиме“. Пре свега напомињем да чиновник ни данас није сигуран да га министар не отпусти. Он на основу неких параграфа или по решењу дисциплинарног суда, који је састављен од владиних партизана, истера га из службе; а ако му овим два мерама не може досадити то ће га или поставити за посталијона или га оставити вечито у једном звању са једном платом, премештајући га из једног краја земље на други. И то се махом дешава не само чиновницима покеареним, неспособним, него на против способним људима или политичким противницима. Ни данас чиновник није заштићен од воље министара, и не треба се бојати да ће чиновник бити у горим приликама кад га народ бира, јер имамо много случајевз, где народ уме да цени шта је добар, праведан, а шта рђав и неправедан чиновник. Има и данас прилика, кад народ жели оставити у својој средини каквог чиновника; али он не тера политику министрову, и овај га или отпушта или га премешта.

На против чиновник, изабран среском скупштином, сигурнији је од самовоље народне и његових посланика, него ли од самовоље министара у данашњој организацији.

Среска скупштина бира чиновнике на одређено време између људи, који су својим сведоџбама доказали да имају оно знање, које мора сваки имати према законима земаљским, који имају квалификацију да могу вршити извесни посао у срезу. Таквог човека среска скупштина бира. Ако овај срески чиновник врши поверену му дужност на опште задовољство, ако је његовом радњом задовољан цео народ или његова већина, он може остати чиновник у томе срезу до своје смрти. Можда ће неко рећи да ће неко вршити свој посао добро и на задовољство целог среза, али се његова радња неће допасти већини среских посланика и онда он пропада, он губи своју службу по ћефу већине посланика као што је сад губио по ћефу министара; а зло је зло.

На овакву примедбу имао бих рећи нешто што не треба никако губити из вида у свима питањима среским. Ако каквога чиновника отпусти среска скупштина, тиме се ствар још не свршава. Он може тражити да се цео народ среза о томе изјасни: може наћи трећину посланика који ће предложити да његово отпуштање из среске управе иде општем гласању у срезу; не нађе ли толико посланика за се, нека потражи трећину гласача, и такав захтев послати скупштини, која тада мора пустити његово отпуштање на опште гласање. Буде ли тај чиновник несрећан и после овога гласања, не добије ли ве-

ћину народа за се — нека узме свој пртљак и нека своју дужност уступи човеку коме народ у срезу више верује. „Ама он је добар чиновник, али само зато што је строг, праведан, народ га не воли; он је поштен али народ не ваља“. Па лепо! Ако је заиста чиновник поштен, па га народ не трпи с тога што хоће да му се суди по атару, онда нека му буде тако: нека је народ непоштен, и тада чиновник нека не служи у срезу непоштених људи, нека тражи људе, који су тако исто поштени као што је и он. Главна је ствар у томе да њега не тера среска скупштина него већина народа у срезу, и чим се то деси, чиновник нека не разбери да ли га народ тера што му не одобрава његов поштен или непоштен рад. У данашњој државној организацији њега тера из службе један министар, а овде га тера цео срез, и то не посредно преко својих среских посланика, него цео народ непосредно. А то је и паметно и корисно по вршење среских послова и напредак целог среза па и саме државе.

V

Срески надзорни одбор.

Среска скупштина треба да има и надзорну власт, чија је дужност да мотри да сви њени чиновници врше тачно и савесно своју дужност. Као год што је њена дужност да одобрава буџет, да бира разне чиновнике, да прописује разне среске мере, исто јој је тако дужност, да мотри да се издавање и прикупљање среских и државних прихода врше по буџету, да мотри да ли и у колико срески чиновници врше посао за који су изабрани и да ли се прописане, усвојене мере примењују у ономе духу, у коме их је среска скупштина издала. Ово контролно право скупштине, које наша данашња народна скупштина нема, јесте битно право уставне државе и радикална странка треба да уложи сву своју снагу да како среска тако и народна скупштина има контролно право над радњом среских и државних органа.

Среска самоуправа не да се ни замислити без среске контроле; самоуправа и неконтролисање, то су два начела која се никако не трпе, која не могу опстати једно поред другог. Изборно право среске скупштине без контролног права такође се не да ни замислити: бирати чиновника, а не контролисати његов рад, то је одрећи се и свог изборног права, или вршити га само у пола. Али сам значај контролисања, сама техничка страна тога посла, контролисања, захтева да је контролно тело свагда у стању да контролише. Има таквих предмета који изискују непрекидну контролу, има таквих послова који се морају контролисати онда кад се врше. Јавља се случај кад треба несавесност чиновника спречити. У таком случају не може

се несавесна радња чиновника трпети све до састанка среске скупштине, она се мора одма прекинути, стога треба да је ту један орган, који ће бити скупштински повереник, који ће у место ње, а до скупа њеног вршити њен контролни посао.

Тај заступник скупштински биће одбор од пет среских посланика, које ће скупштина изабрати. Тај скупштински надзорни одбор неће имати право да издаје нове законе и законске наредбе, нити ће имати право да бира нове чиновнике, нити да ништа ново ствара; његова дужност ће бити да очува оно, што је довела среска скупштина, да се брине да се сви закључци скупштински примењују правилно.

Дозна ли срески скупштински одбор да какав чиновник врши несавесно свој посао, или у својој дужности чини злоупотребу, он ће га одмах, чим се увери о несавесности и злоупотреби чиновника, уклонити са звања и јавиће о томе у своје време скупштини, која ће против њега предузети законите мере или ће га вратити на своје старо место. Дозна ли он на пр. о несавесном руковању среском благајном, или о несавесном раду среског иследника, нему, среском надзорном одбору дужност је да томе стане на пут и да уклони на време оне чиновнике који проневере поверење среза. Ми не можемо нити смео замисљати, да ће сви чиновници, које срез изабере, бити анђели. Човек је човек, а не анђео, па ће и међу среским чиновницима изабраним самом среском скупштином бити људи, који ће жалити за својим минулим временом кад су они заповедали народу, кад су били представници силе и власти државне, и који ће на сваком кораку радити да се среска самоуправа изигра, и чиниће свашта само да се та установа омаловажи. Исто тако биће и таквих људи, који ће се полакомити и покушати да и при јакој народној контроли омасте своје прсте, да стварају за се земљиште за разне злоупотребе. За то је надзорни срески одбор преко потребан, да бди да се закључци скупштински врше у оном смислу, у коме су они донесени; да је сваки законом заштићен; да се срески приходи прикупљају и издају у смислу поднесених закључака и закона; да сваки чиновник врши савесно своју дужност.

Срески скупштински надзорни одбор треба не само да контролише радњу среских чиновника, не само да се стара о вршењу закона и извршењу закључака среске скупштине, него он треба у исто време да припрема разне предлоге за среску скупштину. Он припрема за скупштину срески буџет, који му се подноси од среске управе. Његова је дужност да поднесе скупштини годишњи извештај о радњи среске управе: о стању среске финансије, о радњи среског суда, среског иследника, о среској настави, санитетском и грађевинском одељку, о свему што спада у радњу среске скупштине и њене контроле. Он саопштава и све оно што је среској скупштини дошло како од њених грађана тако и од других срезова и државне власти. Он саопштава скупштини коначно решење државне владе, ако га

није она добила још на претходној скупштини, којим ова забрањује да се какав закон примени у срезу, и на скупштини среској остаје да ли ће се она задовољити са поступком владе или ће се жалити народној скупштини.

Тај срески надзорни одбор скупљаће се у своје редовне седнице два пута годишње; у њима ће претресати разне предлоге које поједини одељци среске управе подносе преко њега среској скупштини; расправљаће спорове о делокругу власти између појединих органа среске управе; одлучује да се који чиновник уклони од дужности и ко ће га за то време замењивати; контролише примену буџета и радњу појединих чиновника.

Надзорни одбор среске скупштине скупља се и у ванредне седнице своје на позив председника, или кад се за то изјасни већина чланова одбора, кад то захте већина среске управе или сам срески старешина. Тада одбор решава само о специјалном питању, чега ради је и позват.

Често се пута дешава да чланови среске управе не врше тачно своју дужност, стога ако ко јави о томе скупштинском одбору, овај је дужан да се скупи у своју ванредну седницу и иследи у колико је истинита достава.

Често пута срески старешина који је у исто време и срески чиновник, дозна о несавесности каквог среског чиновника, која се може ухватити само ако остане у тајности, стога њему треба дати право да може позвати срески скупштински одбор и реферисати му о предмету ради кога га је позвао. На одбору остаје да одма уђе у траг изнесеној злоупотреби.

Убеђен сам да ће сви срески чиновници, имајући непрестано над главом надзорни одбор, који ће мотрити на сваки покрет у њиховој радњи, а у интересу своје службе и свога моралног угледа, тачније и савесније вршити своју дужност, него ли под контролом министра, који је и сувише далеко и сувише пристрасан у контролисању рада њиховог. Можда и сам одбор неће показати довољно енергије у надзору; али за то је јавно мњење ту, за то су политичке установе, зборови и штампа ту, који ће шибати сваки немар одбора и старати се да његови чиновници не буду несавесни; а кад се то једном деси, јавно мњење и одговорност ће натерати одбор да уђе у траг несавесности и злоупотребама среских чиновника. Народна контрола јача је и буднија него ли државна.

VI

Среска управа.

Среска управа је највиша у срезу судска, управна, извршна власт. Среска власт је вршилац закона и законских наредба државних и среских. У среској управи заступљене су све гране срескога и државног живота. Чланови среске управе, избрани среском скупштином, подмирују све јавне потребе чланова среза.

Среску управу састављају избраници за вршење просветних, судских, административних, финансиских, статистичких, техничких, санитетских, привредних и црквених послова у срезу.

Све ове чиновнике бираће среска скупштина између људи који су свршили законом одређене школе, људи који имају квалификацију за рад, за који се нуде.

У срезу постоје две наставе: средња и основна. За средњу наставу среска скупштина бираће професоре и директоре завода; среска скупштина одобрава, а професорски савет набавља сва учила, потребна школи. У школи ће се предавати по програму који је усвојен у целој земљи. Директор ће бити члан среске управе.

На врху основне наставе стоји срески школски надзорник, који ће бити члан управе, и чији ће задатак бити да у договору са учитељима ради на унапређењу основне наставе у срезу; он ће посећивати предавања учитеља основних школа; држати предавања у појединим школама из предмета, у којима види да се предаје невешто и неуспешно. О нераду и неспособности учитеља јављаће надлежној општинској власти, имаће право да на рачун општине набавља сва учила потребна школи. За све потребе, које су потребне школи, учитељ се неће обраћати општ. власти него школском надзорнику, и овај је дужан одма набавити тражена учила, задовољити захтеве учитеља, ако нађе да су они умесни. Административне спорове школског карактера између општине и учитеља расправљаће сам школски надзорник. У случају незадовољства стране се имају жалити среској управи.

Среске грађевине и грађевински послови су у рукама среског инжињера. Дужност је његова да спрема пројекте за разне среске грађевине, да мотри над извршењем њиховим кад их среска скупштина одмах усвоји или после државне ревизије (нарочито у грађевинама великим), да израђује опште планове по којима би приватни људи подизали своје куће.

Сав санитетски посао био би у рукама среског лекара. Он се преко општинских лекара, ако их има, стара о здрављу у срезу, чини све што је потребно да се отклоне разне заразне болести. Врши санитетску полицију преко општинских лекара и општинских власти.

У овој среској управи неће да врше полицијску службу људи налик на данашње скружне и среске начелнике. Таквих људи нема у платном списку среске управе. Још у почетку сам напоменуо да сам посао који данас врше данашње полицијске власти или су судске природе или административне. Доказао сам да је сасвим непотребно да судске послове врше људи неправници. О рђавим последицама те околности, што је судска власт у полицијским рукама, нећу ни да говорим, јер сам их изнео још у другом чланку, у критици на начелсва. И суђење у кривичним стварима треба предати судовима: општин-

ском и среском. Да ли ће остати и даље суђење иступа у рукама општинских власти или не, то је ствар која ће се расправити на народној скупштини, али да треба суђење таквих кривица истргнути из руку полицијских власти и корисно је и потребно је. Кривично ислеђење треба поверити иследном судији. Општинске власти вршиће полицијску службу, хватаће кривце и спроводиће их иследном судији, који ће их или спровести суду или пуштати, о чему мора известити суд.

Апелата против кривичних осуда општ. суда неће се слати полицији, него ће се окривљена страна жалити и у кривичним делима среском суду, као што то данас бива у грађанским споровима. Из свега овога јасна је ствар, да полиција овака као што данас постоји нема никаквог разлога што постоји: њен посао прелази нешто у круг рада општинског и среског суда а нешто у рад иследника. Лопова и кривце хватаће општинске власти и предаваће их иследном судији. Да би се осигурали од могућих злоупотреба среског иследника, треба усвојити да он мора суду јавити о кривцу и онда кад га пушта као невинна, па ако суд нађе да иследни судија није обратио довољно пажње на неке околности, он му враћа дело на ново дослеђење. Суд ће то исто учинити; ако страна незадовољна ислеђењем иследника достави суду о несавесности његовој у ислеђењу; па ако суд нађе да заиста тако што постоји, на што иследник није обратио пажњу, он му дело упућује на ново ислеђење. Иследник мора бити правник, и пошто од радње његове зависи много, то не игра последњу улогу и његов морал, с тога треба обратити нарочито своју пажњу на његову савесност, и његово поштење, у опште на његов карактер. Од њега зависи хоће ли кривац бити кажњен по закону, хоће ли невин избећи све сплетке. Иследникова је дужност да и сам узима кривце на испит, не чекајући да их општинска власт њему спроведе.

Срески суд састављају правници изабрани среском скупштином. Нећу да се упуштам у саму организацију суда: да ли ће згодно и боље бити да о трговачким стварима решава нарочити суд од трговца склопљен, или да се среском суду придружи неколико трговаца у решавању трговачких спорова; да ли да злочинства суди порота и. т. д. То спада у организацију судова, и до народне скупштине стоји какав ће карактер дати среским судовима. За мене је овде главно да среска скупштина, а не министар, бира и среске судије, јер у изборном начелу налазимо више јемства за правду, него ли кад судије, осигуране својим незбацивањем, вршљају трње над главом народа.

Среска финансија биће у рукама среског благајника. Он ће се старати да помоћу општинских власти прикупи приходе среске и државне, и да их према буџету утроши. Он ће бити у исто време и управник банке, у којој ће се налазити сав масени новац среза; примаће новац на уштеду и даваће га на зајам својим суграђанима под солидарном одговорношћу са

управним банчиним одбором. Тога среског благајника бира среска скупштина.

Сваки срез имаће у среској управи човека који ће радити на унапређењу среске привреде. Његова ће дужност бити да ради на оснивању завода за осигуравање од паљевина, поплаве, града, неродице, осигуравање од штете у случају сточне заразе, у опште бринуће се о свему ономе што подиже и чува производну снагу среза. Радиће на подизању шума, на прикупљању земље појединаца у општинске руке, ствараће земљиште за рационално обрађивање земље и гајење стоке. Задатак је среског привредника племенит, али се он не да остварити расписима него непосредним поучавањем народа пробитачнијем начину производње.

Среска скупштина бира такође среског статистичара, који води целокупну статистику среза.

Досадања државна организација није скоро нимало обраћала пажње на статистику, која међу тим игра врло важну улогу у друштвеном животу. Државна, среска, општинска и приватна привреда не да се ни замислити без правилно уређење статистике. Нити правилан разрез порезе, нити стање привреде могу бити сигурним. Ништа се у срезу не може предузимати са тачно одређеним планом без статистике. Стога је сваком срезу ради правилности и свесности у развићу потребан статистичар.

Из срескога свештенства среска скупштина бира среског проту, који је такође члан среске управе. Он присуствује при суђењу брачних парница и има само саветујући глас, а врши све црквене среске послове.

У седницама среске управе присуствује и војни старешима срески, кога поставља министар, само тада кад се претресају питања војне природе. Војска је државна установа. Војска се може мобилисати само у случају, уставом предвиђеним. Ни у ком случају другом, нико војску не сме кретати. Војска се у срезу мобилише тек кад добије наредбу од среске власти а војени старешина прима команду над војском тек после овог акта среске управе. Војска против појединих срезова сме се употребити само по изричном решењу народне скупштине. Среска управа за изнуђавање покорности законима од стране појединих грађана и целих општина употребљује своје и општинске служитеље а никако војску.

Поврх свију ових чиновника, један између њих има чисто административну надзорну власт, њега бира среска скупштина између среских чиновника.

Среску управу састављају сви чланови управе заједнички, њен је задатак важан по правилну радњу среских органа, с тога ћемо јој поклонити своју особиту пажњу.

Среска је управа као целина виши ступањ административне власти у срезу. Још напред смо поменули да у среској управи постоји подела послова; за разне послове у срезу бирају се

људи разне стручности, они су самостални вршиоци закона своје струке у целој срезу; за вршење своје законите дужности у срезу не тражи се никаква друга дозвола сем закона, никаква друга наредба сем законске. Напоменули смо да је на врху извршне и иследне власти — иследник; санитет има свога среског лекара, грађевински одељак инжињера, финансија и привреда своје старешине, црква свога среског свештеника и правда свој срески суд. Између свију ових старешина појединих одељења среска скупштина бира једног чиновника, који ће поред своје дужности вршити и надзорну власт над свима среским чиновницима. Ма којој струци припадао тај срески старешина, надзор над среским чиновницима неће ни мало страдати, нити пак његова оделита дужност. Срески чиновник на кога падне ова срећна, племенита, али тешка дужност, која захтева велику порцију савести, такав човек сем материјалне награде имаће још једну која се не да заменити никаквом материјалном наградом, он ће бити награђен поверењем среске скупштине. Начело самоуправе даје и налаже сваком вршиоцу јавне среске и општинске службе да самостално врши своју дужност на основу закона, али у исто време да му контрола виси над главом и сваког тренутка и са свију страна.

У колико је контрола над вршиоцима среских дужности јача, у толико се можемо више надати савесном вршењу среских послова. И ако је народ ту да контролише, и ако су све политичке установе дивна средства за контролисање, и ако је ту надзорни скупштински одбор и сама скупштина, опет ће корисне последице донети по среску самоуправу непосредан надзор среског старешине над осталим среским чиновницима. Савесном чиновнику неће бити тешка контрола па долазила ма с које стране, само ако је она непристрасна. Овај надзор не даје никакве могућности надзорном чиновнику да се може натресати над чиновником среским, он нема никакве извршне власти над чиновником, јер је среском надзорном одбору и среској скупштини дато право да може судити у колико је оптужени чиновник заиста крив, или у колико су окривљавања надзорног чиновника неумесна, и да ли је кривица таква и толика да га треба тужити суду.

Сваки чиновник је независан у своме послу, он сам без ичијег против-потписа врши своју дужност; он за тај свој посао није неодговоран, он одговара. Врло често вршећи свој посао може га вршити несавесно; у том случају он за то одговара. Али, је слабо задовољење осуђеноме што је чиновник одговоран, кад је он већ издржао казну, кад је над њим извршена пресуда. Често се пута дешава да чиновник погрешити и за то, што тако мисли, и да би се грађани очували више или мање од могуће хотимичне или нехотичне погрешке, преко је потребно да сваки грађанин има право жалити се среској управи.

Жалбе против административних радња појединих среских чиновника расправљаће сви срески чиновници сем заинтересо-

ваног, а жалбе против судских решења и пресуда узимаће у претрес виши државни судови.

За стручне спорове свакоме је дозвољено тражити да му суди изборни суд, чије је решење обавезно за спорне стране.

Министрима се подносе жалбе само у случајевима кад жалилац тврди да су среске власти погазиле у његовом спору материјалне законе. И министар при том није надлежан да расправља спорно питање, него само да види је ли закон погажен или није. Ако нађе да је закон погажен, он тога чиновника тужи суду, и ако суд реши да је чиновник срески заиста погазио закон, он о томе јавља министру и среској скупштини која свога чиновника и одпушта из службе. Тиме се избија из руку министра свака моћ да оваким или онаким решењем спорног предмета агитирају за себе. Оне спорне предмете које у данашњој државној организацији решава окр. начелник као виша инстанција од среског начелника а министар као виша инстанција од окружног начелника, у новој организацији решава среска управа. Људи, који седе у среској управи, и боље познају људе из своје околине и правичније ће и савесније и брже расмотрити спорне предмете него ли какав писар или секретар каквог министарства.

Дужност је среске управе такође да предлоге старешина појединих одељака по њиховој струци узима у претрес, припрема их за надзорни одбор. Среска управа ће давати своје мњење о свима питањима које на њу управи надзорни одбор па и сама среска скупштина.

Сваки старешина појединих одељака среске управе наређује општинским властима да изврше оно, што он наређује и зашто је он надлежан; не хтедне ли општинска власт да изврши наредбу среске управе, која долази у радњу целог среза, па дакле и свију општина, износи се ствар у седници среске управе, и коначно решење среске управе општине морају извршити. Треба овде имати на уму да општине морају извршити по вишем налогу само наредбе које нису месне општинске него среске природе. Општинска власт може у одбрану свога неизвршења наредбе среске управе доказивати да је та наредба општинске природе, али ако среска управа и после напомене општинске остане при своме онда општине морају наредбу извршити, а остављено им је да се могу жалити среској скупштини. Види ли надзорни скупштински одбор да се тако решење среске управе коси са духом закона и општинске и среске самоуправе, он може обуставити извршење наредбе среске управе до скупа среске скупштине.

На сва питања, упућена од стране општина на старешине појединих одељака среске управе, старешине морају дати одговора. Срески лекар мора притећи у помоћ својом лекарском помоћу појединим општинама и грађанима њиховим. Инжињер својим техничким, и у опште сви срески чиновници морају се

одазвати својим саветом и помоћу општинским властима, то је њихова дужност, то захтева правилно решавање разних питања општинског делокруга.

Спорове међу појединим општинама размршују среске старешине по струци својој; у случају незадовољства од стране ма које општине њихова се жалба претреса у општој седници среске управе.

Из овога се свега види да је среска управа не само један снажан чинилац у вршењу материјалних закона, него у исто време и један велики моралан покретач у развићу среске самоуправе. Хоће ли какав срез да буде миран на своме огњишту у свом срезу, жели ли да економски напредује, жели ли да су му заштићена његова политичка права, обезбеђена његова личност и имање, да су школе унапређене и општине уређене — нека отвори очи при бирању среских чиновника, нека ојача допедантерије своју контролу над својим чиновницима, нека захтева да чиновници у вршењу своје дужности буду стрсти али правични. Срез не тражи чиновнике млакоње, људе демагоге; он тражи људе способне, људе савесне, људе строге а правичне. С тога среска скупштина у интересу опстанка среза, у интересу његовог економског напретка, политичког и просветног развића, треба да се стара да нађе слободоумне, поштене и савесне људе за вршење својих среских послова.

Нема сумње да ће многи захтевати да кажем: у каквом ће односу стајати срез према државној власти, да ли ће срез бити сасвим отцепљен од државе, или ће стајати у већој или слабијој зависности, да ли ће држава ради државне целине тражити државног надзора над срезом? Да, надзора ће бити, и треба да га буде. Сав државни надзор биће у томе: да ли среска скупштина, среска власт, врши оне послове који долазе у делокруг среза, или њихова решења прелазе границе среза. Ако државна власт нађе да среска скупштина, среска власт, врше послове чисто државне природе, узимају на себе власт народне скупштине, државне власти, у таком случају држава има право и дужност да стане на пут таком узурпирању власти од стране ненадлежних органа. Народна скупштина у Уставу ће тачно обележити делокруг власти и рада среске скупштине и среске управе, и све оно што се коси с тим уставним наређењем, дужна је државна власт да спречи.

Неки од чланова радикалне странке предлажу ради умирења оних који се боје цепања срезова од државе да државна власт има у сваком срезу по једнога свог чиновника, који ће мотрити да ли се среска скупштина, среска управа и општинске власти крећу у границама закона, па да о томе доставља централној власти, како би централна власт на време могла спречити незакону радњу среских власти. У Белгији државна власт преко својих чиновника има већу власт него што је има прост владин извештач. У Белгији тај владин комесар председава у

скупштини и има право да на време обустави свако решење среске скупштине и других извршних органа, док таку спорну ствар не реши министар.

Мени се чини да нема никаквог довољног и озбиљног разлога да влада има свога комесара у новом срезу. Таквом владином комесару, како мисле неки, била би му дужност да само реферише влади о радњи среских органа. То се може постићи и без владиног комесара. Треба само усвојити да је среска скупштина дужна свако своје решење саопштити државној влади, и да такво решење среске скупштине добија силу закона тек ако државна влада кроз извесно време не изјави да доносено решење спада у делокруг среске скупштине. И тиме постаје владин комесар у скупштини среској сасвим излишан.

Но можда ће неко рећи да закон могу газити срески чиновници, а у томе их може помагати и сам контролни одбор, и ту је потребан владин комесар како би могао одмах или сам или преко министра стати на пут таком гажењу закона. Но помом мишљењу и овде је владин комесар излишан. Кад се не врши закон свагда неки пати од тога невршења, и њему је остављено право да се може жалити министру кад држи да су материјални закони погажени. Таким начином министар може дознати кад и поједини чиновници газе закон. Таким начином он то и данас дознаје. Министар ће извидети ствар и ако је заиста какав чиновник погазио закон тужиће га суду, па како му буде. Према свему овоме није потребан нарочити владин комесар који ће у срезу играти улогу референта. А ако се баш мисли да је такав референт ради државне хармоније потребан, држава има у срезу једног свог чиновника, па нека њему стави у дужност да извешћује владу о злоупотребама свију званичника среских. Ја сам пак тврдо убеђен да оваква мера нема никаквог разлога за свој опстанак.

VI.

Начело изборног права.

Ни једно од питања, која је радикална странка истакла на својој политичкој застави, не наилази на толики отпор и протест, на колики наилази изборно право. Па не само да има противника овоме у партијама противним радикалној, него их се налази и у самој радикалној странци, само што су побуде код једних и других различне: први нападају изборно начело с тога, што виде да тиме губе из својих руку сву турску власт над народом, што губе једно моћно средство, којим су досад држали народ у стези, што чиновници постају само вршиоци закона и ничег другог. Док тако не мисле и неки чланови радикалне странке. Они се боје да се усвајањем изборног права не деморалише правда, да изборни чиновници зависни од на-

рода не баце под ноге и правду и закон и своју савесност, и да не почну вршити само ђуд оних који их бирају. Неколико пак чланова радикалне странке нису против изборног права, не противе се да народ у општини бира општинске а у срезу среске чиновнике, али за ове друге траже да се не бирају на одређено време, већ да су они непроменљиви, да врше дужност среског чиновника до своје смрти, и да се са свога звања могу збацити само судским путем кад проневере своју дужност.

Разлоге противника изборног начела, навешћу само у главноме како бисмо могли изнети и разлоге против њих.

Свакога чиновника треба учинити независним, треба га поставити у такав положај, у коме неће никад и ни у колико зависити од оних којима суди, над којима извршује закон, а који га међутим бирају; он, чиновник, не сме ни од кога зависити, јер само тако може слободно и савесно примењивати закон. А савесно и слободно чиновник може примењивати закон само ако се бира на звање до свога живота, само ако нико па ни сам народ не може да збаци чиновника кога један пут изабере.

Тако желе неки чланови радикалне странке, они би хтели да тиме чиновника осигурају од воље појединаца а поглавито од воље среских посланика. Они тврде да ће за среске посланике доћи махом људи који имају посла са властима, са судовима. Доћи ће какав механикара кога је административна среска власт казнила због његових неуредности, или какав трговац коме суд није хтео досудити какву кајишарску облигацију, или какав арендатор општинског имања или других закупа, који није хтео испунити уговор, па га је суд осудио да општини плати оштету и т. д. У опште доћи ће у среску скупштину све сами парничари рђаве среће који све само губе. Па зар да од таквих људи зависи опстанак поштених чиновника!? Зар да такви људи могу да лише чиновника и његову породицу хлеба и то због чега? — само за то што је био савестан у вршењу своје дужности.

Чиновник који се налази под таким притиском и који зна од кога зависи његов опстанак свагда ће се старати да угоди таким људима, даваће им за право у делима, у којима немају ни сенке правде; заклањаће их од казни и онда кад су они као ђаволи криви. У опште судиће се не по правди и закону, већ по сили и богатству.

Чиновник имајући пред очима неизвесност, не знајући да ли ће га после 10 година среска скупштина опет изабрати за свога чиновника или ће га избацити из канцеларије на калдрму да умире од глади заједно са својом децом једино стога што није угодио каквом човеку од уплива у срезу, окреће други лист, почиње да тргује својим положајем, продаје правду ономе који скупље плати, од правде и правде нема ни спомена.

Или каквом грађанину среском од уплива подрастао син, дошао са наука, треба му у среској управи наћи место, и он

отпочиње агитацију у корист свога сина, налази агенте који по срезу агитирају, расипа новац, обећава златна брда народу кад његов син уђе у среску управу, све се чини, све се предузима само да његов син дође за члана среске управе. И под тим силним утисцима, под утиском вештачки створеног јавног миљења среска скупштина бира сина тога богаташа а отпушта из службе човека, који ниуколико није неспремнији од кандидата. И због личних интереса појединих богаташа и политичких спекуланата често пута скрхају се кола на чиновника, који би још десетак година вршио савесно своју дужност. Као пример наводе нашу браћу преко, па чак и Америку.

Чак наводе и разлог, који потиче само из непознавања саме суштине посла и начина како се званични послови врше. — Та грађани среза неће се покоравати наредби изборне власти, и чиновник срески неће имати смелости да их натера на покорност. То може да учини само полициски државни чиновник. — При том разуме се заборављају да сваки онај ко се не покорави законским наредбама власти газди закон, а са њиме ће се поступати и при изборној системи као што се данас поступа. Не прибавља поштовање закону и законим наредбама црвена капица полициског чиновника него та околност што грађани знају да је извесни чиновник опуномоћен да изврши наредбу закона и да је дужан сваки покоравати се његовим законским наредбама. И сада има људи који се не покоравају вољи закона, и њих надлежна власт силом натера на покорност. То исто ће бити у срезу где влада самоуправа и изборно начело. И сад кметови као изборни чиновници прибављају поштовање законима силом, кад год се нађу људи који му се добровољно не покоравају, за то им није потребан државни полициски чиновник.

Још црње и горе мисле о томе питању противници самоуправе, они не могу хладнокрвно и непристрасно ни да замисле такво стање у земљи, које би личило колико толико на ред и поредак, које би осигуравало мирни друштвени развој, које не би тумбе окренуло ову истрзану земљу, кад чиновнике неби постављао министар, него би их сам народ бирао, кад се у општинама и среским скупштинама народ буде договарао о својим општинским и среским потребама. Самоуправа среска, тврде они, цепа државу, децентралише власт тако, да нема никаквог јединства, а нама је јединство, заједница а не расцеп у држави потребан. Наводе, како су чиновници покварени и подмитљиви где их народ бира, и за пример наводе Америку.

Да разгледамо, од какве су вредности сви горе наведени разлози против самоуправе среза и изборног права.

Да кажемо неколико речи онима који се боје да срезови не изађу из државне заједнице ако им се дозволи да се организују на начелу самоуправе и изборног права.

Мало ће њих бити и од противника радикализма који ће бранити опстанак начелства, сви се скоро саглашавају да су

начелства непотребне установе. Али налазе кад би се земља поделила на срезове са неким одређеним правима, са неком самосталношћу и независношћу од државних власти, да би се тиме изгубила државна целина. Да видимо је ли тако.

Сваки, који је познат са радњом среза данашњег, знаће да и сад има предмета о којима се срез договара на среској скупштини, и како срез реши извесно питање тако му и бива. Само што се сад срез скупља и већа о предметима које им подноси државна власт. Разуме се да данашња среска скупштина већа само о неким предметима среске природе, а новом уредбом среза тражи се да среска скупштина већа о свима потребама својим. Тиме пак што ће се срез сам бринути о својим среским потребама ни у колико не излази да се тиме срез цела од државне заједнице, па и у случају кад сам бира своје чиновнике. Из тога што се срез сам брине о својим потребама не да се никако извести да је срез засебна политичка јединица која не стоји ни у каквој вези са појединим срезovima нити пак са државном целином. На против, срез је као и општина део државне целине, и као такав подлежи контроли централне власти. Питање је сад како ће и у којој мери зависити срез од централне власти. Да ли централна власт жели сама постављати по општинама кметове, општинске писаре, учитеље, свештенике, пандуре, шумаре, бринути се о калдрми, о цркви, о школи, о болници, издавати имања општинска под аренду, натерати срез да купи или прода што од свога имања, не дати му да бира себи своје чиновнике, да наређује и разрезаје среске прирезе и да она преко својих чиновника врши среске послове? Ако централна власт жели то, онда јој н'ва организација то не да. Али ако среска скупштина или срез по новој организацији среза захте да не плаћа држави оно што је законодавна власт целе земље узаконила, да се не покорава законима који су издани за целу земљу, ако би хтео сам на своју одговорност да нападне на суседне пределе суседне државе или не поштује уговоре које је држава закључила са страним државама, или грађани среза не даду своје синове у војску, нити хоће сами да служе у народној војсци, или срез у опште врши оно што долази само у делокруг законодавне скупштине и целе државе, тада државна власт има право и дужност да срез натера силом да се покорава законима земаљским и законим наредбама централне власти.

Као што се види, организација среза на начелу самоуправе и изборног права ни у колико не искључује државну контролу у границама Устава и закона земаљских, али у исто време оставља одрешене руке срезу и среској скупштини да сами уређују своје унутрашње ствари.

Самоуправа дакле среза ни у колико се не противи државној контроли.

Противници самоуправе можда би се и сложили са таквом самоуправном организацијом среза само под условом да централна управа бира чиновнике.

Међутим највеће је јемство да ће се самоуправа извести у овом правцу у коме тежи радикална странка — избор чиновника. Одрече ли се, или не изврши радикална странка ову тачку свога програма потпуно, нека знају њени чланови да је суштина самоуправе изиграна, да се рад. странка ничим не разликује од осталих власничких партија. У том случају и она као и друге странке тежи да се дочепи власти не да створи нешто стално, благодетно по целу земљу него да се поједини чланови њени награде. Оног дана кад радикална странка покаже да жели управљати овом земљом као скупштинска већина не тражећи у исто време да оствари свој програм а нарочито начело: да срез сам бира себи потребне чиновнике, онога тренутка губи она онај чар који одушевљава масу народа, онога тренутка она постаје обична власничка партија, из које ће се оделити све што је искрено предано остварењу радикалног програма у земљи. Радикална партија ако хоће да живи и победи мора држати изборно начело високо изнад свију политичких врдалама: боље је да погине гајећи изборно начело него да победи без њега.

Какве ли су користи од те тачке радикалног програма, коју по њеној важности упоређујем са опстанком саме партије? Последњи догађаји у земљи уштедили су ми и време и простора, јер не морам доказивати све сплетке и несреће, које почињу полициске власти у земљи. Доста је само да поменем Пореч, Грљан, Гамзиград, Пирот, Ђуприју, Чачак, Ужице, Топлицу, па да читаоци обнове верну слику радње наших чиновника.

Коме је још непознато како полициске власти киње, муче, затварају, оштећују, протерују најпоштеније грађане, зар им судови у томе не помажу? Зар може ико тражити и нових и већих доказа о слепој партајичности наших чиновника, зар се сад не пита којој партији оптужени припада?! Ко још може одрицати да чиновници данас махом врше оно што им централна власт а не закон наређује. Та ко још може веровати у непристрасност и правичност чиновника, кад сам министар председник пред појединим људима и целим депутацијама вели: да им се зајам одобрен скупштином не може дати док год бирају за посланика радикалца. Та ово је више но грозно, да један министар располаже народним иметком како он хоће а не како народна скупштина наређује, та ово је више но и дрскост.

Какав је министар таки су му и чиновници. Они се угледају на њега и народ долази до очајања од чиновничког вандализма. Чиновници уместо да по закону служе народу, они служе влади и као хијене нападају на оног ко их плаћа. Је ли игде у другим пословима дозвољено да слуга заповеда господару, да га упропашћује, да га злоставља, да га материјално оштећује!? Хоће ли народ и даље дозволити да чиновници по заповести министровој, или својој ћуди, или због својих личних интереса затварају, кажњавају, упропашћују, терају на робију

за личну увреду владоца, да га киње за опоричавање власти, да га вуку у затвор што их је назвао „напредњак“, што критикује њихову радњу и т. д.?! Хоће ли народ дозволити да чиновници изгоњени од министра и даље трче трку на његовим леђима? Народ заиста то допустити неће. Чланови радикалне партије најбоље осећају „благодетан“ уплив чиновника које влада поставља, и стога ће се упети из петних жила да извојује право да народ сам бира себи чиновнике. И да их бира не на цео живот него на десет година. Сваки ваљан чиновник нека се не боји да ће га среска скупштина без икаква узрока отпустити, на против наш је народ веома склон да прашта, па и чиновника са малом кривицом пре ће га задржати него ли отпустити. Тај рок је веома нужно средство да чиновник буде уредан. Није истина да ће он при такој системи угађати само среским посланицима, јер треба знати да чиновник не зависи само од посланика него од целог среза, јер рђавог чиновника може отпустити не само већина среских посланика него и већина среских грађана. Ако дакле он мора угађати бирачима, то мора добар бити целом срезу. А добар ће бити ако је према свакоме појединачно правичан, што ће бити само кад буде примењивао закон према свакоме појединачно.

Али је најбоље кад чиновник не зависи ни од кога, ни од министра, ни од скупштине, па ни од самога народа. Јор кад је уверен да му нико не може одузети хлеб што овако или онако пресуди какав спор, он ће се онда придржавати закона. Стога га треба бирати на цео живот.

Пре свега нема створа, па ни човека који не зависи ни од кога. Неки зависи од свога старијега, неки од свога млађег, неки од богаташа, радник пак од газде, а газда од радника, неки од жене а неки од своје ћуди. Нема човека апсолутно независног. Противници срочног бирања чиновника траже да чиновник кога народ једанпут избере, не може бити збачен док се судским путем не докаже његова кривица; он треба да је независан и од народа као и од министра, треба у опште да ни од кога не зависи.

Тај ваш независни чиновник не може да буде апсолутно независан: он зависи најзад од своје ћуди, а народу је згодније да он зависи од њега, него ли од његове ћуди; да народ цени да ли је његов рад добар или није, а не да он сам, чиновник, управља по својој ћуди и да сам себи бележи оцену способности, вредноће и поштења. Кад би таком чиновнику одузета била могућност да чини и такве злоупотребе које се не даду доказати, и кад би сваки чиновник ишао упоредо са развијем науке по својој струци, он би се зар и могао сагласити да се чиновници бирају на вечита времена. Али баш тако ваљан, способан и правичан чиновник нема потребе у томе, он ће бити изабран, па макар да изборни рок траје само годину дана. Но то није свагда тако. Нама је свима познато да чи-

новник може учинити злоупотребу у четири ока па да нема могућности да му се судским путем докаже та његова злоупотреба. Сваки ће признати да се сав свет у срезу може уверити да је какав срески чиновник подмитљив, али све то он ради у четири ока и судским путем не може му срез никако доскочити у таком лоповлуку и може га се курталисати само тиме што га трпи док га мора. —

Али кад чиновник зна да ће га срез кроз десет година отерати из службе, он ће тих десет година употребити да се осигура за цео живот, — тврде противници изборног система. — Истина може и то бити, али је много лакше ухватити таквог чиновника који хоће да се награби за десет година, него ли коме је остављен цео његов век да се у томе префињеном лоповлуку вежба; не ухвати ли га пак срез, опет, је он у толико добио, што таквог лопова не мора да трпи целог његовог живота.

Контрола над чиновницима, која се постиже изборном системом, и то избором на извесно време, најбоље је средство да чиновници служе законима земаљским и онима ко их плаћа. Избор на извесно време најбоље је средство да изабрани чиновници буду поштени, а да иду упоредо са развитком науке и да народ свагда долази до способних чиновника.

Наводе Амерјку као пример подмитљивости чиновника а међутим Швајцарску прићуткују. Није узрок покварености чиновника изборни систем него целокупно стање. Кад би томе узрок био изборни систем, он би био од истих последица и у Швајцарској, и још неким државама, а тога тамо не видимо и ако им је плата веома мала.

Избор чиновника на 10—15 година врло је згодно средство да народ свагда има свесне, способне и вредне чиновнике.

VII

ШТА ЋЕ КОШТАТИ НОВА ОРГАНИЗАЦИЈА?

Пре него пређем на упоређење трошкова на издржавање данашње управе и среске управе, коју ја предлажем, није згорега напоменути да какву установу не би требало одбацити само с тога што је скупа, јер паметна организација каквога посла, какве установе, увек исплаћује саму себе; извесна установа скупа је само с тога, што постоји без икакве користи и потреба за оне који је плаћају, постоји за нешто сасвим друго, а не за оно што грађани од ње желе и очекују.

На основу овога данашња организација скупа је, јер не одговара потребама народа; она није ту да очува интересе грађана, да заштити његове слободе, да подигне његово благостање, она на против има са свим друге намере, са свим друге тежње, с тога је она скупа и прескупа, па ма нам је ко за бадава дао, макар ми на њу не утрошили ни један динар из своје

кесе. Да ли је кака установа скупа или јевтина види се по резултатима њене радње а не по утрошеној суми.

Показао сам све рђаве стране данашње државне организације, данашње централистичке управе, а показао сам у исто време да се све те незгоде данашње централистичке управе могу избећи организацијом среза, организацијом среске управе, независно од централне власти. Па и кад би предложена организација среза била скупља од данашње државне организације, опет ради оних користи које доноси собом начело самоуправе и изборно начело, она не би била скупља. Али ствар не стоји тако. Децентрализација чини те установе не само да су корисније него и јевтиније. Да не бисмо говорили на памет, упоредимо шта коштају данас оне установе које по суштини својој нису државне, и шта кошта среска управа коју предлагемо. Данашња државна организација са окрузима и срезовима стаје:

Начелства и капетаније	2,108.822-17
Окружни судови	645.920-40
Професори сред. школа	470.000—
Окружни благајници	82.040-40
Окружни инжењери	30.809-70

Управници и књиговође

штедионица	24.502-20
Окружни лекари	71.604—
Срески лекари	53.793-80
Марвени окр. лекари	20.600—
Окружне болнице	300.000—

Свега динара 3,807.092-67

Управа пак среска према пројекту изложеном напред стајала би:

Иследник	5000 динара
Судије три по 5000	15000 "
Инжењер	4000 "
Лекар	4000 "
Благајник	4000 "
Началник привред. одељења	4000 "
Статистичар	4000 "
Протојереј	1000 "
Марвени лекар	2500 "
Среска болница	14000 "
Школски надзорник	4000 "
Средња среска школа	17000 "
Среска скупштина	3600 "
Срески скупштински надзорни одбор	900 "

Свега 83000 дин.*)

*) Овде треба имати на уму да нисам узимао плату млађих чиновника ни у једном ни у другом случају, према томе кад бих сад урачунао њихову плату трошкови би се подједнако повисили, колико у једном толико и у другом случају.

Оволико би коштали срез званичници срески (изузев млађе чиновнике), а сви срезови трошили би на своје ср. чиновнике 3,054030 динара. Оаде сам упоређивао само чиновнике који данас врше послове окружне са чиновницима среским који ће вршити исте дужности у срезовима. При том не треба заборавити да при данашњој државној организацији имамо на пр. 29 инжињера. Највећа плата окружног инжињера је 3535 дин.; и такву највећу плату имају само три инжињера. Међу тим по моме предлогу било би најмање 36 инжињера; узимама да сви имају плату 4000 дин. дакле већу него што данас имају само три, и опет је целокупна сума трошкова среских мања.

Исто је тако са судијама. Данашњи судија има највише 4000 дин., по моме предлогу имао би највише 5000 динара, па опет да је среска управа јевтинија, него ли данашња окружна; то је исто и са лекарима. При одређивању плате среским чиновницима, ја сам се придржавао највеће мере, али нема сумње да неће све судије одма имати плату по 5000 динара; него много мање. Ако би се узела средња плата свију чиновника, нема сумње да би се трошкови срески смањили на по па и цео милијун динара.

Ова уштеда није постала од закидања плате огромне величине чиновника, него од укидања непотребних звања. Укинули смо сва начелства и капетаније, и тиме смо уштедила 1,108.832 дин. Кад не, бисмо плату чиновника знатно повисили него кад би плата чиновника остала данашња, ми бисмо потрошил само милијун динара.

Чудновата је судбина ове наше нејаке земље. Она највише троши на оне чиновнике који јој нису ни од какве потребе. Она троши на окружне неполициске чиновнике онoliko исто колико троши на полициске чиновнике. Треба само упоредити користи првих са користима других, способности првих са способностима других, и онда морамо признати, да подржавамо без икаквог рачуна оне установе које нам нису ни од каке користи.

Чиновници који данас врше послове окружне коштају државу 3,807.092. т. ј. свака пореска глава плаћа на окружне чиновнике више од 10 динара. Кад би се извршила организација среза и кад би се среским чиновницима давала плата коју горе изнесох, на сваку пореску главу долазило би среских трошкова нешто мање од 8 динара. Кад би се пак чиновницима плаћало, као што се сад плаћа, кад им се дакле плата не би повисила, на сваку пореску главу долазило би среског трошка два и нешто више динара.

VIII

Да завршимо.

Јако би погрешно кад не бих на завршетку излагања мојих мисли о организацији среза бацио летимичан поглед на

све што је напред речено. Ово је потребно једно с тога да би се обновила у памети општа начела организације среске самоуправе, а друго и с тога да се обележи правац разраде питања кога би ваљало, по моме мишљењу, да се придржавају чланови радикалне странке у расправљању појединих питања свога програма.

Пре свега ваља имати на уму да је народ једини извор власти, да ван њега не постоји никакав чинилац који би могао задржати за се ту повластицу. Све што се о народу и за народ ради треба да потиче од самога народа; ништа не треба дозволити да се за њега ради а без њега.

Веома је нужно и потребно да народ сам, непосредно каже своје „за“ или „против“ у важним, замашним и одсудним питањима. Већина народних преставника, скупштинара, може бити представник и израз мисли већине народа, али може и не бити. Ако представници народа буду доиста прави израз мисли и жеља већине самога народа, ако они реше какво питање у духу и правцу којим га решио и сам народ, кад би се непосредно питао, онда је добро. Али то може да буде тако, а и да није тако. Може се десити да већина народа у неком важном и замашном питању мисли са свим друкчије од већине народних представника; у таком случају, разуме се, дотични закон не би имао већину народа за се; а не имајући за се већину народа тај закон не би могао имати онога ауторитета, који један закон, нарочито закон о неком важном и судбоносном питању, треба да има у интересу саме ствари ради које се издаје, ствара. За то је веома корисно и потребно, да у неким питањима каже своју реч и сам народ општим гласањем, непосредно: прима ли скупштином народном усвојени пројекат закона или не. Као год што је то нужно у стварима и пословима среским, исто је то тако нужно и у важним питањима која се тичу целе државе, свега народа. Има питања у државном и друштвеном животу од оваког или онаког решења којих зависи срећа, напредак и будућност народа, или несрећа и назадак народа на стотине година. У тим тако важним и судбоносним питањима и корисно је и право је упитати цео народ шта мисли, па како он реши онако нека му и буде. Таква су питања напр. финансиска, где се често земља може да задужи на један врло дуг период времена и где се лако може десити да при најмањој необазривости земља под теретом великог дуга посрне, па боме и пропадне. Таква су питања где се на коцку меће живот и имање свују грађана итд. У свима тим питањима ваља цео народ да има последњу пресудну реч. То су питања доиста толико важна, да ту треба да се чује глас: и златиборског катранције, и посавских газда, и чича Ђусићевих сврљижана, и београдских трговаца, и учитеља и попа — и свију грађана ове земље.

Ако после општег народног, непосредног гласања, такав законски предлог добије и већину народа, поред већине скуп-

штинске, онда је то знак да тај закон усваја већина народа, и онда ће му се сви вољније и покоравати, јер сви знају да је такав закон израз већине целог народа. Представнички систем треба, дакле, удесити тако, да скупштина народна не буде највиши судија у свима питањима. Ваља оставити право и самом народу, да он у веома важним питањима казује своје мишљење непосредно општим гласањем. У новом Уставу, по моме мишљењу, ваља ударити темељ, основу за непосредно, народно законодавство. А то ће се учинити тиме, што ће народу бити остављено да даје непосредно свога гласа у важним и судбоносним питањима по земљу и народ. Тиме би народ контролисао не само владу, но и саму народну скупштину.

Друго једино основно начело, камен—темељац државне организације, што је стуб програма радикалне странке, јесте паметно и мудро изведена децентрализација власти и подела законодавних послова. У прошлим чланцима доказах читавим низом примера да има животних питања, која се морају расправити, али од којих зависи само судбина појединих крајева, те стога се не могу расправљати на народним скупштинама, него је најприродније да их реши месна, среска скупштина. Па не само то, не само решавање питања од благодетних последица по извесне крајеве, него и изборно начело, посредно и непосредно бирање свију вршилаца јавних општинских и вршење срес. послова, које се високо и поносито лепрша на истакнутој застави радикалне странке, изискује поделу власти између општинских, среских и државних власти, поделу законодавног рада између среске и народне скупштине. У Уставу се мора тачно обележити делокруг законодавне среске и законодавне народне скупштине. На међи где престаје законодавна власт Народне скупштине, настаје с једне стране глас народа, непосредно гласање народа а с друге стране рад среске скупштине; тамо где престаје надлежност среске скупштине, настаје с једне стране надлежност народа у срезу а с друге стране надлежност општинског одбора и општинског збора. Народна скупштина, срез и општина то су три државна састојка, три државне ћелице, које живе самосталним животом али које у исто време имају и много заједничког, општег, прожмане су неком општом животворном идејом, те стога и дају државном организму тип заједнице, тип јединства. Делокруг сваке од те три јединице мора бити тачно обележен али и веза између њих а нарочито између среза и државе, мора бити толико јака да сигурно гарантује целину, јединство државе и народа. Дух који оживљава државни организам, огањ који загрева својом топлином политичка уређења земаљска, струја што наелектрише свакога који у напретку народа види свој напредак, оно што заталаса читаво море људских врлина јесте начело самоуправе и изборног права. Само политички организам код кога су оба ова органа подједнако

развијена и може живети нормалним политичким животом, само она тежња за народним бољитком, за народним свестраним развојем, која је обучена у рухо самоуправе и изборног права, може се надати своје остварењу. Ту другови, ту у томе начелу, у начелу истинске самоуправе општине и среза, прожмане изборним начелом, наћи ћемо јак темељ на коме ће почивати државна зграда. Грађани општине да бирају вршиоце општинских послова, грађани среза да бирају среске чиновнике који имају потребну спрему за вршење надлежних среских послова; из људи који уживају поверење не само већине Народне скупштине него и већине народа, владалац бира централну државну управу; општине и срезови да се саме брину о својим општинским и среским потребама под непосредном контролом народа и државним надзором, који се ни у ком случају не сме косити са духом самоуправе — ето то вам је костур костура нове државне организације.

Усвојивши начело среске самоуправе, Србија би била административно подељена на општине и срезове; срезова би било свега 36. Све среске послове вршила би среска скупштина, срески надзорни скупштински одбор, среска управа и управници појединих одељака среске управе. Среске посланике бирају све пореске главе у срезу непосредно; срески надзорни одбор и среске чиновнике бира среска скупштина, али народу је остављено право да може захтевати опште гласање за сваки срески посао кад год то захте одређени број среских посланика или среских грађана. Народ је извор власти, у његовим је рукама централисана сва законодавна власт. Он бира људе за законодавни посао, али свакад кад год нађе за нужно преноси то право непосредно на себе. Дозвољава својим изасланицима да решавају о потребама среза, о разним среским установама, али задржава за себе право да каже своју последњу реч, да одобри или неодобри рад своје среске скупштине, да одобри или не одобри избор вршилаца среских послова, својих среских чиновника.

Од оваке среске самоуправе неће потећи мед и млеко, ми то знамо, али сигурно неће бити више нити Браловића, нити степошких јунака, нити Радовановића, нити Богића, нити Дробњака, нити поречких, нити грљанских, нити гамзиградских догађаја, него ће бити чиновника који ће вршити савесно своју дужност, који неће намерно изазивати народ на изгреде. Ни једноме чиновнику неће више пасти на ум да је он нешто друго а народ нешто друго: чиновник ће бити само један вршилац извесног посла у срезу, судија ће судити, лекар лечити, инжењер ће мерити баш онако исто као што ткач тка, терзија шије, поткивач кује и т. д. Неће више бити два противничка логора, из којих се крвнички и осветнички гледају народ и чиновници; неће се више гањати овај или онај, што није напредњак или либерал или радикалац. Сви ће чланови среза, па ма кога се политичког убеђења придржавали, бити једнаки пред законом,

и неће их нико осуђивати и гонити што мисле овако или онако. Неће потећи мед и млеко, али ће лична имовна сигурност царовати; неће се расипати државно добро немилице; о народном, среском и општинском газдовању бринуће се цео народ; знаће да је закон коме се мора покоровати донесен по вољи већине народа; порезу, прирезе и разне зајмове даваће радије јер зна да је већина народа дала свој глас за такве издатке.

Најјачи разлози, које износе противници самоуправе и изборног начела, махом не могу да издрже никакву критику. Говоре како ће при изборном начелу народ свагда тражити да му чиновници суде по атару а не по правди и закону. Кад ово говоре чини ми се да мало мисле о томе шта говоре. Пре свега треба да знају да ћуд појединаца никад није у стању да опањака пред целим народом доброга, савеснога чиновника. Судац суди, иследник ислеђује и свагда су у тим споровима заинтересоване најмање две личности: једна од њих добија, друга губи; с тога ће и чиновници имати на својој страни онолико присталица колико и противника. Створи ли се пак у већине народа мњење да извесни чиновник врши несавесно своју дужност, право је да такав чиновник не остане у томе срезу, где је праведно или неправедно заслужио такав глас. Кад каквом чиновнику изјави неповерење цела скупштина или већина среза, у том за цело има више јемства да је такав чиновник несавестан него ли кад га министар отера. У данашњој државној организацији видимо на против, да се држе у служби и унапређују они чиновници који војују против народа и који су крајње неспособни, а способни и савесни гањају се немилице. Тога неће бити у државној организацији основаној на челу самоуправе и изборног права. Народ уме да поштује и чува добра чиновника а рђави му и не требају.

Верујем да се изборно начело и начело самоуправе среза и општине не допада скоро ни једном полициском чиновнику, јер та класа чиновника неће моћи да вршља народу трње над главом у новој државној организацији као што то сада чини; не допада се ни оним чиновницима других струка, које је досадањи бирократски систем одвојио од народа и улио им неку врсту мржње према народу, али чиновник који је до сад радио државне послове презајући само од своје савести, тај се чиновник само радовати може изборном начелу и самоуправи, јер његов мозак добија нов полет мисли, ново земљиште на коме се изискује радња његова мозга, примена његовога знања, изазивање на непрекидан рад. Такви чиновници добијају нов значај у новој државној организацији, они нису више само чивие државног механизма него и покретачи; њима се стварају нове прилике за користан, самосталан рад.

После свега овога да кажем неколико речи својим друговима. Другови! Уређење среза и општине па и саме државе на основу начела самоуправе и изборнога права то је наша до-

маћа ствар. Разрађујмо то питање колико више можемо, не за-
зирући од наших политичких противника. Мислимо о њему,
много мислимо, јер оно се мора остварити. Ми треба да смо
на чисто са њиме, пазимо да нас не затече неспремне извођење
тога питања.

* * *

Ето, тако су оснивачи мислили о самоуправи и о изборном
начелу, на коме се она засновала.

Унутарње стање пре скупштинских избора септембра 1883 године.

Док је радикална странка изводила и учвршћавала своју
партиску организацију, дотле се напредњачка странка трошила,
и то нагло.

Иако је напредњачка двогласачка Скупштина изгласала
многе финансијске законе за покриће нових државних издатака
и повећала старе, ипак се државни годишњи прорачун сврша-
вао све већим дефицитом. Влада напредњачка са својом дво-
гласачком скупштином доносила је нове законе за појачање др-
жавних прихода, али није имала потребног ауторитета да их
примењује и извршује. Расходи су се увећавали на рачун нових
финансијских закона, али су приходи од њих били само на хартији.
Расклиматана кола државних финансија тонула су све дубље
у глџ.

Унутрашња политика била је немоћна да одржава ред и
сигурност у земљи тад постојећим полицијским чиновницима.
Стога се прибегло једној новој установи: стварају се чувари
јавне безбедности, које Пера Тодоровић назва, „Сеј-
мени“. Ова крилатица разнесе се по целој земљи, и напред-
њачку владу наззаше: влада сејменска. Ова установа
још се не беше ни учврстила у земљи а већ се беше дискре-
дитовала. Ови сејмени подсећали су на турска времена. Сејмени
су били регрутовани из последњег талог друштвеног, која је
мајка сина изгубила, нека га тражи међу сејменима, наћи ће га
у њиховим редовима. Орган радикалне странке, „Самоуправа“
пратила је сваки сејменски подвиг. Унутарња политика Милу-
тина Гарашанина била је мета нападања Пера Тодоровића.

Тек што је Мил. Гарашанин спремио материјал за израду
законског пројекта о унутарњој административној подели земље
на „области“, а Пера те Гарашанинове области назва
„кајмакамије“. И Пера је то питање кључкао у „Самоу-
прави“ дотле, док и сам Гарашанин није дигао руке од тога
свога пројекта, којим је хтео усрећити земљу. Гарашанин је
је смерао поделити земљу на онолико области, жупанија, на

колико је била подељена Србија по војној организацији; разуме се да подели земљу на области не по начелу самоупре него из чисто политичких разлога.

Гарашанину је сад добра била и либерална полиција; он је извлачио на површину и враћао у државну службу најгоре типове либералне полиције; не само да се користио њиховом либералном рутином, него им је дао нову снагу повлађујући сваки корак њихов учињен у борби против радикала. Кажњавања за „опорочавање власти“ била су на дневном реду. Са тим кажњавањем ишло се дотле, да су понос и грађанска врлина били бити затворен од полиције Милутина Гарашанина. Напредњачки министар заменио либералног министра. Полицијски кадар либералног режима извучен је из заборава и отпочео је свој стари занат.

Због довођења у Народну Скупштину, „двогласаца“, кривица напредњачке владавине постала је још тежа. Непоштовати народну вољу, погазити најосновније уставно право народа; полицијском влашћу забранити улазак у Народну скупштину онима које је народ изабрао а отворити широм врата двогласцима, које полиција шаље са пасошем, који су од спрдње добили по један и два гласа — била је највећа увреда што су је напредњаци могли нанети народу.

Напредњачки кабинет повео је у агитацију по земљи и самог Краља, који је својим говорима на своме путу изазвао мржњу против себе, а напредњацима није могао помоћи.

Негирањем уставних права народа и народних посланика и својим наopakим радом напредњаци су појачавали бујност радикалне странке. Радикална странка лишена је била могућности да у Народној скупштини ради на народним пословима. Њен Главни Одбор је за то време живо настојавао да се изведе потпуна организација странке. Није било места где радикална странка није имала својих органа. Месни Одбори обраћали су нарочиту пажњу на моралну страну онога кога примају за члана радикалне странке. Тада нисте могли наћи у редовима радикалне странке ма у ком погледу неисправне људе. Своју политичку исправност морао је сваки да докаже на првим општинским или скупштинским изборима. Доцније је наступила лабавост у примању у чланство. Пошто је чланска карта постала као нека политичка легитимација, то се сваки грађанин бримао да до ње дође; одборима је био главни циљ квантитет а не квалитет пријављених чланова. Чланска карта обезбеђивала је имаоцу њеном приступ у радикалне кругове у целој земљи; „она је била символ солидарности свију радикала“ ма одакле били и ма где се налазили; она је означавала једнакост међу свима.

Израда нацрта радикалског Устава

Остављајући месним одборима радикалне странке ширење радикалних начела и врбовање што већег броја чланова, Главни Одбор Радикалне Странке се предао припремању материјала за

израду новог Устава. Много је времена утрошио главни одбор на утврђивању принципа, по којима треба изградити Устав. Мисли су измењиване, говорило се много док се дошло до одређених уставних основа, на којима треба изградити Устав. Тај припремни посао трајао је доста дуго, и ми смо већ били зашли дубоко у 1883-ћу годину, а редакција нацрта Устава није још била готова. Стога Главни Одбор, да би убрзао овај посао, свали га на неколико својих чланова, у толико пре, што су све главне утврђене одредбе унесене биле у записник држаних седница, на којима се говорило и решавало о њима. Ништа није природније било, него да овај посао узме у своје руке Гига Гершић. Али поверити тај посао Г. Гершићу, значило је одложити га на геодређено време. Пашић није смео оставити да овај посао виси у ваздуху; он се морао свршити, и стога он приступа послу, у коме смо га помагали нас неколико чланова Главног Одбора. И овај начин је био најбољи. Редакција нацрта Устава била је доста брзо готова; и сад је у седницама одборским доста брзо била утврђена и његова дефинитивна редакција. Такав нарт Устава литографисан је у потребном броју егзemplара у највећој тајности. Јула месеца упућена су три члана главног одбора у поједине крајеве да посете месне радикалске одборе и да им саопште нацрт Устава, да чују њихове примедбе, али и да им оставе по један примерак нацрта на ревере председника одбора ради проучавања и стављања примедба. Све примедбе на нацрт Устава имаје су се саопштити на скупу изаслани а свију месних одбора.

И ако су од стране Главног Радикалног Одбора биле предузете све мере да нацрт Устава не дође у руке наших политичких противника, исте такве мере опрезности нису биле предузете од стране неких месних одбора радикалне странке, те се стога могао појавити у „Виделу“ текст нацрта радикалног устава. Доцније се дознало, да је редакција „Видела“ могла доћи до тога нацрта само лабавошћу председника месног одбора у Аранђеловцу.

Сматрам за потребно да наведем овде тај нацрт Устава са спроводним писмом председника главног одбора, Николе Пашића

Мили другови!

Одавно вам се не јављамо, јер чекамо да сазнамо хоће ли влада сазвати велику или малу скупштину. Али влада ево и до данас таји своју намеру. Само смо приватним путем могли дознати, да министри нису сложни у томе: да ли је велика или мала скупштина више незгодна, те се тако још нису одлучили коју ће звати. Знамо још да се држе министарске седнице на којима се претреса напредњачки устав, и чујемо да су запели код два дома (а то је, као што знате, да се осим народне скупштине и над народном скупштином заведе једна велика шка скупштина, која ће господарити над народом, јер ће

имати права да народној скупштини прегледа рад, да га одобрава или одбацује. Кад се већ претреса напредњачки устав, може се већ и мислити да је близу и избор за велику скупштину.

Налазећи се пред тако знатним догађајима сматрамо за дужност саопштити вам наше мишљење о том шта треба да радимо.

Познато вам је да су на прошлом скупу наших изасланика претресана најважнија уставна питања. Према томе састављен је нацрт нашег устава, и ми тај нацрт шаљемо сада као нашу највећу партијску тајну сваком одбору на увиђај и примедбе. Ми нећемо нацрт нашег устава изнети на јавност све докле га потпуно не израдимо према примедбама свих наших одбора и људи који су се бавили тим питањем. Тек кад га тако израдимо изнећемо га на јавност и на општи претрес, а објавићемо га на једном великом збору (митингу).

За сада одлучујемо да се ради овако: ми одређујемо изасланике који ће ићи од одбора до одбора, и који ће предати у седници месног одбора овај нацрт устава ономе кога одбор одреди да код себе и на своју личну и на одборску одговорност, чува наш нацрт устава. Врло је потребно да за наш нацрт устава пре времена не сазнају ништа наши противници, и да се претрес нацрта држи у тајности. Све примедбе које се од појединих одбора изнесу треба тако удесити, да се могу написати у нацрту на празном месту поред сваког члана на који се што примећује. Кад се тако сав нацрт претресе, онда ће одбор одредити једног свог изасланика коме ће поверити тако прокритикован нацрт устава а уједно њему ће се предати и сви рачуни и сва дата о нашој странци, као: број чланова месних одбора, број чланова странке уписаних код тога одбора, стање касе, број оних који су положили улоге, број гоњених чланова итд. Уз ово треба да се назначе кандидати за велику скупштину а такође и за малу. Изасланици месних одбора изабрани на основу наших штатута треба да дођу на главни скуп који ће се држати 6. августа у Београду, но ако би прилике захтевале главни одбор може их позвати још пре 6-ог августа.

Главни одбор мисли да за ову годину позове на главни скуп само изасланике, као што то наређује чл. 19. наших штатута, и да на таком скупу коначно изради нацрт устава, да прегледа осим тога још и наш програм и штатуте те да се измени ако што нађе да изменити треба. Велики скуп (као прошле године) отежао би овај посао и изложио би многе наше људе трошку и напору, што треба да се причува за изборну борбу. Главни одбор мисли да ће на скупу који ће свакојачко бити пре избора, моћи решавати не само партиске ствари него ће том приликом још утврдити и кандидате за скупштину, договорити се о вођењу изборне борбе, а може бити и објавити нацрт нашег устава.

Спрам тога треба да месни одбори журно раде претрес устава, да спреме сва потребна дата, а изасланици одбор-

ски да су сигурни и спремни доћи одмах по телеграфском позиву, ако би потребно било позвати скуп пре шестог августа.

Како изасланици главног одбора неће моћи свуда проћи за кратко време, тако ће они обићи само окружне одборе (и друге које су на путу), а окружним изасланицима, изабраницима, нека се повери да они нацрт доставе осталим одборима у томе округу.

О самом нацрту Устава ми ћемо вам рећи још ово: уде-сили смо Устав тако како би према данашњем стању могао задовољити већину народа, а оставили смо отворен редован пут за његово усавршавање. Главна мисао — да народ има право самоопредељења — изведена је и утврђена. Кад народ има право да закрати све што му није по вољи и да уведе сваку установу коју жели — онда се он сам посредством својих изабраника и краља управља. Све што је у овом нацрту потекло рад је већине чланова гл. одбора. Ваша је дужност да кажете све што је потребно. Имајте на уму да Устав мора ујемчити народне слободе и народно благостање, да он мора бити такав како ће га већина народа не само примити него бити увек готова да га брани и усавршава. Према томе дајте све своје примедбе.

Осим до сада казатог потребно је да имате на уму још ово! 1) нацрт Устава није коначно израђен и распоред и стилизација наредиће се тек на глав. скупу, и само тако до краја израђен обзнаниће се јавно; 2) чим се објави нацрт Устава изићи ће и објашњење сваке тачке; 3) наши кандидати за скупштину морају се чувати у највећој тајности докле се не утврде на главном скупу.

У Београду 2 јула 1883. г.

Председник Гл. Одбора
Народне Радикалне Странке

Ник. Пашић с. р.

Нацрт радикалног Устава

I.

Суверенство народа. Државна област и облик владавине.

Чл. 1. Српски је народ суверен у Краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока власти у држави.

Чл. 2. Народ српски у Краљевини Србији по сили свога суверенитета утврђује као државни облик уставн

монархију, наследну у племену Обреновића, и даје себи овај Устав.

Чл. 3. Данашње границе Краљевине Србије не може се ни раширити, ни сужавати, ни измењивати, ни размењивати без одлуке Вел. Нар. Скупштине.

Чл. 4. Народ у Краљевини Србији изражава и врши своју суверену вољу: преко свога слободно изабраног народног представништва и преко свога владоца, на начин како то овај Устав одређује.

Чл. 5. Краљ проглашава нове законе које доноси Народна Скупштина, изузимајући случај предвиђен у чл. 65. овог устава.

Чл. 6. Закони немају повратне силе.

II.

Дужност и права грађана српских.

Чл. 7. Српски је грађанин сваки онај, који је рођен од оца, грађанина српског.

Чл. 8. Српски грађанин може постати сваки онај који је живео у Краљевини Србији најмање седам година, и за сво то време сносио по закону све државне, општинске и војне терете, но мала Нар. Скупштина може неког примити у српско грађанство изузетно, не тражећи да они који желе постати српски грађани испуне све горе побројане обавезе.

Чл. 9. У Краљевини Србији имају уточишта (правоазила) и уживају државну заштиту сви чисти политички кривци, и не смеју се издати,

Чл. 10. Сваком српском грађанину слободно је да иступа из српског грађанства пошто испуни све обавезе које је као грађанин имао како спрам државе и општине тако и спрам приватних лица.

Сви су срби пред законом равни и сви уживају једнака грађанска и политичка права.

Чл. 11. Ни једном српском грађанину не признаје српска држава никакве повластице ни по рођењу, ни по месту, ни по личности. Ни један српски грађанин нема права на ма какве титуле.

Чл. 12. Сви српски грађани имају једнака права на вршење јавних права било у општини, срезу или држави, чим докажу своју способност и знање, државом прописано, за звање које траже.

Чл. 13. Странци који нису српски грађани могу бити примљени да врше какав јаван посао (могу ступити у службу) само у случају кад нема српских грађана који би имали знање законом прописано. Но и у том случају странци могу бити примљени да врше какву јавну службу само под уговором и на извесно време, што ће се све нарочитим законом одредити.

Чл. 14. Сваком српском грађанину Уставом се зајемчава лична слобода.

Никаква власт у земљу не може никога на одговор узети, док му не саопшти за што га зове. Нико не може бити притворен без претходног решења, које се оптуженоме мора у руке предати пре него га уапсе, изузимајући случај кад се ухвати на делу које за собом повлачи притвор. Но у сваком случају мора се притворенику за двадесет и четири сата предати решење са побудама. Свако решење о притвору мора иследна власт по званичној дужности предати надлежном суду на разматрање за двадесет и четири сата од часа притвора рачунајући; суд ће за двадесет и четири сахата од пријема решења иследне власти донети о томе своје решење, које се мора најдаље за 24 сах. оптуженоме у руке предати. Ако притвореник у томе року не добије судско решење сматра се да је притвора ослобођен и нико га не сме после тога у притвору држати.

Сваки који је притворен за преступ какав мора одмах бити пуштен на слободу чим подведе јемство.

За иступ нико не може бити лишен слободе. Исто тако не може бити лишен слободе ни за дуг.

Сваки чиновник који против ових одредаба што учини, казниће се по закону.

Чл. 15. Стан је српског грађанина неприкосновен. Против воље домаћинове нико не сме у његову кућу ући нити што по њој истраживати.

Претрес стана може бити само онда кад има толико основа сумњи да би се по њима оптужени могао ставити по суд. У том случају грађанину, на кога је сумња пала, мора се издати решење о претресу, у коме се морају означити побуде за претрес и оно што се претресом тражи. Сваки се претрес мора вршити у присуству два грађанина, од којих једнога позива домаћин куће.

По свршеном претресу мора се домаћину чија је кућа претресана, онога часа издати уверење је ли што нађено или није. Ако је што нађено исто се мора уаптити, онда се у том писменом уверењу морају поименце побројати све ствари које се уапћују. Уапћене ствари морају се по свршеном делу неповредне вратити оптуже-

номе, ако по сили нарочитих закона не долазе у ред кријумчарских ствари.

Чл. 16. Право својине ујемчава се свакоме у Краљевини Србији. Никоме се ништа не може одузети без судског решења,

Експропријација може бити само онда кад то захтева државна или друга јавна потреба, али у том случају пошто се имање вештачки процени и по процени исплати.

Никакав страни поданик неће имати право куповања непокретне својине чим истече рок уговорима, по којима они сад имају то право.

Ни једном српском грађанину не може се изврстан део имања продати за дуг, нити га он сам може отуђити или у залогу дати.

Чл. 17. Сваки српски грађанин може радити сваку радњу, која није изреком законом забрањена.

Чл. 18. Сваки српски грађанин може слободно путовати куд год хоће по Србији без пасоша.

Чл. 19. Српски грађани могу се мирно, без оружја, скупљати и договарати без икакве претходне пријаве ма којој власти.

Српски грађани могу склапати разне дружине или удружења како за политичке и економске тако и за хумане, човечанске, цели у опште. Овим се одредбама уставом ујемчава свима српским грађанима право збора, договора и удружења.

Чл. 20. Сваком грађанину српском ујемчава се право да слободно и јавно искаже своје мисли и мишљење било речима на збору, било писмено путем штампе или у виду ликова.

О штампи ће се издати нарочити закон према овим основама :

Уредник може бити сваки српски грађанин, који ужива сва грађанска и политичка права.

Новине се могу конфисцирати кад се у њима народ изрично и формално позива на оружје. Излазак новина, повремених списа и књига никако се не може забранити. За новине и повремене списе не постоје никакве кауције, ни таксе, ни марке. Пренос поштом новина и српских књига штампаних у Србији слободан је и никад се не сме закратити. Нема нити сме бити макакве превентивне цензуре. Штампарске кривице суди порота, а од дела штампом учињених казне се само : личне грдње и клевете, увреда владоца и његовог дома, изрично и формално позивање народа на оружје. За спис или чланак одговара само један : писац кад је познат а у домашају је власти ; уредник кад се не зна писац ; издавалац кад се не зна

ни писац ни уредник; штампар онда кад се не зна ни писац, ни уредник, ни издавач, а где нема ни једног од побројаних, ту одговара растуривач.

Чл. 21. Нико не може бити суђен ни осуђиван без саслушања и дате му прилике да се брани.

Чл. 22. Суђење је увек јавно, а тако исто и свако претходно ислеђење. Од овога се изузимају случајеви, у којима је јавност изречно забрањена.

Чл. 23. Сваки српски грађанин има право да тужи надлежном суду сваког чиновника (било постављеног, било изабраног) за позреду својих приватних грађанских и политичких права, као и у опште за сваки противзакони рад у званичној дужности.

Суд је дужан да такову тужбу узме у поступак.

Чл. 24. Сваки српски грађанин има права, да се молбама и жалбама обраћа власти или појединце или у друштву.

Власт, којој се молилац обраћа, дужна је, да по тој молби донесе решење и молиоцу то саопшти.

Чл. 25. Сваки српски грађанин и свако правно лице дужно је сносити све државне и друге јавне терете, који су надлежним путем одобрени и разрезани.

Чл. 26. Сваки српски грађанин дужан је да служи у стајаћој војсци. Рок службе у стајаћој војсци не може никако бити дужи од две године. После ислужења у стајаћој војсци сваки је дужан да служи у народној војсци. Рок службе у народној војсци одређиће се нарочитим законом.

Чл. 27. Сваки српски грађанин, ма где био, дужан је доћи у Србију кад она зарати.

Чл. 28. Народна је војска наоружана установа, и она се не може ни уклонити ни разоружати.

Чл. 29. Сваки српски грађанин, који је телесно или умно неспособан да лично служи у стајаћој и народној војсци, дужан је да плаћа војницу према своме имућству.

Чл. 30. Војска се мобилише само по решењу Народне Скупштине. Она се не може употребити ни против кога без решења Народне Скупштине. Само у оном случају кад би непријатељ грозно угрозио граници или би изненадно и тајно преко ове прешао, може се потребан број стајаћих војника мобилисати за чување границе или сузбијања непријатељских чета.

Команда се ни у ком случају не може поверити туђинцу, нити војска ставити под туђу команду. Без одобрења Велике Народне Скупштине војска се не може алирати ни са каквом страном војском, нити ставити под страну врховну команду. За обучавање и маневрисање скупља се војска у одређеном времену, на одређеном месту.

Чл. 31. Стајаћи војници подлеже војним судовима за кривична дела само док су под барјаком, а народна војска само при маневрама војничким, у логору и рату.

Чл. 32. Сви закони и уредбе о војсци, о војној дисциплини, о наоружању и мобилизирању, доносе се редовним законодавством, а наредбе за извршење ових закона издаје владалац по одлуци Министарског Савета.

Чл. 33. Војска се заклиње да ће бранити Устав.

Чл. 34. Војне старешине, које би употребиле војску против Устава и земаљских закона, против Скупштине или Краља и његовог дома сматрају се као велеиздајници и казне се смрћу.

Чл. 35. У Краљевини Србији је државна вера источно-православна. А слободна је и свака друга призната вера и стоји под заштитом закона у вршењу својих обреда.

Чл. 36. Тајна писама је неповредна. Ко повреди ову тајну, казниће се као злочинац.

Чл. 37. Сваки српски пунолетан грађанин, који плаћа грађански данак сем стајаћих војника, има право гласа.

Чл. 38. Сваки је српски грађанин морално обавезан да гласа, кад га закон позове.

Чл. 39. Одредбе овог Устава о личној слободи, о штампи, о неприкосновености стана, о зборовима и удружењима и о тајни писама може ограничити само Велика Народна Скупштина за време рата. Чим се прогласи мир ово ограничење пада само по себи.

III.

Народна Скупштина.

Чл. 40. Народна је Скупштина представник српског народа по опредељењима овог Устава.

Чл. 41. Народна је Скупштина састављена из посланика, које је народ слободно изабрао.

Чл. 42. Народна је Скупштина мала и велика.

Чл. 43. Избори посланика за Народну Скупштину су непосредни.

Чл. 44. Сваки срез бира по једног посланика на две хиљаде пет стотина пореских глава, но ако изборни срез има више од 2500 пореских глава, и тај вишак прелази 1500 пореских глава, онда бира још једног посланика.

Чл. 45. Вароши, које имају преко осам стотина пореских глава, бирају засебно по једног посланика, а оне пак, које имају мање од 800 пореских глава бирају са оним срезом у коме су. Београд бира два посланика.

Чл. 46. Сваки српски пунолетни грађанин који ужива грађанска права и плаћа данак, има право да бира посланика за Народну Скупштину.

Чл. 47. Сваки бирач може бити изабран за посланика: ако има пуних 25 година, ако ужива сва грађанска права и ако није осуђиван за преступе и злочине из користољубља.

Чл. 48. Чиновници полицијски не могу бити изабрани за посланике, а војници стајаће војске не могу бити ни бирачи нити бити изабрани за посланике.

Чл. 49. Бирачи, кад бирају народне посланике, гласају лично и на једном месту.

Чл. 50 Сваки изабрани за посланика сем напред побројаних погодаба мора живети у Србији, али не мора живети у оном месту где се бира.

Чл. 51. Народни је посланик представник не само својих бирача и свога изборног места, него је он представник и целога народа и целе земље; зато се он мора у саоме раду у Скупштини руководити интересима и добрима целог народа и оним интересима његовог среза, који се не би сударали са коришћу и интересима државне целине.

Чл. 52. Народни посланици бирају се на три године, но ако народни посланик добије неповерење од већине бирача свога изборног места, онда је он дужан да да оставку на своје посланичко место одмах, без обзира на то, што рок његовог посланства није истекао. У том случају Скупштина наређује да се нов избор изврши петнаестог дана од дана кад је место посланика оглашено за упражњено.

Чл. 53. Народни посланици кад ступају у дужност полажу ову заклетву: „Заклињем се јединим Богом и свим, што ми је по закону најсветије и најмилије на овом свету, да ћу Устав верно чувати и да ћу при мојим предлозима и гласању опште добро отаџбине, народа и Краља, по мојој души и моме знању, непрестано пред очима имати. И како ово испунио, онако ми Бог помогао и овога и онога света.“

Ову заклетву може заменити и јавна изјава посланика пред целом скупштином: да ће чувати Устав и законе, да ће часно и поштено радити и да ће у свом скупштинском раду само опште добро отаџбине на уму имати.

Чл. 54. Народна Скупштина бира себи из своје средине председника, потпредседника, потребан број секретара и разне одборе.

Чл. 55. Изборни закон и закон о пословном реду израдиће иста скупштина која изради и Устав.

IV

Круг власти мале Народне Скупштине

Чл. 56. Законодавну власт врши мала Народна Скупштина с Краљем по опредељењима овога Устава.

Чл. 57. Мала Скупштина се не сме упуштати у круг рада Вел. Народне Скупштине.

Чл. 58. Никакав закон, који спада у круг Мале Нар. Скупштине не може бити издат, укинут, измењен или протумачен без пристања њеног.

Наредбе за извршење закона издаје на своју одговорност министар у чију струку закон спада.

У обнародовању закона мора изрично стајати да га је Народна Скупштина усвојила; а у наредби за извршење закона мора министар изреком именовати члан закона који га овлашћује да може наредбу издати. Ни једна наредба, распис, не сме слабити, преиначавати или мењати закон.

Чл. 59. Без одобрења Мале Народне Скупштине не може се мењати постојећи данак или општи прирез.

Чл. 60. Разноврсне законске предлоге могу подносити Скупштини поједини посланици и влада.

Чл. 61. Народна Скупштина одређује сама себи дневни ред.

Чл. 62. Предлози одбијени скупштином не могу се у истој сесији подносити скупштини на решавање.

Чл. 63. Без пристања Нар. Скупштине не може се држава никако задужити.

Чл. 64. Мала Нар. Скупштина може задужити државу највише са 20 милијуна динара.

Чл. 65. Против злоупотреба појединих чиновника Нар. Скупштина прима молбе и жалбе, а које су међутим прошле преко надлежних власти, и решава да ли су или нису при решавању спорних питања повређени материјални закони.

Чл. 66. Сваки пројект закона иде Краљу на потврду у оном облику, у коме га скупштина усвоји, и влада је дужна израдити код Краља потврду законског пројекта, усвојеног Скупштином. Та потврда мора се саопштити скупштини још за време трајања њеног рада. — Ако Скупштином усвојен пројект закона не добије потврду — онда он добија пуноважну силу закона одма, чим га идућа скупштина при првом гласању усвоји, или ако при претресу истог закона пројекта скупштина буде распуштена, одложена или растурена.

Чл. 77. Буџет је закон за годину дана како у целини тако и у појединостима. Скупштина може поједине предложене партије буџета увећати, или смањити или изоставити. У том случају скупштина ће именовати предмете, од којима се уштеда може учинити и поткрепити своје мишљење разлозима.

Уштеда једне буџетске партије не може се потрошити на подмирење потреба друге партије.

Чл. 68. При крају сваке рачунске године, влада подноси скупштини дефинитиван и детаљан буџет те године и Скупштина га одобрава или не одобрава. Одобрени дефинитивни буџет пролази кроз обичне форме постанка сваког закона, који спада у круг радње Мале Скупштине, и објављује се обичним путем као закон.

На случај неодобрења дефинитивног буџета скупштина може за незаконите издатке повући на одговор онога министра, чиновника, по чијем је решењу или налогу издатак учињен. Рачунска се година свршава 31. децембра а почиње 1. јануара.

Чл. 69. Министри имају приступа у скупштинске седнице. Они су дужни давати скупштини обавештења сваке врсте, кад год их од њих поједини посланици захту.

Чл. 70. Скупштина може образовати нарочите комисије од посланика и грађана ван скупштине да испитају злоупотребе при изборима посланика или злоупотребе министара, стање каса, истинитост поднесених рачуна и докумената.

Чл. 71. Народни посланици дају у скупштини глас само лично и јавно.

Чл. 72. Нико и никад не може узети посланика на одговор за његов глас и мњење исказано у скупштини.

Чл. 73. Народног посланика не може нико затворити ни суду предати док траје његово пуномоћје, осим кад се ухвати на злочином делу. Но и у том случају мора се тражити од Скупштине, ако је на окупу, одобрење да се може и даље држати у притвору и истрага над њим водити.

V

Сазивање и састајање мале Народне Скупштине.

Чл. 74. Мала Народна Скупштина састаје се редовно сваке године 1. новембра у престоници, а редовни избори за Малу Скупштину врше се по свој земљи на малу Госпођу.

Но Народну Скупштину може краљ и ванредно сазвати.

Чл. 75. Кад се Скупштина састане и конституише, она почиње свој рад после 24 сахата. Краљ може саизволити у означеном року поздравити Скупштину престоном беседом сам лично или преко свога повереника. Беседу према потписује министар председник.

Скупштина одговара на престону беседу својом адресом, коју потписује председник скупштине с потпредседником и секретарима.

Чл. 76. Краљ има право да Малу Народну Скупштину распусти или одложи, но ви распуштање ни одлагање не сме бити два пута узастопце, нити сме бити за распуштањем одлагање нове скупштине.

Кад је Скупштина распуштена, избори по целој земљи за нову скупштину врше се шестог дана од дана распуста, ако међу тим влада не одреди раније дан избора, то рок од дана распуста до дана избора не сме бити краћи од тридесет дана; а дан избора мора бити обзнањен бирачима на месец дана пре избора. Новоизабрани посланици, после распуштене скупштине, састају се деведесет првог дана од дана распуста, ако раније нису указом позвани. Скупштина се може одложити највише за деведесет дана, и ако у указу није одређен дан сазива, онда се она сама састаје деведесет првог дана.

Чл. 77. Сваки предлог који се скупштини поднесе, мора ићи на претрес у један скупштински одбор пре него се изнесе на претрес у скупштини.

Влада је увек дужна да скупштинским одборима даје обавештења и званична акта која одбори затраже.

Одбори саопштавају дотичном министру дневни ред предмета који се у одборима претресају и увек ће их саслушати ако дођу у одборске седнице.

Чл. 78. Влада мора сваки предмет, који мисли скупштини поднети на расправљање и решавање, обзнанити у званичним новинама најмање за месец дана пред састанак скупштине.

Од овога се изузимају непредвиђени предмети, које скупштина са две трећине означи за прекоредне.

Чл. 79. Скупштина народна може решавати кад у седницама њеним присуствују најмање три четвртине чланова од целокупног броја посланика.

За пуноважно скупштинско решење изискује се да је за предлог гласало најмање половина присутних чланова и један више.

Чл. 80. Скупштина стоји у непосредном сношају само са министрима.

Чл. 81. Седнице су Народне Скупштине јавне. Но седнице скупштинске могу бити и тајне, кад то предложи министар председник, или председник скупштине или 10 посланика. У таквом случају слушаоци се удаљавају и Скупштина тајно реши: има ли места и основа да седница буде тајна или нема. Ако скупштина реши да је саопштење или предлог такве природе да се о њему мора тајно дебатовати, она продужава рад у тајној седници, а ако она то не нађе и не реши, тајна се седница одмах претвори у јавну.

Рад у скупштинској тајној седници сматра се као државна тајна. Ко ту тајну проневери и прокаже ма коме казниће се по закону.

Чл. 82 Народни посланици добијају путни трошак и дневницу док скупштинске сесије трају. Величина дневнице и путног трошка одредиће закони.

Чл. 83. Ни при начелним ни при специјалним дебатама не сме се говорник прекинути нити му се сме говор закртити; сваки има право дванут говорити, а може и више пута ако му Скупштина дозволи.

Изгласањ један пут пројект закона износи се још једном на гласање пошто је најмање шест дана протекло од првог гласања.

Чл. 84. Гласање је у скупштини поименично.

Устајањем и седењем решава се какав предлог само онда кад нема ни десет посланика који би захтевали поименично гласање.

Чл. 85. Народна Скупштина има право предлагати амнестију политичким кривцима.

VI

Велика Народна Скупштина

Чл. 86. Посланике за Велику Народну Скупштину бира народ слободно и непосредно у броју три пута онолико, колико бира за малу Нар. Скупштину.

Чл. 87. Вел. Нар. Скупштина састаје се сваке седме године првог јануара у престоници, а избори за њу врше се сваке шесте године на малу Госпођу.

Чл. 88. Редован задатак Велике Народне Скупштине је ревизија Устава, изборног закона, скупштинског пословника и контролисање целог законодавног рада мале скупштине који је извршен од последњег састанка редовне Велике Народне Скупштине.

Чл. 89. Само Вел. Народ. Скупштина тумачи, мења, дотерује и израђује Устав.

Чл. 90. Вел. Нар. Скупштина не може предузимати никакву измену или промену у Уставу у ванредним приликама, или кад се земља налази у ратном стању, или кад је мобилизација војске.

Чл. 91. Велика Народна Скупштина сазива се и ванредно кад треба: да се изабере краљ ако би онај који влада преминуо а не би било престолонаследника по одредбама овог Устава; у том случају Велика Нар. Скупштина одређује и цивиллисту новом краљу; да се решава о промени граница, смањивању, увећавању или размени државне области; да се земља задужи више од 20 милијуна динара; и најпослед, кад краљ нађе за потребно да је саслуша о каквом питању од велике и замашне важности, или кад већина среских скупштине донесе решење да се сазове Велика Народ. Скупштина ради неког питања, или кад обична Народна Скупштина реши са три четвртине гласова да се сазове Вел. Нар. Скупштина.

Кад се на горе показани начин реши да се Вел. Нар. Скупштина сазове, онда се она најдаље за шест дана обичним путем сазива.

VII

О краљу и наследству престола]

Чл. 92. Краљ је представник државе и државног јединства. Краљ врши своју власт, која му је Уставом дата, преко одговорне владе а по одредбама овог Устава.

Чл. 93. Краљ је неодговоран и његова је личност неприкосновена у делима државне управе и јавних послова државних.

Чл. 94. Краљ поставља државне чиновнике, које народ не бира, на предлог владе, која врши ту дужност по прописима закона.

Чл. 95. Краљ поставља врховног заповедника војске на предлог министра војног.

Чл. 96. Краљ има право помиловања и амнестије, но министре не може никад и ни уколико помиловати.

Чл. 97. Краљ представља и заступа земљу у свима међународним одношајима и закључује уговоре са страним државама.

Но ако се за извршење ових уговора изискује какво плаћање из државне касе, или је нужна измена постојећих закона у земљи, или се у опште преговара нешто чиме се јавља и приватна права или слободе српских грађана стешњавају, или би они ма какав утицај имали за достојанство државе и народа — онда је за пуноважност тих закључених уговора нуждан пристанак Над. Скупштине.

Чл. 98. Краљ стално живи у Србији. А кад би на неко време морао оставити земљу, он објављује народу прокламацијом свој одлазак и одређује министарски савет да га за то време заступа.

Чл. 99. Краљевско достојанство наследно је у племену садањег краља Милана I. Обреновића II у мушком потомству из законног брака, по реду прворођења, и то најпре у правој линији, а кад у овој не би било наследника, онда наследство престола прелази на побочну линију по истом реду прворођења. Но кад би краљ преминуо без мушког потомства, онда наследство престола прелази на женско потомство по истом реду који важи и за мушко потомство.

Ако не би било ни мушких ни женских потомака од првога краља Милана M. Обреновића, онда Вел. Нар. Скупштина бира Србина и грађанина српске државе, за кога мисли да има највише способности да одговори позиву српског владоца и у коме има највише поверења. Изабрани краљ одма се закуне на Устав и Вел. Нар. Скупштина објављује избор новог краља и његову заклетву да ће чувати и бранити народне слободе. Ако краљ не би по себи оставио наследника, или је краљица у време његове смрти трудна била, онда ће се чекати

време њења порођаја. За то време вршиће краљевску власт Мала Нар. Скупштина.

У овоме случају објављује скупштина прокламацијом стање краљичино.

Чл. 100. Краљ српски мора бити источно-православне вере, а пунолетан је кад наврши 21 годину. При ступању на престо краљ полаже пред Вел. Нар. Скупштином свечану заклетву која гласи: „Ја (име) заклинѐм се свемогућим Богом и свим што ми је на овоме свету најмилије пред светим крстом и јеванђељем: да ћу чувати Устав неповрећен, да ћу по њему и законима земаљским владати и да ћу у свима тежњама и делима само добро народа и корист отаџбине пред очима имати и њима се руковати. Изричући ову моју заклетву пред Богом и народом, призивам Бога и народ да ми буду сведоци, којима ћу и одговарати ако заклетву погазим. Истинитост ове моје заклетве потврђујем целивањем светог јеванђеља и крста Христовог, као и мојом чашћу и поштењем. Тако ми Господ Бог помогао. Амин.

потпис.

(печат и датум)

Чл. 101. Наследник престола као и сва мушка деца краљева не могу ступати у брак без дозволе Краља и санирања обичне Народне Скупштине. Они немају никакве власти нити могу вршити званичну дужност.

Чл. 102. По смрти Краљевој, бригу о наследнику престола и његовом васпитању као и о његовом имању воде три татора, које бира обична Народна Скупштина по саслушању матере Краљице.

VIII.

О државном и краљевском имању и краљевој цивилној листи.

Чл. 103. Државна имања су сва покретна и непокретна добра, које држава има и набавља државним средствима.

Законом ће се одобрити кад се и како државна имовина може отуђити или нова прибавити, њен приход заложити или оптеретити, држећи се у томе граница које Устав прописује.

Чл. 104. Државна управа дужна је да припреми и набави све што је потребно да се државно имање премери и у катастар уведе. Државна је управа дужна да по могућству исто учини и са имовином свију грађана српских.

Чл. 104. Државним имањем управља министар финансија и народне привреде. Они су сваке године дужни поднети Нар. Скупштини детаљан извештај са рачунским документима о стању тога имања.

Чл. 106. Од државног имања различно је краљево имање, којим Краљ слободно располаже по прописима грађанског закона.

Чл. 107. Краљу при ступању на престо одређује Вел. Нар. Скупштина из државне касе цивилисту, која му се месечно исплаћује. Трошкови око одржавања оних државних добара, која се краљу на бесплатно уживање дају, исплаћиваће се из Краљеве цивилисте.

Чл. 108. По смрти Краља њему одређена цивилиста вреди и за престолонаследника до састанка прве Вел. Нар. Скупштине.

IX.

Земаљска управа и административна цодела земље.

Чл. 109. На врху земаљске управе је Министарски Тавет, коме председава Министар-председник.

Министарски савет састављају поједини министри, наименовани за поједине гране земаљске управе.

Министарски савет води тачан протокол својих седница са решењима и одвојеним мишљењем. Он се састаје на позив министра председника.

Краљ може присуствовати министарској седници кад га министарски савет позове налазећи се у неприлици.

Министре Краљ отпушта кад не уживају поверење већине Нар. Скупштине или кад сами оставку даду.

Чл. 110. Министарски савет и поједини министри одговорни су за своја дела и правац своје политике Нар. Скупштини. Зато сваки акт који владалац потписује и тиче се земаљске управе или политике земље, мора противпотписати дотични министар. Ни један акт краљев нема обавезне силе ако га није противпотписао министар.

Чл. 111. Народна Скупштина може узети у претрес оптужбу министара ако су је потписали најмање десет посланика. — Министар може бити оптужен: за повреду Устава и закона земаљских или за њихово обилажење, и за политички правац који би штетан био по народне интересе.

Чл. 112. Је ли министар крив или није — решава Нар. Скупштина апсолутном већином гласова.

Чл. 113. Кад Скупштина реши да је министар крив, онда се предаје нарочитом суду. Овај суд састављају пет изабраника скупштинских, и коцком изабрана три члана касације и три председника среских судова.

Осуђени министар не може бити помилован без пристанка Нар. Скупштине.

Чл. 114. Ближе одредбе о министарској одговорности определиће се законом.

Чл. 115. Србија се дели административно на општине и срезове.

Број срезова одређује Вел. Нар. Скупштина а број општина — Мала.

Чл. 116. Срезови и општине су у својим унутрашњим и среским и општинским пословима самоуправни.

Чл. 117. У срезу је највиша власт среска скупштина а у општини збор свију пунолетних грађана који уживају политичка права.

Чл. 118. Посланике за среску скупштину бирају сви пуноправни грађани среза који уживају политичка права.

На сваких 120 чланова пореских у срезу долази срески посланик. Посланици се бирају на три године.

Чл. 119. Среска се скупштина састаје сваке године и ради докле не сврши свој посао. Среска скупштина управља среским пословима самостално. Законом ће се ближе одредити, какви послови долазе у круг рада среске скупштине.

Чл. 120. Среска скупштина бира среске чиновнике на десет година, а може их отпустити пре тога времена само кад се судски докаже њихова несавесност и кривица, неспособност или партајичност у њиховом званичном послу.

Чл. 121. Срески чиновници састављају среску управу, која полаже рачун о своме раду среској скупштини, којој су и одговорни за свој рад.

Чл. 122. Председник среске скупштине мора свако решење скупштине доставити влади за десет дана од дана кад је донесено. Ако влада за тридесет дана од пријема решења не обустави решење среске скупштине, онда је оно пуноважно и има силу закона за тај срез. Ако пак влада за то време обустави решење среске скупштине од извршења, онда она мора у тој обустави навести закон који је повређен и јавити о томе првој редовној Народној Скупштини која одобрава министрову обуставу или не одобрава.

Чл. 123. Ако среска скупштина не врши законе среске или државне у смислу самих закона, онда државна власт има право тужити такве чиновнике редовном суду за немарно вршење закона.

Чл. 124. Ближе одредбе о уређењу среза, среске скупштине, среске управе и бирања среских чиновника, одредиће се законом о организацији среза.

Чл. 125. Сваки чиновник, изабрани или постављени, одговара за свој званичан рад. Ни један чиновник не сме извршивати наредбе и покоравати се ако су оне противне Уставу или су кажњиве по кривичном закону, па ма одкуда оне долазиле.

Чл. 126. Чиновници полагају заклетву на верност Уставу и закону.

Чл. 127. Чиновници не могу бити отпуштани из службе без судске пресуде. О чиновницима изабраним и постављеним издаће се нарочити закон.

X.

Судови.

Чл. 128. За изрицање правде у Србији постоје два степена суда.

Чл. 129. Ни законодавна ни управна власт не могу вршити судске послове, нити пак судови могу вршити законодавну или управну власт.

Чл. 130. Само по закону надлежан суд сме некога узети на одговор и судити му.

Чл. 131. У једном суду у исто време не могу бити судије сродници по крви у правој линији до седмог, у побочној до четвртог а по тазбини до другог степена закључно.

Чл. 132. При изрицању правде у судовима морају бити најмање три судије, Но законом се може одредити да грађанске спорове мање важности суди један судија.

Чл. 133. Суђење и претрес је у судовима јаван; но судије саветују се и дају глас тајно — а пресуде се исказују гласно и јавно.

У пресуди се морају изложити побуде, са којих је тако пресуђење.

Чл. 134. У свима грађанским или кривичним споровима оптужени има права да узме браниоца пред судом, а у случајевима злочинства мора му суд одредити браниоца по званичној дужности, ако га он сам не би одредио.

Чл. 135. За разбојништва, опасне крађе, паљевину и штампу суде поротни судови. — Законом се може одредити да порота суди и друге кривице.

Чл. 136. Судије среске бира среска скупштина, а судије друго степеног суда поставља краљ на предлог Министра правде из кандидата, које је Народна скупштина изабрала у три пут већем броју.

Чл. 137. Судије су у своме званичном раду независне, а за њихову несавесну, незакониту и немарљиву радњу може их сваки тужити надлежном суду.

XI

Главна контрола.

Чл. 138. Главној Контроли је задатак да мотри на тачно вођење рачуна по свима грамама земаљске управе.

да мотри да се народни новац не троши на неодобрене цељи и стара се да се на крају године штампа закључни рачун свију општина, срезова и државних надлештава.

Чл. 139. Чланове главне контроле бира Велика Народна Скупштина на цео живот. Чланова главне контроле има девет. Они сами између себе бирају председника.

Чл. 140. Главна контрола преко свога председника предлаже Малој Нар. Скупштини на потврду потребан број рачуноиспитача, а млађи персонал бирају и постављају сами чланови гл. контроле са председником.

Чл. 141. Гл. Контрола може свагда изаслати свога члана или рачуноиспитача да се на лицу места увери о стању каса и рачуна ма кога надлештва. На случај да члан или рачуноиспитач гл. контроле разрешав дотичног чиновника његове дужности и подиже тужбу против њега код суда, он његовој надзорној власти само јавља о свему томе.

Гл. Контрола предузима све нужне мере да се држава, срез или општина сачува од материјалне штете.

Чл. 142. На крају сваке године гл. контрола подноси Нар. Скупштини извештај о своме раду и тачан извештај о стању каса и рачуна државних среских и општинских.

Чл. 143. На случај смрти кога члана гл. контроле, Мала Скупштина бира другог на његово место.

Чл. 144. Чланови гл. контроле одговарају за свој рад малој скупштини, [која их на случај проневерења своје дужности тужи оном истом суду који суди и министре.

Чл. 145. Ближе одредбе о кругу рада гл. контроле определиће се законом.

XII

Школе, цркве и добротворни заводи.

Чл. 146. Све школе и заводи за образовање стоје под надзором државне, среске и општинске власти.

Чл. 147. Општине и срезови могу подизати школе и без питања државне власти, само у том случају не могу тражити никакве државне помоћи. Но и те школе морају испунити све оне опште погодбе које важе за све остале школе у земљи.

Чл. 148. Све вероисповести, које су у Србији признате, или које буду особитим законом признате, слободно и јавно врше своје верозаконске обреде.

Чл. 149. Духовна надлештва свију вероисповеди стоје под врховним надзором Министра просвете и црквених послова.

Чл. 150. Управа унутрашњих вероисповедних послова, који се односе само на цркву, остаје по вероисповедним

канонима, за православну цркву — црквеном сабору, а за друге вероисповеди надлежним духовним властима.

Чл. 151. Преписка духовне власти православне цркве са властима или саборима изван земље водиће се са одобрењем Министра црквених послова; а званична преписка свештеника других вероисповеди са властима или саборима изван земље мора се подносити на увиђај и одобрење Министру црквених послова. Никакав акт који би дошао од духовних власти или црквених сабора изван земље, не може се обнародовати у земљи докле не одобри Министар црквених послова.

Чл. 152. Жалбе против злоупотреба духовних власти ма које вероисповеди у држави подносе се суду. При расправи таквих жалба у суду, мора у суђењу учествовати и један свештеник.

Чл. 153. Приватни заводи и задужбине за добротворне цели не могу се ни на што друго употребити сем на оно на што су намењене при самој установи или завештају. Но у случају кад више није могућно да се првобитно одређени циљ завода или завештаја постигне, може се имање завода или завештаја употребити на друге сличне циљеве по пристанку оних који би имали право управе и надзора над тим и по решењу Народне скупштине о томе.

Чл. 154. Нико у Србији не може бити нагнат да плаћа неке вероисповедне таксе или дације свештенику само ако изјави да неће плаћати.

Чл. 155. Свештеници су дужни да воде тачан протокол рођених, венчаних и умрлих у својој сколини.

Чл. 156. Све непокретно имање појединих манастира припада срезу у коме је манастир. На том имању срез је дужан за пет година да подигне угледну привредну школу, каква је за тај срез потребна. На случај да срез то не учини у одређеном року, манастирско имање прелази у својину државну.

Чл. 157. Црквени новац и приход употребљава се у првом реду на грађење и подизање школа и набавку научних средстава по решењу среске скупштине.

XIII

Општине и приватна лица

Чл. 158. Никаква нова општина не може постати без одобрења среске скупштине, а никакво правно лице без одобрења државне власти.

Чл. 159. Општине су у вршењу својих општинских послова самоуправне. Само општински збор бира и збације Општинску управу.

Чл. 160. Општине склапају саме свој годишњи буџет и предају јавности како предрачун тако и свој дефинитивни буџет сваке године.

Чл. 161. Свака општина мора имати тапију од свога непокретног имања, судом потврђену. Општина не може своје непокретно имање продати или ма како друкчије отуђити.

Чл. 162. Општине су дужне осим својих општинских вршити државне и средске послове које им закон наређује.

За невршење државних и средских послова може државна или средска власт тужити општинску управу суду. Крива страна плаћа судске трошкове.

Чл. 163. Сваки грађанин и свако непокретно добро морају у јавним одношајима припадати којој општини и сносити општинске, средске и државне терете.

Чл. 164. Ближе одредбе о општинама и њиховом уређењу определиће се нарочитим законом, у коме се не могу скучити права грађана Уставом ујамчена.

XIV

Чл. 156. Овај Устав ступа у живот кад га усвоји и прими Велика Нар. Скупштина.

Пошто Вел. Нар. Скупштина усвоји и прими Устав, Краљ се свечано пред њом заклиње на устав начином у чл. 100 овог устава.

Сви закони и законски прописи, који би били противни прописима овога устава, укидају се и немају никакве важности.

XV

Прелазно наређење.

Чл. 166. Најдаље за пет месеца од пријема овог Устава сазваће се прва редовна скупштина (мала народна скупштина) да изради редом законе по свима гранама народног живота по прописима овог устава.

Први избори извршиће се по изборном закону који изради Уставотворна Скупштина. — Ако не буде одобреног буџета, онда ће за ту годину важити буџет последње године.

Спремање за избор посланика.

У исто време, кад су изасланици главног одбора упознавали месне одборе са нацртом радик. устава, претресали су с њима и питање о избору посланика за предстојећу Народну Скупштину. Милина је била посматрати одушевљење, с којим су чланови радикалне странке очекивали дан кад ће изаћи на биралиште. Убеђени су били у своју победу.

Главни одбор радикалне странке отпочео је вршити изборну агитацију и преко својих изасланика, и преко месних одбора. Орган странкин покљонио је био озбиљну пажњу изборима, који су одређени за 7. септембар 1883. г.

Инструкције бирачима за вршење законских прописа при састављању бирачких спискова; упутства за избор повереника за избор посланика преко повереника и за непосредно бирање посланика у градовима, штампани су у „Самоуправи.“ Главни одбор препоручивао је бирачима нарочито да строго извршују и све законске формалности изборног закона, како би се тиме избегла свака грешка, која би могла послужити нашим политичким противницима да пониште избор због неиспуњених законских формалности. Па и сам текст посланичког пуномоћја штампан је у „Самоуправи“, јер је по некад скупштински одбор за преглед пуномоћја ништио изборе због неправилног текста пуномоћја. Све су мере предузете, да би се избегла и невинна формална законска грешка, због које би се могли огласити као неправилни избори радикалних посланика. Јер се политички противници радикалне странке нису либили таквих мера.

Избори, извршени 7. септембра испали су потпуно у корист радикалне странке; они су доказали још један пут више да народ поклања своје поверење радикалима. Напредњацима није помогла свесредња агитација полициског апарата; они су се сад исто тако политички срозали, као оно либерали 30. нов. 1880. год.

Резултат избора био је сјајан. Још исте вечери уредништво¹⁾ „Самоуправе“ знало је за резултате избора. До пола ноћи редакција „Самоуправе“ била је барикадирана радозналом публиком.

Главни одбор радикалне странке упућује 10. септембра, поводом успешних избора, свима месним одборима проглас, који дише помирљивошћу. Између осталог, у томе се прогласу изјављује: „Главни одбор народне радикалне странке узда се тврдо, да ће овај историски наук (избори 7. септ.) бити појмљен и разумљен, и да ће ово драгоцено искуство, које нам дадоше последњи избори, све политичке странке и сви државни чиновници употребити тако да од њега уроде Србији обилни и

¹⁾ Редакција „Самоуправе“ била је тада у дућанчету преко пута од споменика кнеза Михаила, где је сад берберница.

једри плодови мира, слободе и сталног, истинског развијања и напретка“.

*) Вредно је овде напоменути, да Народна Скупштина није држала своје седнице у једном одређеном месту, нити је до 1882. год. имала своју сталну зграду. Њу су селили из једног места у друго, како је политички згодно било за поједине владе. Нар. Скупштина је држала своје седнице час по школама, час по другим јавним локалимa, у којима је било већих соба за држање седница скупштинских. Најређе су држане скупштинске седнице у Београду. Тек после пада либералног кабинета 1880-те године Народна Скупштина је сазивана поглавито у Београду. Владе су се бојале јавности и политичког живота, који је у Београду најјачи. У самом Београду је Народна Скупштина држала своје седнице у згради Велике Школе, (садањег Универзитета) даље, у сали Црвеног Крста, док их 1882. год. није отпочела држати у скупштинској згради, преко пута Вазнесенске цркве. Чешће је Народна Скупштина сазивана у Крагујевцу и Нишу, и тада је полиција пуштала у ове вароши за време скупштинских седница само оне, који су јој се свиђали: без пасоша нису пуштали у места где је Народна Скупштина радила. Колико се осећала потреба да Народна Скупштина држи своје седнице у једној одређеној вароши, у центру политичког живота, доказ је тај, што се Уставом од 1888. г. наређује да Народна Скупштина држи своје седнице у самој престоници, а ван ње само у случају рата. Пре ове уставне одредбе Народне Скупштине су држале своје седнице поглавито у Крагујевцу и Нишу. Изузетак је учињен после 1880. године, за време Пироћанчева кабинета, кад је Народна Скупштина држала своје седнице у Београду, да се опет после 1883. године држе у Нишу, док је најпосле Устав од 1888. одредио престоницу Београд за држање скупштинских седница.

Вреди забележити да до почетка 1882. год. Народна Скупштина није имала своју засебну зграду, у којој би држала седнице, него их је држала час у једној час у другој згради. Тако је 1876. год. у згради Велике Школе донесена одлука да се огласи рат Турској. У Народном Позоришту скупштина је донела фебруара 1878. год. да се закључи мир с Турском. У њему се заклео на Устав и потписао своју заклетву Александар Обреновић после априлског преврата 1893. г. У сали Црвеног Крста изгласан је Бонгуов уговор. Године 1882. била је готова скупштинска зграда преко пута од Вазнесенске цркве; у њој је Србија проглашена за Краљевину; у њој се одиграла значајна седница Народне Скупштине 22. септембра кад је Никола Христић указом распустио скупштину; у њој је тада била гужва између радикала и напредњака; специ-

јално Драгомира Рајевића, доцнијег председника преког суда у Зајечару и мене. Ту су 1893. год. марта месеца заседавали посланици изабрани за време крњег намесништва под највећим незаконитостима полиције Р и б а р ч е в е; у овој Скупштини и у овој скупштинској згради после избора председништва Мил. Гарашанин је први узвикнуо: п а т а к а р т а, пре него што се бројањем констатовало да је за владиног кандидата гласало 52 а против такође 52. У овој згради је држала своје седнице Народна Скупштина после априлског преврата и ставила на оптужничку клупу све министре Авакумовићевог кабинета, и ту су се ови министри бранили. Ова мала зграда је сведок многих бурних скупштинских седница. После једанаест месеца после првог априла вратио се јануара месеца 1894. г. краљ Милан у Србију. То су били последњи дани кад су у овој скупштинској згради заседавали прави изабраници народни. Том су приликом у министарској седници, кад је по доласку краља Милана кабинет Саве Грујића 11. јануара дао оставку, прваци скупштински: Димитрије Катић, Павле Вуковић, Ранко Тајсић, захтевали од министара да не дају оставку, него да задрже власт у својим рукама, на шта им је Пера Максимовић, министар правде, рекао: не, министарску власт смо примили из руку краља Александра, њему ћемо је вратити, а ми хајдмо у народни дом преко од Вазнесенске цркве, и тамо нека Народна Скупштина уради оно што ви од нас министара тражите. Напред именовани посланици нису прихватили предлог Максимовића.

Ова скупштинска зграда постала је и сувише мала за изабранике народне после рата за ослобођење и уједињење, за народне посланике државе Срба Хрвата и Словенаца. У њој су се доносили закони и по Уставу од 1869. и по Уставу од 1888. и по Уставу од 1903. год. Та скупштинска зграда и ако је мала, ниска, у рупи, ипак је знаменита; у њој се развијала наша парламентарност, за њу је везан наш веома буран политички живот; њу је најзад бацило у „старо гвожђе“ ново стање, створено 1. децембра 1918. год. Она је своје одслужила. Слава јој!

Народна Скупштина за 1883. годину.

На три дана пре састанка Нар. Скупштине, 12., 13. и 14. сеп. радикална странка одржала је своју партијску скупштину. Поред својих текућих послова, она је изабрала и свој Главни одбор, у који су ушли: Ник. Пашић, Гига Герић, Пера Тодоровић, Паја Михаиловић, Раша Милошевић, Јован Ђаја, Андра Николић, Коста Таушановић, Јов. Симић, Стева Стевановић; а за за заменике: Д-р Л. Пачу, Стој. Протић, Мил. Банковић, Нејмаровић и Лука Ђеловић.

Петнаестог септембра, на дан првог скупштинског састанка акламацијом је извикан за привременог председника Александар Николајевић, посланик града Пожаревца, А. Николајевић, који уз протест напредњака, који се претворио у урлање, заузима председничко место, и изјављује да га заузима по једногласном поверењу њих 85 народних посланика. Драгомир Рајовић пење се на трибину поред Николајевића, и тврди како је он привремени председник као представник целе Скупштине. Николајевић тврди не само својом поштенom речју да је он изгласан за председника од стране њих 85 посланика, него при том изјављује да ће се убити ако се утврди гласањем да има мање. На председничку трибину нагрне више посланика, отпочне се паклена свађа и препирка; ништа се не може да зна о чему се препирка води. Између мене и Рајовића у мало што није отпочело физичко разрачунавање. У тој вици уграбим тренутак затишја и предложим да овај спор решимо на овај начин: да се изабере један одбор, у који би ушао по један од све три партије: Аца Станојевић, радикал, Љуба Молеровић, напредњак и Кундовић, либерал. Овај мој предлог усвоји Скупштина са тим додатком да уђемо у њега још и ја и Урош Кнежевић напредњак. Задатак је овом одбору да изврши прозивање посланика за избор привременог председника. И отпочне се гласање. По завршетку гласања и бројању гласова утврди се да је за Ал. Николајевића било 85 а против 63 гласа. Урнебесни гласови радости проламали су скупштинску салу. Под председништвом А. Николајевића, приступи се избору одбора за преглед пуномоћија. У овај одбор изабрани су били: Димитрије Катић, Раша Милошевић, Арса Дреновац, Сима Несторовић, Аца Станојевић, поп Милан Ђурић, Риста Поповић, Кундовић и С. Поповић. Одбор се одмах конституисао и себи за председника изабрао Димитрија Катића, који је позвао посланике да му предаду своја пуномоћија. Д. Катић је отворио 21. септ. II. састанак; за министарским столом седи Никола Христић, који устаје и предаје Катићу указ, којим се саопштава: да је кабинет Пироћанчев дао оставку и да је састављен кабинет Николе Хистића.

За тим Раша Милошевић чита извештај верификационог одбора, којим се предлаже да се избори шест посланика као неправилни пониште а за дванаест да се нареди ислеђење. Према томе је одбор прогласио за посланике 72 радикалца, 11 либерала и 51 напредњака, од којих је било око 40 владиних посланика.

Значајан је био завршетак извештаја верификационог одбора, у коме се наводи, да, од кад је Србије, није било при изборима тако грубих незаконитости као при последњим изборима. „Почевши од министра војног и министра унутрашњих дела па до најнижег полицајца чињене су невероватне незаконитости и самовоље.“

После тога саопштења, приступљено је било избору шест кандидата за председника и потпредседника, и избор је пао на: Симу Несторовића (88 гл.) Н. Пашић (76), Катић (89), Риста Поповић (72), Арса Дреновац (78), поп Милан Ђурић (76). Из овога се види да су за Ристу Поповића гласали само радикали, за Пашића поред радикала гласало је још и 6 либерала а за Несторовића 10 либерала.

Тада још није била саграђена железница Пешта—Београд, него је Србија била везана са западном железницом Пешта—Базјаш, а од Београда до Базјаша се путовало лађом француског друштва које је експлоатисало и железницу Пешта—Базјаш. Деветнаестог септембра изјутра отпутовали су М. Пироћанац и Ст. Новаковић француском лађом до Базјаша у сусрет краљу Милану, који је тога дана стигао из Беча у Базјаш. Истог дана у 4 часа краљ је стигао у Београд са своја два министра.¹⁾

Био је леп сунчани септембарски дан. Ми посланици хтели смо бити „лојални поданици“. Решили смо се били да ничим не изазивамо гњев краља. Победили смо на изборима, иако не први пут, и у победи нисмо хтели бити охоли. Сви посланици били су изашли на савско пристаниште да краља дочекају. Направили су били шпалир, хтели су и на тај начин показати своју предусретљивост и поштовање према краљу.

И краљ Милан, и његови министри били су мало више зајапурени, да ли стога што је био топао јесењи дан, или стога, што је то било после ручка, или што је међу њима била вођена жива конверзација, или што су решавали доста важно питање: рад или рат с радикалном странком; а можда су сви ови елементи утицали на душевно расположење краља Милана да изађе из лађе у борбеном ставу, да прође кроз шпалир гологлавих народних посланика и да их не поздрави. Краљ није поздравио народне посланике, али му ни ови нису остали дужни: народни посланици били су потпуно мутави; Краљ је пролазио кроз шпалир нар. посланика као кроз шибу, праћен својим министрима који су га дочекали на понтону; чак ни публика није поздравила свога краља обичном добродошлицом са „живео!“ Била је мртва тишина, коју је пореметила само команда команданта почасне чете. Народни посланици су разумели свога краља: од њега се нису ничему бољем надали. Краљ је желео рат а не рад.

Сутра дан је влада Пироћанчева поднела овако мотивисану оставку:

¹⁾ Г. Владимир Ђоровић професор универзитета, у бр. „Политике“ од 31. јануара 1922. г. наводи да се краљ Милан вратио те године под јесен са немачких маневара у Хомбургу после зајечарске буне. Ово није тачно; један историчар не би требао да чини овакве погрешке, јер се краљ Милан вратио с маневара пре зајечарске буне, 19. септ. а буна је никла првих дана октобра.

Господару.

Кад смо 5-тог августа ове године имали част поднети Вашем Величанству представку с побудама за сазив Народне Скупштине у ванредан сазив а у искључивој цели да реши конвенцију о везама српске железнице, ми покорно потписани налазили смо да нам је дужност да у истој представи јасно изразимо: да нам је по нашем уверењу промена Устава неопходна потреба нашег политичког живота и да Влада Вашег Величанства сматра да јој је то предстојећи и суштствен задатак.

Преставка је та по Високој дозволи Вашег Величанства обзнањена у званичном листу, и свакоме је у отаџбини нашој јасно могло бити, да избори за овогодишњу скупштину имају да покажу у колико народ дели владино уверење о неодложности промене Устава, и у колико одобрава наше поменуто гледиште за које је влада опстанак везала.

Према раније овако јасно обележеном програму ми смо у праву да сматрамо да су се бирачи 7-мог овог месеца изјаснили против програма о промени Устава са којим се влада идентификовала.

Не могући напуштати свој политички програм кабинет у највећој понизности подноси овим Вашем Величанству оставку с покорном молбом да би је Ваше Величанство уважити благоводело. С најдубљом захвалношћу на милостивом поверењу којим сте нас, господару, благоволили одликовати, у-имамо слободу да и овом приликом поднесемо најпонизнија уверења о нашој најдубљој и сталној оданости према престолу Вашег Величанства. 20.-X-1883.

Треба напоменути да је ретко кад оставка кабинета предавана јавности. Овога пута учињен је редак изузетак, и оставка кабинета била је објављена у „Српским Новинама“.

Краљ је примио и уважио овако мотивисану оставку Пироћанчевог кабинета, и ако су знали и он и влада да су мотиви оставци сасвим лажни.

На ову кроз лицемерну и неистиниту оставку Пироћанчевог кабинета, радикални посланици упуте Народној скупштини ову изјаву:

„Народној Скупштини“

„Српске Новине“ од 28. септембра ове године донеле су писмо које је г. Пироћанчева влада управила на Његово Величанство Краља Милана.

Ми потписани Народни посланици не бисмо се обзирали на писмо г. Пироћанчеве владе, да се случајно у том писму не помињу избори од 7. септембра, који се нас тичу, и да им се не даје значај противан ономе, који они у ствари имају.

У том се писму вели: „према раније овако јасно обележеном програму ми смо у праву да сматрамо, да су се бирачи

7. т. месеца изјаснили против програма о промени Устава, са којом се је влада идентификовала“.

Бивша влада и њена странка, као што и сама у свом писму каже, пошто је време и прилике довољно и свестрано испитала сматра, да је промена устава неодољива потреба нашег политичког живота, а да је од тога одустала, што су избори од 7. септембра испали против промене Устава.

Да се изборима од 7. септембра не би давао самовољно такав неистинит значај, то ми потписани посланици радикалне странке изјављујемо овде најсвечаније и најодсудније пред лицем целог света и Краља, да су наши бирачи били задахнути најватренијом жељом и непоколебљивим уверењем, да је промена Устава у духу слобода и народног самоопредељења жива и преко нужна народна потреба, о којој је народ преко својих представника већ у толико прилика и на различите начине давао својих јасних и отворених израза.

Као верни и прави тумачи својих бирача и њиховог расположења, ми, Народни посланици и представници, само смо у стању да дамо најсвечаније изјаве: да су избори од 7. септембра испали за промену Устава, а против незаконите радње Пироћанчеве владе, и према томе писмо г. Пироћанчевог Кабинета диктирала је притворност а његова је садржина неистинита.

21. септембра 1883. г. Ову изјаву су потписали 70 радикалских посланика на челу с Ник. Пашићем.

Краљ је поверио састав кабинета Николи Христићу, који га је и саставио 22. септембра. На позорници политичког живота јавља се као министар председник човек, за кога се држало да је политички за свагда сахрањен још 1868 год. јер је он био министар председник и министар унутрашњих дела 29 маја 1868 г. кад је убијен кнез Михаило.

За радикалне посланике било је ситуација чиста. Краљ Милан је изабрао рат с народом. Ово се види по човеку коме је поверен састав кабинета.

Сутра дан, 22 септембра, Нилола Христић предаје призременом председнику указ којим се поставља Скупштини за председника Сима Несторовић, посланик среза пожаревачког, а за потпредседника Арса Дреновац, посланик крушевачки. Још бољи доказ да влада не доноси маслинову гранчицу. Председник и потпредседник заузимају своја места и захваљују скупштини и краљу на поверењу. Изабрани су били и секретари, међу којима сам био изабран и ја.

Потврђивањем за председника и потпредседника везначајне личности видело се да се краљ решио на борбу с народом. То се одмах и обелоданило. Због неког тумачења закона о пословнику скупштинском дошло је до сукоба између владиних и народних посланика; сукоб је оштар био нарочито између мене и Рајовића, који се изненада нашао код секретарског стола; у свађу се умешају и неки министри. Направи се галама; пре-

пирали смо се већ са стиснутим песницама. Никола Христић у општој галами и пакленој виси извуче из џепа и прочита указ, којим се распушта Народна Скупштина, која је сазвана била за 15-ти септембар, и у којој су радикали добили већину по намесничком изборном закону, по коме није било ни тајног, а по срезовима ни непосредног гласања, и у коме су трећина посланика били владини посланици указом наименовани.

Вреди овде напоменути, да је Никола Христић био човек од закона. Он неће да гази у безакоња, али ће створити законе онакве и на начин, какве је и како је могао донети по Намесничком Уставу. Обуставиће закон о штампи, закон о зборовима и удружењима, прогласиће ванредно стање и увести преке судове; урадиће све што му треба, и то све на основу одредаба намесничког Устава. А кад једном прокламује обуставу и заведе преке судове, кад створи најцрње стање у земљи све на основу Устава, онда он влада по створеним законима, и њих примењује подједнако према свакоме; он се служио и напредњачким и либералним чиновницима, али је према њима био строг: сваку је злоупотребу њихову кажњавао.

Он влада по законима који постоје или које ствара по одредбама Намесничког Устава.

Такво је моје мишљење о Ник. Христићу.

Његов долазак на владу значио је да се краљ Милан решио да гази. И можда је при таквом решењу Милановом Никола Христић био једини човек, који би краљу Милану потписао бланко, али који му не би дао да иде преко извесних граница. Попуштање Николе Христића била су међу, до које је могла ићи са овоља краља Милана. И то смо ми, радикални посланици, знали.

Још нешто.

Изгледа, да ово стање није било неочекивано за чича Николу, оно га није изненадило, он му се надао. Почетком јуна месеца 1883 године он први пут после 1868 год. добија званичну мисију да пропутује крајину и тимочки крај. Скоро у исто време, кад сам ја разносио радикални нацрт устава по источним крајевима, Никола Христић, као владин комесар, обилази те крајеве; на општинску апсану у Зајичару, која се тада беше довршавала, обратио је особиту своју пажњу. Не знам какав је извештај био поднео краљу Милану, али нема сумње, да му је он, као човек од поверења, тачно изложио право стање ствари.

Нас је револтирала фарисејска садржина оставке Пироћанчевог кабинета, у којој се тврди да се народ изјаснио на изборима против промене Устава стога што се народ изјаснио против Пироћанчевог кабинета, па тиме и против његове промене Устава. И кад он то тврди? Онда. Кад је већ познато било, да је баш радикална странка посветила сву своју снагу

промени Устава, и кад је све спремила била за промену Устава у правцу, који би народу обезбедио све његове слободе, створио га фактором у стварању његове среће. Пироћанчев кабинет је плунуо народу у лице; он је обзнанио једну овејану лаж, њу је саопштио краљу пред целим народом. Баш супротно тврђењу у оставци Пироћанчевог кабинета, народ је на изборима поклатио своје поверење радикалима, јер му је познато било, да радикали не само хоће промену устава, него је и знао какав устав желе радикали дати народу. Тврдити, да народ неће промену Устава зато, што су напредњаци пропали на изборима — јесте ординаран, провидан и свакоме јасан цинизам. И ако напредњачка странка није још била истакла свој нацрт Устава, ипак је народ знао да напредњачка влада жели представнички систем са два дома. Доста је било да народ зна само за ову одредбу напредњачког устава па да буде против Устава што у га напредњаци желе дати. Он је знао, да господским, горњим домом хоће да се замене владини посланици, против којих је он свагда био. Српски народ је свагда био против натурањинтелигенције у законодавно тело; сматрао је владине посланике по Намесничком Уставу за своје непријатеље, и према томе, није могао допустити да их замене чланови горњег дома, Народ није противан да интелигенција уђе у законодавно тело, он жели да и она уђе у Скупштину на она иста врата и на начин, на која и како улазе у њу и остали народни посланици: слободном вољом бирача а не наметањем.

Кабинет Пироћанчев као да је бацио народу паприку у очи лицемерном мотивацијом у својој оставци. Пироћанчев кабинет даје оставку јер народ неће промену Устава: каква иронија! А краљ Милан вели народу: нећеш Устав из руку Пироћанца примићеш га из руку Николе Христића. Кад? то је питање времена. И краљ Милан продужује борбу до истребљења против свога народа све дотле, док није успео, да народ прими Устав из руку чича Николе Христића, али не устав напредњачког типа него Устав какав је народ желео. Но до тог доба народ је имао дуго да испашта своје „тврдоглавство“ проливањем своје драгоцене крви и многим људским жртвама платио је он нови Устав од 1888. г.

Као гад што је за време Бонтуовог Уговора краљ Милан говорио, како су радикали против њега и његове династије, тако је сад стпочео агитацију против нацрта радикалног устава, који радикали хоће да му одузму сва права, која су његови претци стекли заједно с народом.

И већ је почео зивкати поједине посланике па и групе посланика:

Председник и потпредседник Народне Скупштине, чим је ова распуштена била, отишли су краљу да му изјаве своју захвалност на указаном им поверењу. Њих је краљ „благонаклоно“ примио, и изјавио им је да би радо видео и осталу господу

посланике. Том приликом им је рекао, да прваци радикални сеју неповерење између њега и народних посланика, који не раде добро кад за њима иду.

Познато је било нерасположење краљево према радикалима, и оно је потенцирано било у последње време. Примајући разне депутације, он је покушавао да издвоји њене истакнутије чланове, да их представи као бунтовнике. Простијим нар. посланицима говорио је, да ће их интелигентни посланици навести на зло, па ће их, кад ђаступи опасност, пустити као тикву низ воду, „они ће у чунић па преко, а ви ћете испаштати вашу лаковерност и њихово безумље.“

Да би читаоци добили појам о агитацији, коју је краљ Милан водио против радикала после распуштања Нар. Скупштине, навешћу за пример једну депутацију у којој сам и сам био. Ужички и пиротски посланици, на челу са поп Миланом Ђурићем, поп Смиљанићем, поп Новаком Милошевићем, ужичким посланицима, и Јовом Николићем, из Шпаја, среза белопалачког (пиротски округ) реше да оду на подворење краљу и да му кажу „збогом“ пред полазак у своје крајеве. Понуде и мене да идем с њима, али ја не хтедох, и одвраћао сам их од тога њиховог карака. Но на њихово велико наваљивање и сам пођох с њима под условом да ништа не одговарам на све могуће краљеве грдње и изазивања, а они да узму на себе и бране своје другове од краљевих нападаја,

Краљ нас је примио одмах чим смо се јавили дежурном официру без икакве раније, препходне пријаве. Стајао сам међу посланицима последњи; пустио сам попа милана Ђурића да води прву реч и да се с краљем објашњава, да му одговара на његове нападаје. Али у колико сам ја упорније ћутао на све његове нападаје, у толико је краљ марљивије нападао радикалне прваке и радикалски нацрт Устава. „Ви мислите да су ваши прваци монархисте; не, варатесе, они су превратници, намера им је да сруше монархију, да створе републику. Погледајте само, какав им је спремљени Устав; народ им је „извор и утока власти“, али само док вас не наведу на зло; њих свагда и у свако време чека чунић привезан на савској обали, и киднуће преко пре него што се полиција и накашље.“ Тако је од прилике говорио краљ Милан, испуњен мржњом према радикалима.

Ћутали су посланици, ћутао сам и ја. Свој поглед и говор упућивао је краљ Милан мени; посланици у првим редовима депутације почеше се несвесно размицати, правећи приступ краљу к мени. Нашавши се према мени, краљ ми приђе и рече: „Па што ћутите г. Милошевићу, умете по зборовима да обмањујете овај невини и добродушни народ, да га навлачите на зло, а сад ћутите као заливен“. Рече и ућута, очекујући мој одговор.

Нисам имао куд него му рекох, да сам пошао са друговима да Величанству изјавимо нашу поданичку лојалност, и пред полазак у своје крајеве кажемо Величанству „З б о г о м“.

Само то и ништа више. Решио сам се био да не одговарам на нападаје краљеве против мене и мојих другова „ако их буде било“. „Боље је да ми одговорите овде, пред овим људима; нека чују у присуству моме оно што бисте о мени говорили иза мојих леђа.

Рекох му да говор његов није новина за мене: такве прекоре чујем сваког дана од напредњака. Ја дубоко убеђен, само могу рећи, да је зло што краљ верује свему ономе што напредњаци пишу у своме „Виделу“, а на оно што ми говоримо гледа наочарима напредњака. Видим, да је узалудно уверавати Величанство, да ми нити војујемо против свога краља и народне династије, нити желимо републику. Једина је наша кривица што се боримо против напредњака, које Величанство узима у своју високу заштиту. Величанство неће доживети то задовољство да види како радикални прваци навлаче своје другове на зло па онда седају у чунић и беже преко. (Видећемо упадне ми у реч краљ). Не Величанство ми ћемо остати у својој земљи, јер смо уверени да нам неће требати чунић, јер не мислимо наводити народ на ма какво зло па га онда оставити самоме себи.

Што се тиче нашег нацрта устава, тврдим да он није републикански. И ако Величанство жели да зна, изјављујем да не сматрам да је сва врлина државног живота у облику владавине него у добрим законима, које бисмо сви поштовали. Ја више волим да живим, јер налазим више безбедности, под једним белгијским уставом него у Француској републици.

У овом смислу је вођен разговор још неко време; већ беше наступио мрак кад смо се опростили с краљем Миланом не као пријатељи него као непријатељи, убеђени да од споразумног рада с њим не може ништа бити.

Нисам се кајао што сам се одазвао молби мојих другова; чули су нападаје краља Милана а и моју одбрану. Овај разговор још нас је јаче утврдио у уверењу, да је краљ сав запливао у реакцију; убедили смо се да наступају озбиљне прилике; да се краљ решио на рат с народом а не на рад с њим.

Значајна тајна конференција радикалних посланика.

Народна Скупштина распуштена је краљевим указом 22. септембра, истог дана, исто пре подне кад је и отворена била, у тренутку кад се изродила жучна препирка између владиних и опозиционих посланика. Читањем указа о распуштању Нар. Скупштине прекинута је свађа између посланика, али је овим чином председник сипао уље у огањ. Последња нада народа и народних посланика да ће се једном народни послови кренути својим правилним и по народ корисним путем — није се испунила. Маслинова гранчица, упућена свима и свакоме 10. септ. преко месних одбора радик. странке, није нашла топлот и искреног пријема у краља Милана. Указом краљевим растерани су

народни представници. Народу је тиме речено да краљ не прима његове пуномоћнике; краљ Милан у исто време позвекнује сабљом и труби да је „обукао чизме“, објављује народу рат. Народни посланици, којима је краљ указом одузео мандате, спремају се за одлазак кућама својим, да народ обавесте о краљевој намери онако, како је они разумеју.

У тако тешким политичким приликама састају се у конференцију пред свој полазак најистакнутији радикални посланици из појединих округа да се посаветују о потоњем раду.

На тој конференцији били су: Никола Пашић, Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Љуба Дидић, поп Милан Ђурић, Паја Вуковић, Аца Станојевић, Раша Милошевић, Риста Поповић, поп Марко Петровић, Станко Петровић, поп Маринко Ивковић, Пера Тодоровић, који није био нар. посланик; били су заступљени сви окрузи са истакнутијим посланицима њиховим. Ова конференција одржана је у стану Косте Таушановића, у кући где је сад кафана Велика Србија, до Коларца.

Отварајући конференцију, Пашић је напоменуо, да ће присутни разумети да треба да остане тајна све о чему се буде говорило на конференцији. Бићемо изложени разним искушењима, али ма каква она била, треба им одолети; морамо бити свесни своје одговорности и пред собом и пред народом, и никоме ништа не говорити о раду конференције. Том приликом је Пашић рекао, да је народ на последњим изборима казао шта жели. Народ нас је изабрао за своје пуномоћнике и рекао: идите у Београд, споразумите се с краљем и кажите му да народ жели једном мира у својој кући, у својој општини. Шта смо могли, то смо урадили. Тражило се од нас да изаберемо посланике, ми смо вас изабрали и шаљемо вас у скупштину. Такву нам је поруку дао народ кад вас је послао у Београд. Од народа смо добили пуномоћије да га у скупштини заступамо. Краљ у место да се с нама, пуномоћницима народа разговара, саветује о народним пословима, он то не чини, него једним указом распушта Нар. Скупштину, ништи нам тиме пуномоћија дсбивена од народа; верује својим министрима да народ неће промену Устава, јер није у Скупштину послао напредњаке него радикале, који не одобравају рад његових министара. Ви сте сведоци да је напредњачка влада казала грубу неистину, кад је у својој оставци рекла да народ неће промену Устава; краљ је овој неистини свесно поверовао, и већ је отпочео борбу с народом, поверио је управу земљом познатом реакционару, Николи Христићу, за кога се мислило, да га је убиство кнеза Михаила повукло за собом, за кога се држало да је политички сахрањен 1868. год. После оваквог држања краља Милана а не меће се питање шта треба да раде радикални посланици а шта радикална странка. Са чим ћемо, с каквим предлогом изаћи пред наше бираче, чије су наде у нас и у нашу снагу врло велике. Он сад очекује да чује од нас шта ми мислимо да треба радити. Краљ неће споразума с нама, он нас је најурио-

из народнога дома; он непрестано пушта гласове да је навукао чизме, што значи борбу с народом. Истина је да смо ми јаки поверењем народним, да смо сила у лојалној парламентарној борби, али је неоспорно и то да краљ држи фактичку силу у својим рукама. Треба се решити на коју ћемо страну, какву ћемо тактику изабрати у нашој борби, која нам предстоји.

Сваки је од присутних казао своје мишљење о питању, што га је Пашић поставио. Говорима свију посланика једногласно је утврђено, да је краљ Милан решен да отпочне отворену борбу против народа. Краљу Милану је била девиза: ја или радикална странка. Краља су доглавници његови убедили да радикалима није стало до промене Устава него до главе Миланове; да се под девизом промене Устава скрива тежња за рушењем државе и њеног престола. Нико га није могао разуверити о томе: он је био неприступачан за ма какав споразум са радикалима. То је било мишљење свију радикалних посланика. Сви су посланици увиђали спремање Миланово за напад против народа; веровало се да ће изазвати неред, да ће народ бити жртва његовог провоцирања.

Да ли треба примити бачену рукавицу? Дићи је значи бити спреман за одсудан корак. Није тешко било изазвати народ на буну, јер то раде саме полициске власти и сејмени својим поступцима, али треба ли прихватити буну; треба се постарати да она буде успешна, а питање је велико: ди ли би народ имао успеха у овом револту.

Знало се, да је народ највише огорчен у окрузима, који су за време ратова с Турцима били попаљени, опљачкани. Јадан пут је било дошло до сукоба с властима због жигосања стоке, а сам му предстоји одузимање оружја, још шкакљивије питање, нарочито у окрузима где је грађанима оружје потребно ради личне безбедности.

Посланици су потанко и свесрдно сликали расположење народа у својим крајевима; народ је барут, најмања жишка изазваће експлозију, влада ће је прихватити и искористити.

Пера Тодоровић је и овом приликом говорио у оном смислу, у ком је често говорио у седницама глав. одбора. Он је био заљубљен у своју идеју: да радикална странка треба да има свој Генералштаб; не треба затварати очи пред оним што се у народу збива, и што сваки од нас види, народ је спреман да прихвати борбу коју му власници натурају. Он је не жели. Он вас је изабрао за своје посланике и послао у Београд да нешто смислите, да му дате оно што он тражи и што сте му ви обећавали изградити. Пред вас су се испречили власници и не даду вам да испуните оно што сте народу обећали. Он ће стећи уверења да сте ви неспособни да испуните дато му обећање, и он ће тада сâм, без вас и мимо вас урадити оно што ће га довести до постављеног циља. Немојте допустити да народ сам без икакве организације, изазван улази у борбу, јер ће

у том случају бити осуђен на неуспех. Узмите организацију отпора у своје руке. Овим не предлагем да се изврши организација буне, него да смо спремни да можемо одбити напад, који власници спремају против народа.

У овом смислу је дуго говорио, цело пре подне он је заузео својим говором; свестрано је доказивао потребу да се изаберу људи за генералштаб радикалне странке било из средине главног одбора, било из Глав. одбора између чланова радикалне странке. Нарочито је наглашавао, да не треба сматрати да се установом генералштаба радикална странка спрема за напад, да изазове оружану борбу. Стварајући у радикалној странци генералштаб, напомињао је да би задатак његов био да спреми радикалну странку за одбијање напада, да се брани. Не желимо да дође до сукоба између народа и власти, али ваља бити спреман да се бранимо ако нас ко нападне. И да бисмо спремни били да одбијемо нападача, треба да постоји у нашој странци неки орган, који ће умети и како, и брзо, и успешно извести тај отпор кад буде било потребно. Ми у радикалној странци немамо такве организације, а без ње ми смо само једна маса, која није у стању дати отпор ни једној чети организоване силе. Понављам још једном, ми не тражимо овом установом оружану борбу, него се спремамо да одбијемо евентуални напад.

Пера је тако убедљиво говорио о потреби установе Генералштаба радикалне странке, да нико од присутних њу није порицао.

Сви су посланици живо описивали ратоборни дух народа у чему су се нарочито одликовали ужички посланици; сви се бојали да народ не плане и без нашег припита; бојали су се да не будемо изненађени. Њихово сликање ратоборног стања у народу било је језовито. Па ипак нису хтели загристи у извршење овог Периног предлога. Јер ако би се стварању генералштаба приступило одмах, ипак се тиме не решава питање које је на решавању; а то је да треба краља уверити очевидним и непобитним доказом од стране целог народа, пред земљом и целим светом да народ хоће промену устава; да је мотивација оставке Пироћанчевог кабинета лажна. Ово питање требало је на чисто извести. Како и на који начин? Опште је мишљење било, да ваља удесити: да се народ изјасни: жели ли или неће промену Устава.

Расправа овог питања, начин, којим би се народ о њему изјаснио, испунио је све остало време рада посланичке конференције.

Перин предлог о установи Генералштаба би скинут са дневног реда и остављен за другу прилику, а сад је на дневном реду као хитно питање начин, којим би се краљ уверио да народ жели промену Устава.

Кад се овај предлог појавио, лакнуло је свима; одахнули смо од притиска Периног доказивања о потреби Генералштаба

радикалне странке. Изабрали смо начин, којим би народ уложио протест против неистиности због које су посланици разјурени и реакције, у коју је Милан загазио. После свестраног претресања овог другог питања би решено: да се првог новембра 1883 год. држе по целој земљи срески и градски зборови, на које би се слегли сви чланови радикалне странке из градова и среске околине, и на тим би се зборовима донела једнака резолуција за целу земљу; у тој би резолуцији радикална странка тражила промену Устава. Ту резолуцију потписали би сви чланови радикалне странке, и она би у облику петиције послата била краљу Милану.

То би био неке врсте плебисцит, Надали смо се да би се Краљ у последњем тренутку после оваквог нашег корака стукнуо и не би загазио у реакцију. Главном одбору радикалне странке би стављено у дужност да изврши ово решење конференције.

Али једно мисли камилар а друго камила.

Ванредно стање и преки суд у побуњеним крајевима.

Пашић је осећао потребу, да у редакцију „Самоуправе“ уђу млађе снаге, које би се посветиле уређивању и администрацији листа. Посао партиски се био толико развио, да једини људи нису могли вршити и партијске послове и бринути се о добром уређивању листа и о уредној администрацији његовој.

Још док је у Пожаревцу становао, као општински инжењер, Пашић је обратио пажњу на Стојана Протића, суплента у нижој Свилајеначкој гимназији, и Косту Борисављевића, писара првостепеног суда пожаревачког. Године 1882. Пашић саопшти и једном и другом, да интереси партијски захтевају да напусте државну службу и да се посвете уређивању партијског органа, „Самоуправе“. Обојица се без поговора одазову Пашићевом позиву. Стојан Протић прима од Пере Тодоровића и номинално и стварно уређивање партијског органа, а Коста Борисављевић прими благајну и администрацију листа, које су дотле биле у рукама Косте Таушановића. Пера је дао Стојану Протићу перо у руке, и од тог доба било је некога, који се стално бринуо о уређивању листа. „Самоуправа“ је материјално стала на сигурне ноге у рукама К. Борисављевића, она је под администрацијом његовом излазила уредно и без икаквих материјалних тешкоћа; благајна је била у реду и њена издавања су била саобразна решењима главног одбора. Због многих штампарских кривица Стојан Протић је као одговорни уредник у пролеће маја месеца 1883. године отишао у пожаревачки затвор, те тако наједном дочекао у слободи ни септембарске изборе, ни сазив скупштине 15. септембра, ни зајечарску буњу октобра.

месеца, ни све последице њене: он је све те бурне дане проводио у пожаревачком затвору. Коста Борисављевић оде пред изборе у своје село. Стојана Протића замену је у редакцији Јаша Томић, који је из Беча дошао у Београд 1883. год.

Сав редакцијски и партијски рад остао је у рукама чланова гл. одбора, којима се придружио и Јаша Томић.

Пашић је био веома активан у сарадњи на листу; он је давао тон листу при претресању појединих питања. Из његовог пера је потекао кланак „Разоружање народне војске“, крштено у напредњачкој штампи „Не дајте оружје“, штампаном у „Самоуправи“. Озај његов чланак и мој „како да се опростимо незаконитих избора“, у напредњачком „Виделу“ крштен „Силу силом одбите“ сматрао је преки суд у Зајечару као позив на буну.

Пошто су сва два чланка оквалификовани били на преком суду у „Зајечару као позивање народа на буну, то ћу их овде навести у целини.

Јула месеца 1883. г. изда Министар војни распис, којим се наређује војним властима, окружним командама, да покупе од народа старе пушке, тако зване „острагуше“, да их сместе у магацине, а да им се у замену за њих не дају нове пушке, „кокињаче“, него да се и оне као скупоцене чувају по магацинима. Ова наредба је рђаво примљена у народу. Тим поводом из пера Пашићевог потекао је чланак „Разоружање народне војске“, који је од стране преког суда оглашен као позив народа на буну тек октобра месеца.

У почетку чланка цитира се распис Министра војног, који је изашао у 25. броју „Војног Листа“, којим се наређује да ће се „приликом пописа одузети садање оружје, оружни прибор и све у опште војне државне ствари од досадашњег I и II позива народне војске као непотребно им, па сместити у зграде за ту цель...“ и да од онот дана војници резерве стајаћег кадра подлеже војним законима, као год и за радње код кућа, које учине као војници, сходно постојећим прописима о томе“.

„Као што се види, Министар војни наређује да се од народне војске покупи оружје и да се однесе на она места за која он наредио буде“.

Сад је на реду да се запитамо: зашто се наређује разоружање народне војске? Какве су побуде које налажу Министру Војном да одузме оружје од народне војске и шта се стим постижава.

Шта значи пушка у Србина — то сви знамо. — Она је највеће оруђе, које Србин има, она му је драгоцене толико исто као жена, брат или сестра; Србин се радије растаје са главом и душом него с оружјем. Без пушке и оружја нема слободе. Ако се жели уништити слобода каквове народу, ако се жели улопство увести, онда му треба одузети оружје.

Та ко се не сећа шта су Срби чинили у почетку овога века, кад су устали на оружје! — Зар би Србија постала да Србин није чувао и крио оружје? Зар би слобода српска васкрсла да је Србин пристао да му се живом оружје одузме. — Зар се не сећамо шта су Срби претрпели кад се покушавало да се од њих оружје покупи?

Историја јасно каже да је Србин радије пристајао да подноси највеће муке, само никад није пристао да му се оружје одузима. Оружје се отимало, а никад се није давало. У свима преговорима за време ослобођења српског увек је био први и највећи услов да Србима остане оружје. — Увек су турци вољни били да много обећају само да им Срби положе оружје — а Србин се увек противио, увек је готов био пре да на мукама умре, но оружје преда. Он је свестан био да нема живота, нема слободе без оружја.

Историја каже: кад турци обичним средствима нису могли постићи своју намеру, онда су они прибегли насиљу. Да би се могло пронаћи место где је оружје било сакривено, најобичније средство било је ударити човеку по сто до двеста батина; изубијати га и осакатити није ништа значило код Турака, а врло су често и по некад и веома жестоко шибали и женскиње, како мушким тако и женским надевали су на главу торбе с пепелом, који се увлачио у нос, у уста и уши и грдно им лица ружио; некима су привезивали ноге и руке за дрвеће и метали им на груди камење; једнога су Србина из Грбице привезали за гредицу и пекли код ватре, као на ражњу, да им преда оружје, за које су чули били да у њега има. Многи су и умрли у таквим мукама; у броју осталих убијају и Станоја Главаша, коме су дозволили били да носи оружје.

Изнуђавање и отимање оружја принуди Милоша да спасе свој живот те вешто побеже од Турака и отпоче борбу за слободу српску, која поново Србију подиже.

Код таквих историских примера, код таквих светлих успомена, где се види како слобода поново ниче кад Турци хтедоше оружје од народа покупити, нашло се данас у Србији људи, који преко двогласне скупштине протурише закон да се од народне војске одузме оружје, нашло се људи, који се угледаше на државу, која се боји својих поданика.

Не би човек могао мислити, да су српска осећања тако умртвљена, да су светле и величанствене појаве нашег ослобођења тако потавниле, да се може у главу једног Србина уселити мисао да је оружје у рукама народне војске опасно и штетно по равитак и напредак народни.

Помислите само како ће бити Србину кад му стану скидати пушку с дуvara, пушку с којом је делио срећу и несрећу у рату, пушку с којом је у логору друговао, пушку с којом је непријатеља обарао, пушку која му је живот сачувала, пушку с којом је бранио своју децу, род

и отаџбину своју, пушку коју је сваки војник мислио да остави својим потомцима као успомену, као залог и аманет из два последња мучна и крвава рата!

Па зашто се одузима изнемогломе борцу пушка? Зашто се скида с дувара да деца и унучад не гледају оружје, које је њихов отац у рату носио; зашто се забрањује породици да гледа пушку, која је била у рукама њиховог оца, који је изнемогао бранећи своју земљу, ратујући у два тешка рата за слободу своје браће? — Да ли да се преда бољем јунаку, дали да се преда његовом сину или брату? — Зашто се скида с дувара пушка Србинова?

Грозно, жалосно, тешко и срамно!.. Не може човек да каже зашто, не може да изусти... Волео би да га је самртни час задесио, да га је пушка непријатељска погодила, да је умро — само да не гледа како му се оружје с дувара скида, како му се успомене утиру, како се исмејава проливена крв, како се руга борцу, како му се оружје одузима! Зашто?!

Да се продаје Јеврејима да с њима тргују. Да се продаје за динар-два, да се продаје онима, који се смеју и ругају српском имену, српском јунаку, српској слободи.

Каква невоља, какво зло гони наше ministre, да наређују да се оружје од народне војске купи.

Ако је за онај жалосни динар или два што га Јевреји за пушке дају, зашто се не каже — па ће онај, који је некада платио за ту пушку три четири дуката дати и тај ништавни динар, само да сачува земљу од срамоте, Србина од поруге, а својој деци да остави вечиту успомену на патње, муке и невоље, које је подносио за слободу своју и своје земље.

Зар је већа хасна што ће српска каса оставити 40—50 хиљада динара за све пушке с којима је народна војска наоружана била, но да се пушке оставе народним борцима и војницима, који су с њима живот и смрт делили? Напоследку, ако је српска каса дотле дошла, да не може никако изаћи на крај, зашто не кажете народу: пушка једна кошта четири, пет или шест динара па ко хоће нека толико положи и пушку задржи, а ко неће нека је преда државној власти да је власт прода? Кад се Јеврејима могу на добаш дати пушке за 1 и 2 динара, зашто се те исте пушке не могу дати народу, који је већ једном те пушке платио и преплатио? — Зар не коштају ни онолико колико је с њима задобијено, зар је срамота да у рукама борца остане та пушка?

Одговорите ако сте Срби, ако не идете Јеврејима на руку да тргују нашом светињом, ако не идете на то од народа покупите оружје, да га сместите у магацин па да га продате у великим гомилама онима, који ће наћи рачуна да тргују с пушкама наше народне војске?

Немате разлога, немате оправдања, немате изговора, ако поштујете светињу народне слободе.

Само један разлог може бити, а то је овај:

Бојите се народа, који у рукама има оружје — зато хоћете да му га одузмете, да га сместите у магацине а после продате Јеврејима да га изван земље извезу.

То је једини смишљен разлог, који би се могао навести. Али не верујемо, никад не можемо веровати и нећемо веровати да има у Србији и таквог човека, који с планом може радити на томе, да се од Срба покупи оружје, и да се од војника и јунака направи турска раја, која ће давати све што се од ње затражи. Не верујемо ни за то, што поред тога оружја има народ и друге старе пушке, и друге пиштоље и друге одбране. Не верујемо да се може наћи људи тако лудих који би кадри и вољни били, да предузму ово вршити, што су Турци у залуд покушавали — наиме, да од народа српског покорну рају направе, која се даје јашити и терати како се хоће.

Па онда, зашто се одузима од народне војске оружје? — Зашто се одузима баш у овом времену кад смо у очи избора за Велику Народну Скупштину? Зашто се одузима баш у овом времену кад су дације на народ увећане; зашто се одузима у том времену кад стране силе подижу онога који највише о томе води рачуна је ли народ у Србији задовољан или не?

Да ли је све то тако удешено, или је случај коме министри иду на руку? Зашто да се од Србина одузима оно, што му је најсветије; зашто да му се одузима у оном времену, кад зебње и слутње највише маха преотимљу? У чијем се то интересу предузимље? — Коме се онда служи, за чим се онда јури кад се у земљи ради оно, што је целом народу противно? Зашто се то ради баш у времену кад пештанска штампа хвали мудрост и политику данашње владе? Или је дуго и дуго смишљено да се све то стече у једном времену, и онда се зло смислило, или се није мислило и онда се зло може огклонити, и тим земљи и престолу послужити.

Ако сте пријатељи реда, као што непрестано износите, ако сте пријатељи престола, чиме се понајвише хвалите, ако љубите самосталну и независну Србију, не радите оно што је целом народу противно.

Одустаните од разоружања народне војске, одложите то за доцније — биће времена ако се извршити мора, и не сејтеб неспокојство, слутње и зебње за будућност. То можете учинити ако сте пријатељи а не лицемери, јер оружје остаје код народа, остаје код оних којима је по списковима поверено, остаје код добрих и патриотских грађана, остаје код оних, који га највише љубе и поштују, и који ће га највише чувати и бранити.

Зграде и тврђаве не могу да сачувају оружје од непријатеља и од рђе, већ га чувају мушке руке и мишице. Оставите га тамо где је најсигурније.

А ти народе, ако не будеш толико срећан да ти поштеде твоје ратне успомене, твоје оружје — ти га подај, али кућу немој остављати без њега, јер ћеш порушити заклетву праде-

дову, погазићеш аманет оних бораца, који падоше за нашу слободу, оставићеш породицу, свој род и отаџбину пустоши која може све упропастити и утамани. Чувај се сам кад те не чувају они којима је то поверено“.

Тако је гласио тај чланак, који је доцније противничка политичка штампа крстила: „Не дајте оружје“. Овај чланак штампан је у „Самоуправи“ још 30. јула т. г.

Да ли услед овога чланка или што су се приближавали избори — тек је напуштено за онда одузимање оружја, с тим да се настави 23. септембра, у дан кад је Народна Скупштина разјурена.

Други чланак, „Како да се опростимо незаконитих избора“ који сам ја писао, и који се појавио у „Самоуправи“ 20. августа у јеку изборне агитације као реакција и одговор на запомагања наших људи, нарочито неког попа Косте Јовановића из Раче крагујевачке, гласио је:

„ Па шта да се ради? Како да се сеоске општине курталишу наметнутих повереника.

Томе је само један лек. Томе је један али одсудан начин, којим бирачи могу сачувати права, која им пружа изборни закон. А то је овај.

Тамо где су повереници изабрани пре законог рока и на незаконит начин, дужност је сељана да оду у општинску судницу и да траже бирачки списак, да траже решење кад је бирачки списак оглашен да је готов и да виде је ли од тога дана прошло осам дана. Ако све то није урађено — избор је незаконит, ако ли је пак приступљено избору повереника пошто је претходно све то извршено, онда нека се види: да ли се налази решење општинског суда да се сазове збор ради избора повереника и је ли и кад биров огласио избор повереника.

Ако је све то извршено и избор повереника био, ви тражите да видите ко је гласао за кметовске кандидате и колико је свега њих гласало. Кад вам се покаже листа повереника онда ћете се уверити на какав је начин избор извршен: да ли правилно или неправилно. Можда вам општински суд неће показати ко је гласао за кметовске поверенике. Деси ли се то, онда можете бити сигурни да кметови неће да изнесу пред бираче своја незаконита дела. Кад то видите, онда кажите кмету да је избор повереника незаконит, позовите се на чл. 8. и 52. изборног закона и тражите да се избор повереника изврши правилно према чл. 52. изборног закона. Не хтедну ли кметови ни то да ураде, искупите се код суднице, збаците кмета, изаберите другог, одузмите од недостојног кмета печат, потражите бирачки списак, приступите бирању повереника по чл. 52. изборног закона. Нека се испод имена изабраних повереника потпишу, ако умеју писати, они који су гласали за њих, иначе нека их други потпише, и нека се испод њих потпише и онај који је неписмене потписао и закристио. Нема ли пак бирачког списка — гласајте и без њега.

— Јест али ће кмета бранити полиција и дојуриће капетан као бесомучан, те похапсити толике људе. — И хоће ако се дате похапсити. Али ви, бирачи, треба једанпут за свагда да упамтите, да кмет и полиција газе ваша права, да ви ништа друго нисте радили него сте само бранили ваша права од насртаја насилника.

Не чудите се ако капетан с пандурима покаже бирачима песницу. Али нека је онда и бирачи покажу капетану.

— Али капетан ће и војску употребити.

Одбите и војску, јер браните своја права која вам је ујамчио и Устав и Изборни Закон. Знајте то, да се влада решила да са свима својим властима избор повереника за избор посланика испадне у њену корист, и она ће газити и закон, и Устав, и убијаће само да изабере своје људе. Ако пак бирачи хоће да се очува закон и Устав, да им се очува живот, да се земља сачува од пропасти, они нека се упу из петних жила да изберу своје поверенике, и нападну ли их власти за то што чувају своја грађанска и политичка права, нека употребе све да одбију тај напад. У Србији је погажено најсветије право Србиново: избор повереника и посланика; на бирачима је да то најсветије право сачувају од насртаја напредњачких. Будите једном начисто са радњом напредњака и знајте да више за њих не постоје закони. Знајте да ће они сва грађанска права погазити само да дођу до своје мете, до своје већине у Скупштини. У крњењу ваших права они ће бити безобзирни. Не тражите адвоката да вам писањем жалбе заштити ваша права, нити се за то обраћајте суду, а још мање полицији, него употребите све да спречите гажење ваших права. Онај који брани своја законита права од насилничких насртаја, па била ти насртљивци приватни људи или власти, он има на својој страни Устав и Законе. Не питајте ни нас више за савет, јер једини наш одговор је: браните свима срдствима ваша уставна и законита грађанска и политичка права од насртаја свакога; немојте да је кмет јачи од села, него нека село буде јаче од кмета.

Ако и после свега тога не могаднете да спречите незакониту радњу кмета, то вам остаје још једини начин да заштитите своја права Уставом и изборним Законом ујемчена, а тај је начин овај:

Иако кмета не можете збацити, ви изаберите своје поверенике и потпишите се за њих сви колико год вас има. На дан бирања посланика отидите сви на биралиште са својим повереницима и не дајте да кметовски повереници бирају бирачки одбор, него ваши, и поднесите бирачком одбору ваш списак повереника, објасните му ујдурму кметову, и кажите му да су ваши повереници народни изабраници а не кметовски. То је последње место где ви можете извојевати своје право. Не

жалите ништа, ама баш ништа, само да сеоски а не кметовски повереници бирају посланике. Не бојте се ни затвора, ни икаквих претња, јер будите уверени да је закон на вашој страни.

Не уздајте се ни у кога већ само у се и у своје кљусе. Полиција је број „Самоуправе“ с овим чланком забранила мотивишући забрану тим, што се њиме народ позива да се силом одупре наредбама власти.

Полузванично „Видело“ тврди како се народ наведеним чланком позива „да се одупре оружаном руком и властима државним и војсци српској“, да „силу силом одбије“.

Изазвано овим чланком, напредњачко „Видело“, владин орган, између осталог овако га тумачи: „Где год наиђете на општинске власти које се вама не покоравају — знајте, да то нису власти народне већ пришипетље напредњачке владе, зато их збаците, одузмите од њих печате и образујте своје власти. А ако се ко томе успротиви и позове у помоћ власт, ви одбите и власт; а ако власт доведе и војску — ви одбите и војску“.

Истина је, да је „Самоуправа“ страсно писала, али ни полиција није седела скрштених руку; она је забрањивала бројеве „Самоуправе“, у којима су штампани оваки и њима слични чланци. Али смо се и ми старали, да те бројеве растуримо или склонимо пре него што полиција стигне да их покупи; такве бројеве штампали смо поново без забрањеног чланка. Бело место у листу с натписом „Забрањено“ утицало је на читаоце исто тако као и сам чланак. Забрањени бројеви са забрањеним чланцима су ипак растурани. Такве бројеве је ревностно растурао члан главног одбора, Стева Стевановић, лончарски трговац на Сави, увијајући њима лонце, и шаљући их тако својим муштеријама. Истина ова пошта није била тако брза али је била сигурна.

Тимочка буна

Двадесет трећег септембра, у исто време кад је и Нар. Скупштина распуштена, војне власти отпочеле су одузимати оружје од народа у тимочкој крајини; продужиле су свој посао, обустављен августа месеца. Двадесет четвртог септембра комисија, састављена од једног капетана, два поручника и једног среског писара, право изазивача нерета, отпочне скупљање оружја у селу Сесалцу. испод Ртња Људи су почели давати оружје, али пошто су га предали, а услед изазивања људи ружним грдњама овог среског писара, коме су се придружили и млађи официри, то сељаци 26. септембра поврате оружје.

Двадесет седмог септембра полиција покуша да одузме оружје од сељана села Читлука, које лежи на путу Књажевац—Соко-Бања. Тога дана у вече прво је одузета труба од штабс-трубача, па онда сабља од водника и пушка од једног десетара. Кад је дошао ред на другог десетара, официр подвикне:

„доле пушку“. Војник, видећи како се баца оружје и на Срзу руку одузима, рече: „Стој господине; није ово пустахијска пушка, ја је не дам лако. Три пут сам се под њом клео, два сам рата издржао бранећи себе и друге. Пушку не дам; стани најпре да се разговоримо...“ Али официр и писар полицијски Огњановић навалили па не даду ни ословити, а нарочито овај последњи као бесан налети на војника да силом своје снаге пушку одузме. Ово се све збивало у једној соби у касарни. Десетар видећи да ће му пушку силом одузети изађе из собе па поплашен овом навалом рече сељанима својим, који су чекали пред касарном: „ама ови баш навалили, хоће силом да одузму пушку.“ На то сви у глас повичу: „не дај пушку; сви не дамо.“ Сутра дан 28. септ. отпочело је вежбање под командом оног каплара, коме су пушку одузели.

О овом догађају у Читлуку „Самоуправа“ је донела један допис у последњем своме броју. Али је главни окршај отпочет са сељанима села Сесалца, испод Ртња, 28. септ. О овоме добијем 10. октобра од Аце Станојевића народног посланика из Књажевца једно писмо, адресовано на моју супругу, те ваљда стога полиција није ни обратила пажњу на њега. У том писму Аца Станојевић ми пише да је дознао, како је власт тражила оружје од сељана села Сесалца. Неки сељани, који су оружје били предали, поврате га, јер су им сејмени говорили: „сад кад смо вам оружје одузели лако ћемо с вама — мајку вам влашку.“ Народ, који је и иначе нерадо давао оружје, чувши овакве претње почне отимати своје пушке и услед тога се направи озбиљна гужва. За покрет у Бољевцу Аца тада није ништа знао, јер је он дошао доцније. Па и за овај случај у селу Сесалцу није био сигуран, јер при крају тога свога писма примећује да не чинимо од њега никакву употребу, мислећи сигурно да о томе ништа не јављамо у „Самоуправи“, која је међутим престала излазити. Додаје, да чекамо на његов други извештај.

Међутим по која вест промакне и до Београда, по којој се може судити да тимочка буна у велико дејствује. Али се већ почну јављати и сигурнији докази. Званичне „Српске Новине“ објавише 21. октобра Закон о преком суду, све на основу чл. 38. и 56. Устава; за судије тога суда буду постављени за председника Драгомир Рајовић, члан касације, а за чланове тога суда: Андра Грујић, председник нишког и Илија Хранисављевић, члан београдског првостепеног суда. За владиног комесара би наименован Ђока Стефановић, председник апелације, коме је придодат био као иследни судија Илија Мојсиловић. Секретар тога суда био је Драгутин Стаменковић, који је ускоро дао оставку, јер се уверио да је преком суду био сувише слободоуман и сам закон о преком суду. Овом суду били су придодати на службу и Миленко Жујовић, који је по оставци Стаменковића вршио и дужност секретара суда, и Драгутин Илић, обојица чиновници министарства правде.

Писмо сам саопштио Пашићу, и остало је на томе, да чекамо друго Ацино писмо, у коме ће нам потврдити или исправити садржину првог писма. На неколико дана после пријема овог писма Пера се вратио из Беча куда је отишао био по савету лекара Д-ра Докића и Лазе Пачу у Беч 4 октобра, јер оток његове болесне цигерице још не беше за операцију. Покажем и њему писмо Ацино. Он се почео вајкати што нас је овај догађај затекао неспремне за отпор. Он тек сад види колико је оправдана била његова брига о војној организацији странке и за овакав случај. Спремни смо били за лојалну политичку борбу против лојалног политичког непријатеља, али се нисмо спремали за борбу против политичког непријатеља који се у борби служи оружјем против нас. „Од кад ја говорим да се треба и војнички организовати, али ви све налазите да му није време. Сад је све доцкан, догађаји нас претекоше“.

Поједини чланови гл. одбора непрестано су се саветовали и тражили излаз из ове ситуације. Разуме се, да се нису могле држати одборске седнице, те се нису сви чланови ни скупљали у једно исто време у стану Пашићевом и Перином, где су држане седнице Глав. одбора, али су тек долазили у стан, надајући се да ће кога тамо затећи. Разговарали смо и о одласцима појединих чланова у крајеве, у којима су били бирани за посланике, или где су познати били. Но којим путем? како? и зашто? Да се придружимо побуњеницима, или да будемо ближе побуњеним крајевима. Али чим се макнеш из Београда, нећеш отићи ни до Торлака, а властима ћеш пасти у руке. Но и да умакнеш ван атара округа београдског, да ли си сигуран да ћеш у окрузима: смедеревском, крагујевачком, ваљевском, рудничком, наћи људе, који би се побунили. Ми нисмо спремали људе за буну, и позивати их да се буне сад, кад на том спремању нисмо ни прстом макли, била би бесмислица. Њу је неко изазвао, али је сигурно није спремао ни организовао Глав. одбор радикалне странке.

Живо се сећам једног мог разговора који сам водио 24. октобра, на дан пре него што ће нас затворити с Јашом Томићем. Јаша је био веома ратоборан. Он је употребио све разлоге и сву снагу своје дијалектике да ме убеди, да је потребно прећи у Земун, па одатле преко Угарске, Румуније, отићи у Пирот, чији сам посланик био и дићи на буну грађане округа пиротског. Јаша је замишљао да је потребно да се само појавим у пиротском округу, па ће и сви моји бирачи и политички пријатељи листом устати на оружје; да ће на мој позив затворити све државне чиновнике, узети власт у своје руке, постати господар ситуације. Доказивао сам Јаши да је тај његов план нестварљив. Ако ико други, а оно бар ја бих требао да узмем пушку у руке, па да је онда и други узму и пођу замном. Па ваља знати и то, да у моме изборном округу народ нема никаквих пушака, да има људи у томе округу који никад пушку нису видели а камо ли да њоме умеју руковати. Па кад би

грађани и имали пушака, зар им за њих није потребна муниција? па кад би неким чудом створили и муницију, свакојако требало би их повести у борбу. А свега тога нема и не може бити. Кажем моме доброме и одушевљеноме Јаши, да за сваки посао треба спремати људе. Ја сам их спремао да се легалним путем боримо за грађанске и политичке слободе, да се с властима можемо и почерупати, разбијати један другом главе каменама или буцама, али за убијање пушкама и топовима, ићи на бајонет један против другога — за ово нисам спремо људе, и ићи у Пирот сад и дизати људе на буну, мислим да је безумље. Ближа ми је лудница београдска, и брже се до ње може доћи, него ли сести у чуну, прећи у Земун, па преко целе Угарске, Румуније и Бугарске стићи у пиротску апсану.

Да је Гл. одбор решен био да диже буну, морао би најпре испитати расположење народа о томе; а ја сам уверен да народу пиротског округа није до буне. Али и кад би такво решење Гл. одбора постојало и народ пиротског округа био расположен за буну, и био способан и спреман да је изведе, ја у овом тренутку не бих шпартао по улици београдској (шетали смо и водили овај разговор око подне 24. октобра у Љубичиној улици испод Класне лутрије више Црвеног крста).

— Али ако нећеш да идеш у Пирот, склањај се одавде и иди у Крајину. Размисли се, па ми јави у Земун, бићу код Милоша Грабовачког штампара, хитам да не задоцним за земунску лађу, то су биле последње речи Јашине.

Двадесет петог после подне пошљем Јаши у Земун, Д-р М. Зиболд, пријатељицу моје супруге, да му саопшти, да ја не желим напуштати Београд. Д-р Зиболд је саопштила ову моју одлуку Јелени, жени М. Грабовачког, јер Јашу није могла видети и врати се одмах из Земуна.

Мој последњи разговор с Пашићем и руским послаником Персијанијем.

Освануо је двадесет пети октобар 1883. год. Дан беше туробан; кишица беше раскалајала калдрму београдску, која не беше тако лепа и чиста као данашња. Упутио сам се из улице, где сам становао, у кући Јовичићевој, на углу Југовића и Добрачине, Пашићу, који је становао у кући Настаса Павловића, у улици Доситијевој. Успут ми се учини да је сувише рано, те се упутим дуванџиници Косте Таушановића, која је била на ћошку, у сниској згради, преко пута од Коларчеве пивнице¹⁾ Ова зграда била је тада ниска, као што су онда били сви дућани од ћошка према Споменику Кнеза Михаила. Још није било ни осам часова; изненадио сам се кад сам ту видео Пашића. Сем нас

¹⁾ Сада је ту на ћошку колонијална радња... Душана Вељковића.

двојице и једног момка у побочној соби, одвојеној стакленом преградом од дућана, није више никог било у дућану. Момак, мој алексинчанин, стари мој познаник, крижао је дуван и био је подаље од нас. — Шта да радимо, ослови ме Пашић, после кратког, дубоко замишљеног ћутања. Не знамо ништа шта раде ови наши око Бољевца и Зајечара; али ма шта радили, добро бити неће. Судије, који су били дошли до Параћина, па се тамо задржали неколико дања, продужили су пут за Зајечар. Значи, да је пут Параћин—Стража—Бољевац—Зајечар слободан; значи да је буна савладана, и да је преки суд отпочео да суди. Положај чланова Гл. одбора постао је критичан. И ако Гл. одбор наше странке нема никакве везе с овом побуном, и ако је она изазвана тиме, што је од народа тражено оружје и он га није хтео дати, ипак сам сигуран да ће нас позатварати, јер је Краљу Милану ова побуна згодна прилика да пречисти рачуне с нама, да нас похапси, и да побуном правда наше хапшење. Како би било да одеш до Персијани-ја, (руског посланика), да му изложиш ситуацију у побуњеним крајевима, да му кажеш да су се наши људи, изазвани одузимањем оружја, побунили сами без нашег знања, и да га питаш за савет: шта да радимо у овим по нас веома критичним тренутцима, и мисли ли он, да ли постоји по нас каква опасност. Истина је још рано, али је ствар хитне природе; извини се и кажи му да смо принуђени да му у невреме досађујемо. Ја ћу те овде чекати да чујем његово мишљење и одговор.

Не верујем да је било 9 часова а ја сам већ био у руском посланству, које је онда било у Бранковој улици, у кући Мариновића, бив. Министра председника и председника државног Савета.

Зазвоним, момак ми отвори врата, а на степеницама се веруга Вања, осмогодишњи син Персијанинија.

Поздравим се с Вањом, и кажем му да имам његовом тати да саопштим једну хитну и важну вест.

— Он још спава, али ћу га пробудити.

— Молим те Вања замоли тату да сиђе доле.

Вања устрча уз степенице, преплашен као веверица, вичући:

„Тата, Раша хочет говорић с тобоју; убјут, ићи скарјеје.

Причекам у вестибилу, и после неколико тренутака Персијани силази у „халату“ (шлафроку) не мало узбуђен и изненађен мојим тако раним доласком.

— Что ти арјош. чудак какој“, Персијани изгрди свога сина силазећи низ степенице.

— Јуче сам за чајем говорио с мојом супругом (назвао је по имену и презимену по оцу) да вас могу затворити и побити, а Вања је то сигурно чуо, па кад Вас је видео, сетио се мога јучерањег разговора са супругом и дере се као бесомучан.

— Дакле, казујте шта је на Тимоку.

Кажем му да ме је послао Пашић да га известим о односима чланова Гл. одбора према буни и да чујем његово мишљење о нашем даљем држању, да чујем: „да ли нас можете помоћи у случају ако нас затворе“.

— Кад тражите од мене мишљење и при том пријатељску заштиту, онда Вас молим да ми кажете: да ли је Гл. одбор покретач ове побуне, ако није Главни одбор ип сирого, онда да није когод од чланова Гл. одбора сам на своју руку подстицао на буну виђеније људе из тимочке крајине без знања Главног одбора. Морате ми истину казати.

— Као што се болесник исповеда лекару кад га консултира о својој болести тако ћу и ја Вама испричати праву истину о постављеном ми питању.

— Пре месец дана, одмах по распуштању Скупштине, ми, вође, посланици из појединих крајева држали смо једну посланичку конференцију, и тада смо, после дужег саветовања о мерама што их ваља предузети после распуштања Скупштине, решили: да се на побуде у оставци Пироћанчевог кабинета одговори тиме, што би се првог новембра ове године држали у целој земљи зборови, на којима би се донела резолуција: да народ жели промену Устава, и да није истина тврђење у Пироћанчевој оставци да народ неће промену Устава, стога што је позлонио своје поверење радикалима а не напредњацима. Овакву резолуцију би на зборовима потписали сви чланови радикалне странке и као петицију предали би је Краљу Милану преко Главног одбора радикалне странке. Чланови конференције, наредни посланици, разишли су се својим кућама решени, да сардлуком конференције упознају своје бираче и да припремају оемљиште за држање зборова.

Али је побуна изазвана одузимањем оружја пре него што су наши другови отпочели агитацију за споменуте зборове. Буна је никла и без знања Главног одбора и без приставка и одобрења месних одбора.

— А да нису поједини чланови посланичке конференције, вративши се кући, отпочели агитацију за буну а не за зборове, о којима је конференција одлучила. Чујем да бунтовнике предводе: Дидић, Аца Станојевић и још неки посланици.

— Не верујем, јер су поменута господа тако дисциплиновани чланови радикалне странке да не би никако радили супротно одлукама Главног одбора и конференције радикалних посланика, нарочито, да предузимају на своју руку овако вратокомну и опасну радњу. Баш пре неколико дана примио сам од Аце Станојевића писмо у коме нам јавља да сељаци у једном селу не дају оружје и како је, услед тога било неке гужве између њих и власти која купи оружје.

— Наше је мишљење да су буну изазвале власти неупутним држањем својим приликом одузимања оружја. Верујемо

чак, да је ову буну провоцирала влада бојећи се да се 1. новембра на заказаним зборовима не излегу заплети, који би могли заталасати целу земљу. Влада је разјурила народне посланике; у изгледу су биле невероватне стеге, јер се од владе Николе Христића није могло ништа добро очекивати. При том, Краљ Милан је одавно бацио око на чланове Главног одбора, и сад је дошао тренутак да се с њима разрачуна. Да није било оружја он би изумео неке атантате, или нереди друге врсте, и за њих би нас окривио. Ми сматрамо да је ова побуна згодна прилика да нас се Краљ Милан ослободи и да ће нас можда још данас лишити слободе. Да ли бисте нам обећали, да ћете нас хтети спасти ове беде, која нам је намењена.

— Верујем, да чланови Главног одбора нису непосредно умешани у ову буну, али исто тако верујем да ће вас Краљ Милан затворити, и тиме себе ослободити опасних елемената. Ма какав узрок био овој побуни, њему је она згодна прилика да оправда круте мере, које примењује. Буна му је дошла као поручена. И он ће вас затворити, па и осудити, само да би пред светом доказао да сте ви изазвали буну. Ја не могу спречити ову намеру Краљеву. Ви знате да ја не одлазим у двор а са владом сам прекинуо скоро сваки однос, али ћу ипак покушати преко г. Браја (немачки посланик) који је од јаког утицаја на краља, да вам се бар живот очува; верујем у његов утицај и сигуран сам да ће се одазвати мојој молби.

То је есенција мога разговора с Персијанијем.

Опростим се с њим и похитам у дуванциницу где ме је Пашић чекао.

Испричао сам Пашићу потанко мој дијалог с Персијани. Пашић ме је пажљиво и хладнокрвно саслушао. Останемо још кратко време ћутећи, размишљајући и премишљајући, пружи ми руку и оде у Топчидер на камени мајдан (Машин мајдан), у коме је вадио камен за израду камених стубова за железнички мост на Сави. Пашић оде у Топчидер а ја својој кући да прегледам фиоке, јер сам стекао уверење да је близак крај мојој слободи.

Око подне истог дана нађем се у дуванциници с Таушановићем. Ускоро после мога доласка и разговора са Таушановићем свратише у дуванциницу Светомир Николајевић, који је био члан ранијег гл. одбора, али који се није хтео кандидовати за члана глав. одборе на последњој радикалној скупштини, и Влада Милојевић, уредник „Госе“, враћајући се из Топчидера. Влада Милојевић нам у поверењу рече да долази из Топчидера, и да је Пашић у 11 часова, пре подне тога дана, 25. октобра, прешао на аустријску страну код железничког моста. Али како је Милојевић био уредник шаљивог листа „Госе“, то му нисмо много веровали.

Око дуванцинице виђало се сад више сумњивих личности. Наши људи, који су свраћали у дуванциницу и да купе дуван

и ради разговора, престали су долазити; тек по који сврати, купи дувана и хита, не пита ни шта има новог, а још мање да савије цигару. Посете у дуванциници су престале; наши су се људи ређе и на улици виђали. После ручка нисам излазио, остао сам код куће да пречистим с писмима. Сва сам писма мојих познаника и пријатеља поцепао, па и Ацино је писмо спаљено у пећи: ништа нисам оставио. Фиоке су биле чисте, чекао сам на девере.

У вече тога дана, око 8 часова дошао ми је Коста Таушановић са својом супругом. Водио се разговор о нашем бекству. Коста је употребио све разлоге да би ме убедио да нам је спас само бегство. Није било речи о дизању буне, да идемо у побуњене крајеве, јер је буна у главноме већ завршена била, него да спасемо своје главе. Моја супруга ме је молила да се склоним и да спасем своју главу. Нисам уступио њиховим молбама. Доказивао сам, да се с нама може свашта десити, али ћемо остати живи, јер нисмо криви, јер смо невини, јер нисмо имали никаквог учешћа у буни; ваљда нас неће поубијнти само за то, што смо чланови Глав. одбора радикалне странке. Таушановић је стао доказивати да ћемо бар бити ухапшени ако не стрељани, и не може да разуме зашто да учинимо нашем непријатељу макар и то задовољство. Треба се из Београда уклонити и сачувати себи слободу.

Ни преклињања моје супруге, ни молбе Костине жене, ни разлози Костини нису ме могли преломити; остао сам тврдо решен да не напуштам земљу.

Коста најзад рече, да сутра зором иде. Чамац му је спремљен код Вишњице; погођена су већ кола, која ће га одвести до Вишњице а са обале вишњичке прећи ће чамцем у Панчево, а тамо шта Бог да, тако ћу се бар спасти затвора и свију мука које нас чекају ако останемо у Београду.

Том приликом ми је често падало на памет тврђење краља Милана пред депутацијама, да ће радикални прваци навести безазлен свет на зло, невинце ће оставити да испаштају своју лаковерност и лудорије својих главешина, а сами ће сести у чамац, па хајд преко.

Никакав јак разлог нисам нашао да треба напуштати своју земљу и другове, који су исто толико криви колико и ја. То што су они радили, чинио сам и ја; они остају у земљи; налазим да је ружно, да није другарски да их оставим, да напуштам земљу у којој сам лојално радио као исправан политичар; не смем својим бегством документовати да сам морално пао; да сам био јунак док ми је било широко око врата, а да сам земљу и своје другове напустио чим се „полиција накашљала“. Остао сам у земљи да са својим друговима делим и зло и добро.

Пољубим се са Костом, пожелим му срећан пут, а ја останем разговарајући са супругом шта да ради ако ме затворе.

С нама је становала и пријатељица моје супруге, Д-р Марија Зиболд, немачка поданица али рускиња по месту свога рођења. Она је своју судбину везала за нашу; лакше ми је било кад знам да моја супруга неће остати сама. Чак смо се и ородили: она и Пашић су нас венчали те смо и кумови. После дугог разговора по одласку Костином, супруга се моја помирила са мојом одлуком да не треба да напуштам земљу. Напоменуо сам јој да не пропусти отићи Брају, ако нас затворе, коме ће Персијани већ говорити.

Хапшење чланова главног одбора.

Разговарајући и очекујући моменат кад ће нам полиција банути у кућу, улази у нашу собу Димитрије Голубовић, ђак трговачке школе, који је послуживао код нас и учио школу, и рече нам како жандарми лупају на прозор и траже да им отворимо врата. Уисто време чујемо где лупају и на прозор наше собе са Добрачине улице; подигнем завесу и отворим прозор; видим жандарме са чланом кварта, Карамарковићем, који ме замоли да му отворим врата, јер има нешто да ми саопшти. Наредим ђаку да му врата отвори, и Карамарковић са жандармима уђе у моју собу. упита ме где је мој сто, и имам ли што од рукописа или писама у њему. Прегледа ми фиоке у столу, и пошто ништа није нашао позове ме да пођем с њим у управу града Београда, која није била далеко од мога стана. У управи ме дочека у својој канцеларији Живојин Блазнавац, управник, кога упитам за објашњење о свему овоме.

— Не знам господине, ја имам наредбу да вас предам команданту тврдиње београдске, што и чиним, одговори Блазнавац.

Док је то говорио, притисне дугме у звонце и у његову канцеларију уђе Ђокић, члан кварта Савамалског. Ђокић ми показа руком да изађем из канцеларије, а пред зградом главне полиције чекала су нас кола, која жандарм отвори. Уђем у кола а за мном и Ђокић, жандарм се попе на бок. Кроз десетак минута кола се зауставише испод сахат-куле у горњој тврдињи београдској. Официр који нас је сачекао, отвори врата на колима, и Ђокић ме њему предаде.

Било је већ око по ноћи. Мало даље у страну стајао је у мраку неки официр кога као да познајем. Доцније сам сазнао, да је то био Стева Пантелић пуковник, командант тврдиње. Сигурно му је било незгодно да се нађе близу мене, јер смо били стари познаници још из Пирота, куда је најурен, кад је као краљев ађутант пао у немилост код краља Милана.

Ту испод свода сахат-куле, по уздужној средини била су гвоздена врата; њих дежурни официр отвори и пође напред с фењером у руци; ишли смо кроз један мрачни ходник, дугачак око 8 метара; отвори још једна врата, уђе он а и ја за њим у једну велику собу, у којој је чкиљила лојаница; остави ме у овој просторији између четири зида, па изађе и

затвори врата за собом. Како је соба била толико дугачка колико је широк био и сам свод испод сахаткуле, то у први мах нисам никог видео, али сам чуо топот човечјега корака, окренем се десно од улаза и видим где ми прилази Пера Тодоровић. Изненађен онако у шали му рекох: „Опет ми браћо Смедеревци, опет заједно.“ Он ми се обрадова и ја њему. Нисам сам, опет сам са другом својим.“ „Само да нас не раздвајају“, рече Пера. Он ми је изгледао „феш“. Цвикер на очима, рукавице на рукама, штапче у руди, филцован леп шеширић на глави, као да се спремио у сватове а не у казамат.

— Шта ли је Боже мој с Николом, тако смо обично звали Пашића. Јутрос како је отишао више га нисам видео, да га нису већ затворили, рече Пера.

Казах му, шта ми Ђоса у подне рече. Из разговора с њим видим, да он о томе није знао. Али и ово Ђосино причање можда није са свим сигурно. Ко зна да ли је Пашић уграбио да пређе Саву; да га нису ухватили при самом прелазу. Ова нас је неизвесност мучила.

Нисмо дуго остали у овој соби, у којој су била само четири гола зида, лојаница и нас двојица. Реза звекну, врата се отворише, и дежурни официр нас позва да пођемо за њим. Кад смо изашли из оног мрачног а дугачког ходника, упутили смо се десно, и после дваестак корака уђосмо у десно двориште, где су казамати. Нигде живе душе, тек се по кад-кад чује звекет ланца од робијашких окова, знак је, да смо пролазили поред казамата где су затворени — робијаша. На крају дворишта с леве стране подигнута су три висока дебела зида на покој и наслоњена на казаматски дувар тако, да је зид казамата био четврти зид. Овај четвртасти простор, отворен само горе, уоквирен високим зидовима, звао се градић.

Овај градић био је по пола подељен, и свака половина била је у вези помоћу врата са по једним казематом. Нас двојицу уведе официр у други простор, одатле у каземат. У каземату је горела лампа; официр нас пропусти и ми се спустимо низ два басамака у каземат. Пре него ће нас закључати, показа нам у оцаку, у дну каземата историјски чабар,

Казамат је дугачак од прилике 15 метара од врата до оцака; с једне и с друге стране уздуж уз дувар, на једно 10 метара намештене су душеме, једноставан кревет од дасака, метар високо од земље; на њему су пре нашег уласка осуђеници спавали: у другој половини казамата била је доста велика лимана пећ, чији су чункови спроведени у оцак. Једини простор, кроз који нам је долазила светлост и ваздух био је оцак. Ноћ је била прилично хладна, те нам је ова пећ добро дошла; а дрва су била наслагана поред ње; пуцкарање ватре у њој уносило је неки живот међу нас.

Још се нисмо ни добро упознали с нашом новом необичном кућом, а брава шкрипну, врата се отворише, и у казамат као да улете Јован Ђаја — Није знао, а није могао ни видети да

је требало прескочити два степеника па сићи у каземат. Протрља своје наочари и виде да није сам. „А гле! Петроније овде, па и Раша, где вас тако сортираше!“ Он унесе живост у наше друштво; инспираира каземат, виде сав намештај, али му се пећ највише допаде: „да нам је сад још кафе и једна цезва, па би се лепо дало живети“. Скине своје каљаче, које су му и сувише влажне биле; процара дрва у пећи, мете још које, и испружи руке да их огреје, а облигатни цилиндар му је на глави.

После кратког веселог разговора уђе у каземат и Јошка Симић, штампар; беше јадник уморан; извали се одмах на кревет.

Запиткивали смо друг друга и о осталим нашим друговима. Свима је било на врх језика питање: шта ли је Боже с Николом? Али нико није знао више од онога што сам знао; ја сам га последњи видео, и последњи с њим разговарао.

Већ смо се били испружили на даске да се мало одморимо, кад се врата отворише и уђе Гига Гершић да увећа наше друштво. Баш кад је официр хтео затворити врата, Гига рече: остао је Паја (Михаиловић). „Не бригите се за њега господине професору“, то рече и закључа врата.

Гига нам исприча да је за њим ушао у градић и Паја Михаиловић, „али ето! видите, он остаде а мене угураше унутра“.

„Чудновати ови полицајци, не дадоше ми да попијем ни меланж, као да ћу им побећи. Члан кварта, чини ми се да се Симић зове, тражио ме код куће, као да не зна да ме у то доба не може наћи код куће него у позоришној кафани. Узнемирио ми жену! Молим вас зар није варваризам не дати ми ни меланж да попијем. Могли су почекати још неколико часова, ја бих се кући вратио, повели би ме од куће и жена би знала шта је са мном.“

— Море Гиге, боље је овако. Да си отишао кући, морао би се свлачити, па кад би полиција дошла поново облачити, а овако све о једном трошку: нашли те у кафани лепо обучена, спремна да поћеш куд те поведу, само су ти требали допустити да попијеш меланж.“

Гига и не сачека да Ђаја доврши своју примедбу, ного пође да инспираира каземат, па кад дође до оцака, рече: „ово је добро, бар сам с те стране осигуран, само не ваља, што је овоме чабру сувише широко гротло, како ће се ту сести“.

Врати се, загледа се, у врата и рече као за себе: „Паја је сигурно негде близу, сигурно овде до нас, јер смо ушли заједно, па он ушао у један ја у други каземат.“

Нико нам више не дође. Шта ли је с осталим нашим друговима. Већ је свануло било, Митров дан је датум за напуштање старих станова и уселавање у нове. Истина, нама је добро било у старим становима, али се чича Никола постарао да нам нађе нове: колико да се не заборави стари адет.

Још се ваљамо по даскама, нико не устаје, Ђаја би дигао главу да види шта му ради пећ, да ли још пупкара. На жалост она је права „плекхана фуруна“, одавно се већ угасила.

Ђовани је већ гладан; погледа на своје каљаче, и боји се да ред не дође на њих. „Ко ће дочекати подне, па ако га и дочекамо, да ли ћемо добити што да једемо“. Срећна природа Ђајина; да није његове шале, ми бисмо већ почели очајавати. Гига је највише трпео од његове шале.

Дође и подне, ништа не добисмо да једемо. Питамо Гигу да нам тачно каже докле је Паја с њим дошао. Понови нам да је Паја ишао с њим заједно, да је ушао с њим у градић, али како је он, Гига, ишао напред, то не може насигурно рећи где је Паја застао; но како није ушао у простор до нашег казамата, вероватно је да је остао у првом одељењу градића, а куда је из тога одељења отишао — не зна; може се нагађати да је ушао у казамат до нас.

Пера Тодоровић је био сетан; слабо се мешао у наше разговоре; чинило нам се да нешто смишља.

На то ће га Ђаја ословити: шта је Петроије, да не смишљаш како ћеш кроз оцак па право у твоје Водице (рођено село Перино близу Паланке) па да тамо подражаваш Милоју Ђаку.

— Не мислим то, али бих се хтео разговарати с Пајом, јер је он сигурно ту где год близу нас заједно са осталим нашим друговима. Рекавши то, узме свој штапић и удари карактеристичним ударцима неколико пута у зид суседног казамата. Никаквог одговора. После кратке паузе поново куцне у зид. Још није ни довршио ударце, а чуше се контра ударци из суседног каземата.

— Аха! ту смо! о'радова се Пера.

Сви се претворисмо у ухо. Нико се не миче с места, где се затекао ту је и остао. Пера сад отпоче куцати одмереним темпом, и удари у зид онолико пута колико има гласова у нашој азбуци.

Кад је Пера завршио ово куцање у зид, неко из суседног каземата, убрзаним темпом удараца, јавља као да је разумео Перине ударце.

Пера сад идари у зид онолики број удараца, колики је редни број гласа „К“, кад је ударио дванаести ударац, тад паузира, и његов сусед убрзаним ударцима даје знак да га је разумео. После је откуцан број удараца, који је значио глас „О“, дакле Пера пита „к о“, па затим је откуцано: „ј е“. Сусед Перин јавља убрзаним ударцима да је питање разумео, и отпоче давати ударцима почетне гласове оних, који се налазе у другом каземату. Откуцају нам А, дакле тамо је Андра, затим К- Коста; даље „П“ Паја, и „С“ Стева. Тим начином дознадосмо да су у суседном каземату: Андра Николић, Коста Таушановић, Паја Михаиловић и Стева Стевановић. Дакле Пашића нема међу њима, више је него вероватно да је успео умаћи преко.

Сад нас наши другови из суседне собе питају, ко су им суседи. И Пера им одговара на исти начин. Питали су нас да ли је Пашић с нама, и дат им је одговор да није.

Питали смо их: имају ли што за јело. Одговорише нам да је Стева добио од куће један хлебац и једно печено пиле; пола хлеба и пиле су појели.

Андра је успео још да пита шта радимо. У то време је Гига био у оцаку, на чабру, и Пера му одговори шта раде радикални министри; срећа је Перина што Гига није чуо шалу на његов рачун, иначе би зло прошао; сручио би му Гига на главу све из чабра.... У невољи смо се и шалили.

Као што се види, успели смо дознати „безжичном“ телеграфијом и без икаквог ранијег споразумевања што смо желели знати.

Већ је три часа после подне. Врата се отворише, и дежурни официр уђе. Питасмо га, да ли можемо набавити што за јело. „Ништа, доцкан је. Од кућа ваших и ваших другова добио је само г. Стевановић један хлебац и пиле печено: он је овде у суседној соби, питаћу га да ли му је остало што од јела.“ Тако и официр потврди да су наши другови у суседној соби. После кратке паузе дежурни нам донесе пола хлеба.

Стомак се поче бунити. Престадоше разговори. Нема више ни Ђајине шале, и он је ућутао.

Царајући ватру у пећи испратисмо Митров-дан.

Проспавасмо ноћ. Шта је ко сањао, то му је све. Гладни смо били, али не имајасмо чим глад да утолимо. Освануо је и 27. октобар. Пре подне прође нам у очекивању. Никога нема, па чак ни дежурног официра. Око три часа дође дежурни и одведе Перу. После четврт часа врати се и одведе и мене. Из градића ме изведоше у двориште, а одатле лево кроз једну велику капију, која је раздвајала двориште казаматско од бастионске баште и увеле ме у једну омању зграду, у којој су биле две собе, а између њих ходник. У једну од тих соба увеле ме официр; за столом сеђаше Маршићанин, писар управе града Београда, а поред њега стајаше Симић, члан кварта. Маршићанин млад човек, погледима својим наговештаваше ми да није добро. Ставише ми обична питања а сем њих и главно питање: да сам оптужен од стране истражног судије преког суда у Зајечару као саучесник у Зајечарској буни. Одговорим му да ништа не знам о томе, чиме ме оптужује истражни судија, и да немам никакве везе са побуњеницима.

Док сам одговарао, чујем како неког окивају, погледам кроз прозор и видим несрећног Перу како седи на земљи а цига га окива с највећим задовољством. Стресем се! Дакле дотле смо дотерали.

После кратког саслушања изведоше и мене, и одведоше ме на исто место, на коме је мало пре Пера седео. Видим на гсмили неколико окова, то су дарови спремљени за нас. Цига их претура, разгледа и баци поглед на мене: од њега је зависило које ће ми окове метнути на носе. Цига ми рече да скинем чизме, јер оквир окова не беше толико широк да може обухватити ногу у чизми. Поможе ми да скинем чизме, које је

сигурно задржао као награду за трудан посао; останем у чарапама, и сад ми је могао обавити ноге „белензукама“; за тренут ока мету ми окове и закује закивке (нитне).

— Сад можете ићи, рече ми цига, као да је завршио важан посао. Окови на ногама су везани доста дугачким ланцем. замолим цигу да ми да какву врпцу, којом би везао ланац, како бих га могао подићи корачајући.

— Немам, господине, него ево вам неколико „травчица“. Цига ми изабра неколико сламчица, направи од њих као неки снопић, којим обухвати ланац и даде ми у руку крајеве снопића. Подигнем ланац снопићем, али се после неколико корака снопић прекиде, морао сам се сагнути и ланац руком држати. Ишао сам четвороношке, пењао се уз степенике, ишао преко бастiona, спуштао сам се низ басамак на супротној страни, одакле сам пошао и изишао на пут који води из вароши у горњи град, прошао испод свода сахат-куле и одведоше ме у цамију, која је била преко пута, десно од гостионе у горњем граду, која је порушена за време нашег тамновања у београдској тврдињи, преко лета 1884.

Ишао сам спорије од пужа, и једва дођем до цамије, где ме дежурни официр пусти у једну мрачну собу, па закључа врата.

Знао сам да сам у цамији, да сам остављен у некој њеној одаји; коракнем два-три пут, али осећам само цигљу под ногама; морам да дознам где сам, коракнем још неколико корака, и напипам зид, и скљокам се узањ на под. Тако сам седео прилично дуго, одмарао сам се од мога четвороножног одања, и размишљао сам о својој судбини. Петне жиле су ме болеле, окови су их раскрвавили, и крста су ме јако болела.

После неког времена, испуњеног свакојаким, несрећеним размишљањем о стању у коме сам, отворише се врата, дежурни официр уђе, а за њим један осуђеник носи ногаре и три даске а други носи ноћни прибор. Пожалим се официру да су ми обе ноге од гвожђа рањаве, гвожђа су ме исекла. Осуђеник се умеша у разговор и обећа ми сутра донети кожне подметаче који изгледају као кратки обли кајиши, који се закопчавају и обавијају око ногу испод гвожђа, те гвожђа падају на те кајише а не на петне жиле. Ноге су ми биле влажне, јер сам у чарапама дошао до цамије, а на пољу је било и влажно и хладно.

Донесоше ми нешто и да једем, али јести нисам могао. Легао сам на голе даске, на импровизиран кревет, али нисам могао спавати, а кад ме је сан савладао, осећао сам и у сну хладне окове, који су ми, као хладна гуја, обавијали ноге. Чим се промешкољим, звекет окова ми даје на знање да сам роб, да сам испод животиње, и да наше цивилизовано друштво одликује човека овим варварским одличијем. Осећао сам да ништа човека тол ко не понижава колико овај варварски символ ропства.

Сутра дан, 28. октобра око 8 часова дошао је дежурни официр с лекарем, Д-р Радмилом Лазаревићем. Лекару рекох да ме крста боле, и он обећа да ће послати војника болничара да ме трља, што је и учинио.

Од куће добијем ноћне ципеле (нису ни знали да ће ми оне заменити чизме), те да колико толико заштитим ноге од хладноће и влаге. Почнем добијати и јело.

Слободњак ми у присуству дежурног донесе подметаче, обавије ми их око ногу и закопча; сад ми је лакше било, јер ми гвожђе није падало непосредно на петне жиле.

Соба је имала прозор, покривен капком, на коме је усечена рупа од једног квадратног десиметра; кроз овај отвор добијао сам светлост.

У овој соби и овако провео сам скоро две недеље. За све ово време виђао сам два дежурна официра, који су се смењивали и замењивали један другог свака 24 часа. Један је од њих био Милан Петровић, (чини ми се да је имао надимак „Чакаревац“), а други је био Милан Маринковић; обојица су били артиљериски официри, потпоручници, на служби у градској батерији. Обилазили су нас три пут дневно; с њима је долазио и осуђеник који је чистио собу, доносио ручак и вечеру.

Послали су ми од куће и рубље, да се пресвучем. Насмејао сам се, јер нисам знао како ћу се преобући, те сам тај посао одложио. Другог дана ми официр рече да од куће траже прљав „веш“. Одговорим му да се нисам пресвукао, јер не знам како ћу се свући и обући. Официр погледа у слободњака, и каже му да ме поучи тој операцији.

Осуђеник се почеше у потиљак, затури своју белу шајкачу, и рече, како то баш није лак посао, али ће ипак ићи, јер ми нога у листовима или није баш тако дебела, или су ми прстенови од окова доста широки. Робијашке ногавице од чакшира се закопчавају остраг, те робијашима није тешко свући и навући чакшире, али је друкчија историја с облачењем и скидањем наших пантолона и гаћа. У слободи никад нисам мислио да ће ми и тај наук требати, те се њима нисам ни вежбао. Али је дошао несрећан тренутак кад ми је требао и тај занат. И слободњак почне командовати. „Откопчајте панталоне, спустите их до самих гвожђа“. За тим узме вући ногавицу, и извуче кроз белезуку целу једну ногавицу; сад је требало ту исту ногавицу провући обратно, али тако, да се ногавица провуче између ноге и унутрашњости белезуке. На исти начин скине ми и другу ногавицу. Захвалим официру на предусретљивости и слободњаку на услузи; остале операције могао сам и сам извршити. Облачење је ишло супротном операцијом. Овај посао није био лак. Неки од мојих другова нису се никако ни пресвлачили: једни стога што је посао приметан био, а други (Коста Таушановић) стога, што су им ноге ско цеваница доста дебеле биле, те

између тривне и ноге није било доста простора, да би се ногавица могла провући.

Окови су сами по себи једна одвратна, нечовечана казна, али сву њихову одвратност осећају оковани ноћу за време спавања, кад се у спавању промешкоље, кад чују звекет гвожђа и осете како их нешто хладно обавија око ногу. Нека се потражи и изђе ма какво културно казниено средство, којим би се осујетило бекство осуђеника или окривљених, али је крајње време да се окови укину, јер су они тортуре а не казна. Мислим да је сваки скот виши од човека оковима пониженог. Од тог доба, од кад су чланови Главног одбора радикалне странке и толики политички људи и народни посланици носили окове, протекло је доста времена. Неки од окованих били су Министри, и Народни посланици, били су политички фактори, били су чланови академије наука, журналисте, високи државни чиновници, све сами радикални прваци; осећали су непосредно сву одвратност и срам од овог жига људског варварства, па ипак не нађоше за потребно да законодавним путем скину ругобу са Србина, који заслужује да за своје кривице буде кажњен друкчијом казном.

Док су оковани били, док су им окови крвавили петне жиле, док су оковани осећали да су понижени испод животиње — дотле су они осећали сву одвратност ове казне, и зајављивали себи свечано заричање, да ће радити свим силама да ове казне нестане чим се окова ослободе. Тако мисле оковани политичари, али тако не мисле ти исти политичари чим се окова ослободе. Ми равнодушно погледамо на оковане кад пролазе поред нас, погледамо их са жаљењем и продужимо наш пут. Ваљда је тако у човечјој природи: осећамо муку док смо у мукама, доцније се мукe само сећамо док најзад не исчили и само осећање.

Уништавајте ову бруку ви, који се занимаете народним и државним пословима, јер мечка може поиграти и пред вашим вратима.

Пут од београдских казамата до зајечарских апсана.

На сахат-кули у београдској тврђави избило је 6 часова у вече. Очекивао сам вечеру. Зашкрипи брава на мојим вратима и уђе у моју собу дежурни официр с доктором Радмилом Лазаревићем. Необична посета. Доктор ме упита да ли ме још крста боле, и како се иначе осећам, јесам ли здрав. Одговорим му да ме ништа не боли, да сам здрав. Дежурни на то рече да примим вечеру коју ми осуђеник донесе, да вечерам и да се спреим за пут: рече да ће доћи после пола часа. Рече то па изађе са лекаром.

Но, шта ће сад бити!! Да се спреим. Куда ћемо? Шта да спреим? Окови су на мени; подвезао сам на оковима ланац

доста дебелим канапчићем; подметаче испод окова добро причврстим; зимски капут нисам никако ни скидао. Најгоре сам стајао са обућом; цига ми скиде чизме а од куће добијем само ноћне ципеле, нису ни слутили да сам без обуће, а на пољу је хладно и мочарно, чуло се како киша удара у капке. Помислим: можда ми обућа неће ни требати. Ко зна куда ћемо; извешће нас из града па можда одвести на карабурму (место иза кланице садашње, где су обично стрелићали осуђене на смрт); до ње није далеки пут, а под земљом обућа ми неће требати.

Учини ми се вечност. Дежурни рече да ће доћи кроз пола часа, а ево прође и цео час а њега нема. Али, у то време зашкрипи брава, дежурни уђе и позва ме да изађем. Пред цамијом су чекала затворена робијашка кола. Један артиљерски поднаредник поможе ми да се попнем у кола, и мој „фијакер“ крену, али не далеко: кола заобиђу око цамије и стадоше. Чујем звекет гвожђа, отворе се вратаца, и у кола уђе Андра Николић; стисну смо друг другу руку, али нам дежурни у исто време рече да се не смемо раговарати. Чусмо звекет још једних ланаца, не потраја дуго и у кола улази Јован Ђаја. Сва тројица били смо у цамији. У колима су била по два седишта са стране; као четврти био је у колима поднаредник, који се представи као Н. Обреновић, поднаредник не знам које батерије градске посаде. (Доцније сам овог исправног војника виђао као резервног официра).

Ћутали смо. Док смо пролазили кроз тврдињу, коњи су добро вукли. Али чим смо изашли из тврдиње и скренули лево, почеше коњи застајкивати а точкови у глиб западати. Све ми се чини да идемо преко малог Калемегдана и да силазимо у Јеврејску махалу, ка садањој Душановој улици; сигурно нас вуку на Карабурму. По неки пут се баш добро заглибимо, и коњи ни да мрдну. Војници гурају кола, и псују и коње и оне свеце, које наш народ највише у псовци спомиње. Једва једном изиђосмо на неки пут; сигурно смо већ изашли на Душанову улицу, која онда није изледала као сад, а није се тако ни звала. Нисмо се могли сетити куда нас возе, а видети нисмо могли. Тек чујемо све јаче и јаче струјање паре, као да је негде близу неки пароброд. Коњи стадоше, поднаредник изађе и ми за њим. Пред нама је заиста био пароброд. Из града смо изашли, прешли преко малог калемегдана, сишли на пут који води у доњи град, и изашли на градско дунавско пристаниште, где се био усидрио наш стари познаник, „Делиград“, под командом капетана Марка. „Делиград“ је онда био реморкер и једини српски парни брод; и тек доцније, кад га је држава под мојим министровањем уступила Српском Бродарском Друштву, онда је он прерађен у леп путнички пароброд, познат српској публици као такав.)

1) „Делиград“ су Аустријанци готовили топовима код Молдаве, кад је јурило низ Дунав уочи прогласа рата 1914. г.

Брод је стајао уз шлеп, који је провизорно био везан за обалу провизорним мостом. Упутим се на брод. Преда мном је ишао војник с пушком на руци. Пређем шлеп, уђем на брод и сиђем низ степенице у мали бродски салон. При улазу у салон стајао је инжињерски потпоручик Николић. Чим сам ступио у салон рече ми: да је забрањено разговарати с друговима, који су већ били у салону. На плишаним клупама малог салона седели су: Петар Тодоровић, Коста Таушановић, Стева Стевановић, Гига Гершић, Јован Симић, Паја Михаиловић; види се, да смо нас тројица последњи ушли. За мном сиђоше: Андра и Ђаја. Сад смо сви чланови Главног одбора радикалне странке заједно, само нам Пашића нема.

На лицима нашим сијала је радост. Више од две недеље нисмо се виђали. А још више смо се радовали што на: нису возили на карабурму него на „Делиград“. Истина нисмо знали куда нас вози брод, али смо се уверили да нас нису возили на карабурму; радовали смо се што смо заједно; предвиђали смо да нас заједно некуда возе. Слали смо узајамно поздраве руком; загледали смо један другом у окове. Слаби Јошка Симић, Таушановић и Стев. Стевановић имали су најтеже окове: ланац само од три алке. Стева Стевановић, загледајући своје окове, рече као за свсј рачун: „ама као да су знали да сам највећи српски државник па ми дадоше и најтежа гвожђа!“

Али само кад смо опет заједно па макар и оковани, опет нам је лакше било, гвожђа нам нису била тешка.

Официр је стајао поред нас.

Лађа се отисну од обале; стари „Делиград“ поче да брекће.

Пера упита официра: да ли се можемо руковати и разговарати.

Официр одобри с напоменом, да се не смемо разговарати о делу због кога смо притворени.

Нашој радости није било краја. Гвожђа нам сад не беху тако тешка; пођемо један другом у сусрет, изљубисмо се, изгрли смо и отпочесмо ћеретати.

Стари „Делиград“, и ако реморкер, дувао је кроз вентиле пун паре и журио је као какав путнички брод. Машина му је брекћала као да вуће девет пунотеретних шлепова а не девет окованих, беспомоћних људи. На крову брода се не чује ни живе душе, само се из ложионице где су казани чује кад дожач с времена на време отвара вратаоца казанска да убаци угаљ и цара ватру, и кад ветриље притвори или отвори да би или ослабио илу појачао приступ ваздуха испод огњишта. И војници који су нас пратили као да су дремуцали. Само смо ми ћеретали. Официр је био добар те је пушаче понудио цигаретама.

Пери би мало што нам официр допусти да се можемо разговарати него га упита: да ли смемо певати.

— Молим вас, изволте само, молио сам вас само да не говорите о делу због кога сте притворени.

Пера и сви остали другови навале на мене да им што отпевам; Пера ми чак рече да отпевам песму Михајлова, једног руског, међу руским студентима омиљеног песника, кога су седамдесетих година послали у сибирске снежне руднике. Слика овог књижевника, прикованог руком уза зид тамнице, растурана је тих и доцнијих година међу руску омладину. Уз ту слику наштампани су и стихови песме, упућеној из Сибирских рудника омладини руској, ова нам се песма учини zgodна за прилике у којима се налазисмо; ње се сећам и после толиких година, па не пропуштам ову прилику да је не оставим нараштају са жељом да је певају, разуме се не у положају, у коме је био Михајлов, и у које смо се налазили тада ми, чланови Главног одбора радикалне странке. Песма гласи:

Дружно крјепко вас би братја
 Ја б в обњатија закључил
 И нађежди и прокљатја
 С вами вмјестје раздјелил

Но тупаја сила злоби
 Вон из братскаво крушка
 Гоњит в сијежњија сугроби
 В тму и холод рудника

Но и там на зло гањењу
 Вјеру лучшују своју
 В маладоје пакаљење
 Свјато в сердције сахрању

Пера, који је добро знао руски и ако никад није био у Русији, који је био васпитан у револуционарном духу Руса у Цириху, који се ту кретао у кругу највећих револуционера осамдесетих година, осећао је и добро разумео ову песму, коју је често слушао у круговима руских револуционера.

Дежурни официр је неколико пута излазио на палубу брода, али ми ипак нисмо прекршили задану реч, нити смо имали потребу за то.

Лађа је одмицала, време је брзо пролазило; сваки је успео да штогод каже.

Гига је био ћутљив, још не може себи доћи.

— Извините господине Николићу, обраћа се официру, ја морам да учиним једну примедбу. Ваш старији колега, г. Милан Маринковић, улази вечерас у мој казамат, пробуди ме и рече да се спреим и пођем с њим, „кола већ чекају“, рече. Слатко сам славао, поквари ми сан. Али све једно, морало је тако бити, пробудио ме је и свршено. Изађем с њим, седнемо у фијакер, изађемо из града, питам га куда ћемо. А он, мој ђак, мени професору својем, молим Вас, одговара: „на меланж“ Гига, код „Српског Краља“. Е! јесте ли чули, то је једна ве-

лика неучтивост. Молим Вас нађите га и кажите му да није лепо да са својим професором тера такву шалу.

— Види се Смедерево г. поручик, рече каплар, који сиђе у бродски салон.

— Изволите се спремити господо, и поручник изађе на палубу, сигурно да се и сам увери о томе и да изда војницима потребне наредбе.

— Дакле Смедерево је ту, а одатле железницом до Парана, а одатле даље до Зајечара, прорече неко од нас.

Заповедник брода није дао никакав знак бродском пиштаљком ради пристајања, сигурно да неби узнемирио грађане. Кроз кратко време је и „Делиград“ пристао уз обалу на одређеном месту. Чу се само глас једног морнара: „држи алат;“ и кад крушка паде на понтон, чу се глас другог морнара: „везано“.

— Изволте господо, један по један, рече официр.

Чим је који од нас изашао на палубу, одмах су га по један војник узели са стране под руку, као што кавалер ухвати и води даму, један војник је ишао испред а други позади за сваким од нас с пушком „на руку“.

Пред нама је била сјајна панорама. Полако смо корачали по мостићу, који је везивао шлеп-понтон с обалом, која је била осветљена светлошћу буктиња, које су држали у шпалир поређани Ердељци, радници железнички, прошарани наизменце војницима, који су држали пушке „на руку.“

Бајонети натакнути на пушке бљештали су; високе ердељске шубаре красиле су здраве, високе, стасите железничке раднике, а ми смо тремо корачали између овог величанственог шпалира. Док нас нису видели, ови Ердељци су мислили да имају осветлити пут каквим бојарима, најмање, ако не и самом Величанству, а сад виде пред собом оковане „зликовце“, међу којима су узалуд тражили чувеног, њима познатог Рожу Шандора, од кога су стрепили сви крајеви Угарске Краљевине. Буктиње су осветљавале људе, између шпалира, њихова је светлост бацала своје зраке далеко иза ограде станичког рејона, начичкане многим радозналим гледаоцима. међу којима су се могли приметити и млади интелегентни људи.¹⁾ С леве стране од нашег излаза уздизале су се високе суре зидине смедеревске тврдиње, којима је знан био звекет ланаца робова. Жућкасти пламен буктиња високо је у вис лизао; била је нема тишина, коју је реметио само звекет наших ланаца и хуктање локомотиве, која је прилазила вагонима спремљеним за нас и војнике, наше пратиоце; људског гласа не чусмо, све је занемило посматрајући нас; сваки је мислио да ће нас боље видети ако ћути.

¹⁾ Доцније смо дозвали да су ту били судски писари: Пера Максимовић, садањи адвокат, Михаило Јовановић, садашњи председник касације, пок. Никола Ђирић члан Главне контроле.

Дођосмо и до службеног вагона; војници нам помогоше да се попнемо. Нас деветорица с официром сместисмо се у једном купеу, у коме су клупице биле са стране. Овај купе беше у вези вратима са другим купеом, у коме су већ седели неки странци; изгледа као да су били француски железнички инжињери или други службеници, а који су нас радознано посматрали. Сигурно први пут виде људе спутане оковима, и још при том људе, који им нису могли изгледати као разбојници. За наш вагон био је прикачен отворен вагон, у коме су били војници, наши пратиоци.

Ваља напоменути млађима који не знају, да се наша железница Београд—Ниш, није градила путем којим вози садања железница Б.—Н., него да се прво отпочела градити пруга Смедерево—Велика Плана—Ниш, јер су се на прузи Београд—Ниш морали бушити тунели рипањски и раљски и градити рипањски вијадукт. Сав железнички материјал довежен је у Србију железницом Пешта—Базјаш, а одавде бродовима до Смедерева и до Београда за део пруге Београд—Рипањ. Прво су отпочели грађење пруге Смедерево—Вел. Плана и том приликом разносили су железнички материјал на југ и север од Вел. Плана. Пруга Смедерево—Параћин била је готова за пренешање железничког материјала још 1882. год., стога су и нас превозили бродом од Београда до Смедерева, а одатде железницом до Параћина.

Стигли смо у Параћин на Св. Аранђела, 8. новембра, баш у зору; на параћинској цркви звонила су звона на јутрење.

Чим се воз зауставио, вагонима су пришли војници, изнели нас из њих и пренели на рукама у кочијашка кола покривена арњевима. Командант одреда коњичког, који нас је дочекао и који ће нас пратити до Зајечара, био је коњички капетан Петровић, Обућина. Паји Михаиловићу се озари лице радошћу кад виде свога сродника, капетана Обућину, који му је још и уз то још и добар друг. Обућина нареди да чланови Главног Одбора по двојица заузму кола, а за Пају остави једна кола, у којима је и он сам уз пут с њиме био.

Путовали смо путем Параћин—Честобродница. Кад смо зашли далеко у Честобродицу био је нападао доста велики снег; било је доста хладно.

У колима сам био с Костом Таушановићем, били смо другови из детињства, обојица деца алексиначка.

Уз пут нам уђе у кола Ђоша, сејменски официр; нисмо га дотле ни познавали, али смо слушали за њега, јер је као сејменски официр јануара исте године правио неке скандале у Перечу.

Ђоша зави цигару па и нас понуди, на чему му захвалисмо. Видесмо по негласку и по граматичи његовој да је из „Књажевачкs“, отуда из нашег краја. Доцније нам рече да је родом из самог Књажевца. Био је говорљив. Видело се, да

му књажевачко и крајинско вино добро прија; румен је био као крајински врг, задригао беше као руднички бик. Распитује, јесмо ли женени. Исприча нам како је и сам женен, и поче густирати. Узео је за жену неку лепу књажевчанку, поче нам је описивати, и пљуцну. „Ех! да знате како је лепа, једра, пуначка, буву да јој убијете... на образу; пуначка је као лубенче“. Замисли се, и као да рече за себе: „шта ли она сад ради?“ Њаволаста је она. Е! Куд ова буна баш сад; нема ни месец дана како смо се венчали; таман се.....; и за све су ми криви овија бунтовници: они ме раставише од жене; а баш сам удесио био гајде.“

Да ли је овај Ђоша био свестан да смо умешани у буну, или он сматра за бунтовнике оне око Зајечара и Књажевца а нас држи за нешто друго — нисмо могли докучити. Тек се види да му није право што га бунтовници одвојише од жене баш у меденом месецу.

„Био сам зимус са службом у Голубињу, знате тамо на Дунаву, испод доњег Милановца, у Поречу. Обедише ме да сам силовао неку невину девојку; чак беше долазио из Београда неки Таушановић да извиди: да ли је ово истина или није. Уверио се да то није било невино девојче, као што су новине писале, него нека циганка. Али ипак тај Таушановић, кад се вратио у Београд, напише у новинама да сам силовао невино девојче. Причао нам је како је министар унутрашњих дела, М. Гарашанин, под чијом су влашћу сејмени стајали, тражио од њега да поднесе изјашњење о томе, и ја сам и њему у томе рапорту рекао да то није било невино девојче него циганка“. „Хвала г. Гарашанину што ме премести у моје родно место Књажевац; био сам код своје куће, па сам се недавно и оженио; само не ваља што служба тражи да често напуштам кућу.“

Погледа нас, и не скидајући с нас своје замагљене очи, колебао се, хтео нас је о нечему питати, али се у тај мах зачу споља команда: „Сјаши“, „Кола стој“. Несрећни Коста беше сав премрео. Док је Ђоша причао о својим невољама ми смо се гуркали ногама, јер је одиста био у Голубињу да испита силовање ове циганке. По повратку своме у Београд, Коста изнесе у „Самоправи“, како је Ђоша, сејменски официр силовао је невину девојку. И сад с нама окованима путује тај исти Ђоша, кога је Коста обедио за силовање.

Кола стадоше: Ђоша се извуче испод арњева наших, ситуација би спасена. Стигли смо пред механу „Стража“, саграђена на превоју између Параћина и Бољевца. Данусмо душом кад Ђоша изађе из наших кола. Војници нам помогоше те и ми сиђосмо, упутисмо се право у механу, да се мало огрејемо; тамо су већ били остали наши другови а с њима и капетан Обућина.

Ту нас сустигне и поп Данило Анђелковић из Брзања, народни посланик за округ крагујевачки, и њега терају пред преки суд. Он нам исприча да је буна потпуно угушена; да су већ стрељани Љуба Дидић, народ. посланик из Соко-Бање, чича Риста Ђузић, из Сврљига, Коле Кнежевић, из Алексинца, поп Лаза Мартиновић, из Житковца, Аничић, далматинац, газда трговац из Књажевца, поп Маринко Ивковић из Бољевца, Петар Командир и други; да су Серафима из Крушевца ухватили и окривили га да је покушао да поквари железничку пругу. За Пашића нам рече, да је Управа Града Београда упутила овакву телеграфску потерницу: „Никола Пашић инжињер, родом из Зајечара, но у Београду живећи, који се окривљује као саучесник у делу издајничког предузећа, и који се по решењу иследног судије од 25. октобра има ставити у притвор и у оков, побегао је незнано куда. Све полицијске власти позивају се, да га најживље потраже, па нађена да га под сигурном стражом пошљу Управи вароши Београд.“ За тим даље поп Данило прича, да је полицијским властима наређено да саопште народу да су остали чланови Главног одбора похапшени, оковани и налазе се у казаматима београдске тврђаве. Све нам то и много што шта исприча поп Данило. Настаде тајац. Пера ће прекинути ћутање речима: „Па ти Аранђеле зоборављаш да ти је данас имен дан. Кад нисмо срећни да овај дан прославимо код твоје куће с твојом Драгом, онда да испијемо макар и овде по чашу вина у здравље твоје и Драгино.“

— Е! г. Рашо, онда ћу и ја попити чашу вина у здравље Ваше, рече капетан Обућина, даће Бог па ће добро бити. Дobar је и праведан Бог.

Сви се окуписмо око оканице, и кад је испразнисмо, одосмо сваки у своја кола.

Мрак се већ био спустио кад уђосмо у Бољевац. Ова иначе мртва варошица, оживела; у њој ври, саобраћај веома жив, кола се зауставише пред једном доста лепом кућом. Уведоше нас у њу и разместише по собама. Појави се наш стари и весели познаник и друг, д-р Зарија Поповић, из Свилајенца. По може нам и сам да се што боље разместимо и наместимо. Видевши ме да сам у ноћним ципелама, оде одмах у чаршију и доесе ми топле цокуле. Саопшти нам да је тога дана нађен обешен у хапсани наш пријатељ Владимир Зебић, учитељ, који је пре годину дана напустио велику школу и примио се за учитеља. Прича да је био у хапсани и видео Зебића, обешеног опутом од опанка. Од њега дознадосмо још неке појединости о којима нисмо знали. Исприча нам да је Аца Станојевић пребегло у Бугарску, пошто није успео да склони пријатеље своје, да остану мирни, да је месни одбор Зајечарски с Д-р Лазом Илићем на челу притворен. Причао нам је још, али нас је сај савладао, те нисмо могли пратити његово причање.

Сутра дан смо око подне стигли у Зајечар. Сва су кола ушла у двориште начелства. Секретар начелства, Теофило Рогоћ, доцније Максимовић, наш школски друг, зашао је од кола до кола и тражи Перу Тодоровића. У дворишту пуно бунтовника „шубараша“, како их назва наш кочијаш, поређаних у два реда, и писар им чита пресуду. Перу скинуше с кола и уведоше га у зграду начелства; кочијашима осталих кола наредише да иду у двориште где су општинске апсане. Улазећи у двориште апсана прођосмо поред општинског суда, где су пред судницом стајали Д-р Лаза Илић и остали чланови месног радикалног одбора. Изађемо из кола и разместише нас по апсанама, које је тога лета разгледао краљев комесар Никола Христић, сада Министар Председник. Собе су толико велике да могу стати два кревета. У такву једну собу уведу мене и Ђају, у другој био је Коста Таушановић и Стева Стевановић, у трећој Гига Гершић и Јован Симић, а у четвртој, два пут већој од осталих, били су смештени Андра Николић и Паја Михаиловић.

Чували су нас војници сталнога кадра; начелник страже био је Јевђеније Јуришић-Штурм, наш добри пријатељ. Радовали смо се кад смо га видели, а још више кад нам рече, да је наш апсанција.

У Зајечарским апсанама.

Живот је у апсанама био монотон. Јевђеније Јуришић, обилазио нас је сваког дана три пут. Долазио нам је врло често у затвор наш пријатељ Драгутин Илић, обилазио је час једне час друге; долазио је и Миленко Жујевић, али ређе; њима је било допуштено да нам могу долазити, јер су били секретари преког суда.

Имали смо у затвору и свога кавецују, војника. То беше неки Горча из Власотинца. Некада је Паја Михаиловић био капетан у Власотинцу; њега је Горча познавао као свога капетана, па се радовао што му се дала прилика да кува каву своје капетану. Поред Паје и ми смо имали код Горче неке привилегије. Горча нас је пазио и био је услужан према свима нама.

Пролазило је време, али нас још никако не узимају на испит. Постали смо нестрпљиви. Кад год Јуришић дође, помишљали смо да ће нас одвести иследнику, али је тај тренутак дошао доцније него што смо се надали.

У очекивању дана кад ће нас иследник позвати на испит, добијем 20. нов. у недељу, у подне преко Јуришића телеграм, да сам добио ћерку. И Ђаја и Јуришић честиташе ми, и за кратко време сви су моји другови знали о томе; у подне ми сви честиташе.

У моме душевном расположењу створи се права револуција. Оцеви ће разумети то моје, дотле мени непознато осећање.

На три дана после рођења моје кћери изведоше мене и Косту Таушановића пред иследног судију. По наредби иследног судије пандур пусти к њему прво мене. За столом седи иследник Илија Мојсиловић, мој „стари познаник“, који ме је испитивао и поводом Илкиног атентата на Краља Милана. По соби шета Ђока Стефановић, владин комесар на преком суду, који је тада био председник апелације. Кад уђох у канцеларију, Стефановић застаде, погледа ме и приђе ближе столу за којим је Мојсиловић седео и писао.

Поред општих питања, Мојсиловић упита:

— Јесте ли знали за побуну у тимочком крају?

— Нисам, одговорим му.

— Јесте ли познавали: Љубу Дидића, попа Маринка Ивковића, Ацу Станојевића, Гавру Аничића, Веселиновића, Зебића, и поброји ми још нека имена.

— Све ове личности сам познавао; неки су са мном били посланици у Народној Скупштини, а неке сам иначе познавао; али за буну нисам знао.

— Како да нисте знали, кад иследна власт има доказа, да сте стајали у вези с појединим бунтовницима, да сте чак с неким од њих стајали у кореспонденцији. Сад ће сигурно и Таушановић порицати да је неком учитељу из Рогљева говорио у Београду да је буна спремљена, и да се тога ради стави у везу с виденијим члановима радикалне странке у својој околини, умеша се Ђока Стефановић.

Поновим да за буну нисам знао, да споменуте људе познајем, али да нисмо никад говорили о буни а још мање да смо је спремали. Они су моји политички једномишљеници и другови; радили смо као Народни посланици и политички људи само оно што нам закон није забрањивао.

Иследни судија није ме испитивао ни десет минута. Кад сам излазио из канцеларије а пандур ушао у њу уграбим тренутак те кажем Кости да га терети неки учитељ из Рогљева; Стефановић рече, да си ти томе учитељу говорио о буни. Не довршим реченицу а пандур изађе из канцеларије и уведе у њу Косту.

Кад је изашао из канцеларије рече ми да га терети неки учитељ из Рогљева (чини ми се да му беше презиме: Мишић), али га се он не може сетити.

Успут смо говорили о томе учитељу. Подсетих га на њега; рекох му да је био у последње време у Београду; да му је лице богињаво. Коста се никако није могао сетити овог учитеља.

— Е сад шта му би-би, не могу да га се сетим па то ти је.

Кад сам ушао у моју апсанску собу, затекао сам у њој Јошку Симића у место Ђаје. Симића је иследник већ испитао, а Ђају је тек имао да испита.

Ислеђење је завршено за два-три дана. Неке од чланова Главног одбора су окривљивали што су били у вези са учесницима у буни, а све су окривљивали као чланове Главног одбора радикалне странке због писања у странкином органу „Самоуправа“.

Претрес члановима Главног одбора радикалне странке.

Дошао је и двадесет осми новембар 1883. год., дан претреса по кривици чланова Главног одбора. У 8 час. изјутра већ смо сви чланови Глав. одбора били у начелству, где је заседавао преки суд. У моменту кад смо требали ући у заседање, Рајковић гласно чита имена оних, који треба да уђу. Прозове прво Перу Тодоровића; Јуришић отвори врата собе, која је била између собе где је иследни судија вршио ислеђење, и собе у којој заседава преки суд, Пера изађе, прође између нас и одмах буде уведен у заседање. После њега прозову: мене, Таушановића, Пају Михайловића, Јов. Ђају, Андру Николића, Гигу Гершића, Стеву Стевановића и Јов. Симића.

Преки суд су састављали: Драгомир Рајковић, као председник, који је био судија Касационог суда, Илија Хранисављевић, члан београдског првостепеног окружног суда и Андру Грујић, председник нишког првостепеног суда. Белешку је водио Миленко Жујовић, секретар министарства правде.

Суд је судио у једној пространој соби начелства. Собни намештај у овој соби био је: један дугачак судијски сто, за којим су заседавале судије, један мањи сто за секретара и једна каса сандучара, у којој су чувана акта преког суда; њоме је руковао секретар Мил. Жујовић.

Пошто смо ушли у заседање, Рајковић поново прозове све, и ми се поређамо један до другог редом, којим је он прозивао.

— Запишите, рече председник секретару, да се оптужени Никола Пашић, председник Главног одбора радикалне странке, налази у бегству.

Председник суда рече да се сви чланови Главног одбора радикалне странке оптужују као подстрекачи на буну, којој је био циљ да уништи монархистички систем владавине, да свргне с престола народну династију Обреновића, да одржаном силом промени правни поредак у земљи. Таким својим поступком оптужени чланови Главног одбора радикалне странке учинили су кривицу, која повлачи за собом казну, предвиђену § кривичног закона. Штампанјем појединих чланака у партијском органу „Самоуправа“, а нарочито чланцима: „Не дајте оружје“ и „Силу силом одбите“, они су и формално позивали народ на буну. Судићи по тону, по стилу њих је писао главни сарадник „Самоуправе“, оптужени Пера Тодоровић, стога се он и оптужује као главни кривац у позивању народа на буну путем штампе, а сви остали чланови Главног одбора као саучесници, јер су допуштали да се у званичном органу радикалне-

странке, чији су они представници, позива народ на буну; они се нису оградиле против таквог писања, него су се ћутањем својим солидарисали са садржином тих чланака и њиховим писцем.

Поред опште кривице као члана Главног одбора, Раша Милошевић се оптужује још и због кореспонденције, коју је с њим водио Аца Станојевић, из Књажевца, бив. народни посланик и члан бунтовног извршног одбора у Књажевцу, активни бунтовнички вођа и наредбодавац за ширење буне — осуђен на смрт, али који се у бегству налази.

Поред опште кривице, Косту Таушановића терети још и осуђени због побуне Мишић, учитељ из Рогљева; овај сведок тврди да му је оптужени Таушановић говорио да је Главни одбор радикалне странке решио, да се само буном земља може ослободити мрског јој краља Милана, и препоручује му да ступи у везу с извесним радикалним првацима у своме крају. Поред ових посебних кривица оптужених: Пере Тодоровића, Рашке Милошевића и Косте Таушановића, сви се чланови Глав. одбора оптужују као подстрекачи на буну, јер се не да ни замислити, да ће се организовани, јако дисциплиновани чланови радикалне странке решити на овај, пун одговорности корак, на буну, и да је Главни одбор није организовао и наредио својим члановима да се оружаном силом осујети наредба власти; да се оружје одузме од народа. Према свему овоме, државни тужилац тражи да суд осуди све чланове Главног одбора радикалне странке према §§. казниеног закона.

Пошто је оптужба државног тужиоца прочитана, Рајсвић чита најјачи одломак из чланка „Разоружање народне војске.“ Затим чита и одломак из чланка „Силу силом одбите“. После овога позива оптуженог Перу Тодоровића да каже шта има у своју одбрану да каже.

Давно је било, али се живо сећам говора Периног као и одбрана свију осталих чланова Глав. одбора радикалне странке пред преким судом у Зајечару. После толиких година од дана суђења, од 28. новембра 1883. год. заиста је сувише смело тврдити да се сећам, па макар и приближно свега онога шта је који рекао тога дана на преком суду. Онај који би хтео посумњати у могућност овога мога сећања тих тешких тренутака, нека не заборава да сам тада био под утисцима најтежих, најстрашнијих момената какве један живи створ може да доживи и преживи; да сам онда био у годинама (32 год.), у којима се и слабији утисци урезају дубоко у душу човекову, а камо ли утисци које ствара помисао да сваког тренутка можеш бити смакнут са овога света. Није онда никакво чудо што се и дан-дањи живо сећам појединих говора, појединих речи, па и самих покрета мојих и појединих другова мојих. Не само да се свега тога добро сећам него и болно осећам сва мучења тих момената и тих дана. Тешка су та времена била, и она се никад не могу слабије осећати, а још мање изгладити; кад се пренесем

на те моменте, болна осећања тих дана јављају се у свој јачини својој. И у доцнија времена трновит је био пут којим сам ишао, али су тренутци мога живота из 1883. год. надмашили све тегобе других дана.

Буран је био живот радикалне странке. Нема дана, који ме није подсећао на ма који дан из те величанствене идеалне борбе; није било године, није било дана а да се не сећам те величанствене борбе и њених важних датума, да их нисам препричавао у кругу својих пријатеља. И кад се узме на ум да ни један дан почев од распуштања Нар. Скупштине септембра 1883. год., није прошао а да га се нисам живо сећао, нарочито дани од 25. октобра, дан кад су нас затворили, па цео новембар, а нарочито за нас несретни и срећни 28. новембар, кад смо били у највећим моралним и физичким мукама, па све до 1. јануара 1886. год., кад смо помиловани, онда ће ми се веровати, да сам освежавао све те успомене, док их нисам и на хартију ставио. Тим сталним препричавањем онога што се десило под јесен 1883. године остало ми је живо у памети; сећам се добро свега па чак и појединих реченица из говора појединих чланова Главног одбора и пред преким судом и доцније за време нашег издржавања затвора. Можда ћу нешто пропустити рећи, али оно што кажем — истина је.

Пера Тодоровић је отпочео свој говор бранећи целу радикалну странку својим познатим говорничким талентом; сласт га је било слушати. Он се позива на програм и статуте странке, и помоћу њих доказивао да радикална странка признаје монархистичку владавину, да је дакле радикална странка за уставну монархију, па чак признаје у њој и владајућу династију Обреновића. Цела организација радикалне странке изведена је у оквиру уставне монархије. Програм радикалне странке је јаван, свакоме познат, и организација радикалне странке изведена је на основу закона о удружењима. Њен програм сакупио је под своју заставу велику већину народа, и неби паметно било ни за сам принцип монархије ни за саму владајућу династију тврдити да је велика већина народна противна монархичном принципу, да је она за други какав облик владавине. Радикална странка је монархични принцип истакла на својој застави, и нико нема права па ни државни тужилац, да јој потура какав други принцип владавине, или монархични принцип владавине под владавином које друге династије. То је убеђење наше, то је вера саме странке, и са тиме треба да буду на чисто и саме поштоване судије.

Нису непозната ни средства којима се радикална странка бори да оствари свој програм. Она може свој програм остварити само борбом, али не борбом против државе, против њеног главног принципа, против монархије, династије, која се ни променом Устава не може одузети народу, јер је она с њим срасла. Радикална странка води легалну борбу у границама постојећих закона; бори се чак и против постојећег намесничког Устава,

жели да га промени, да га бољим замени. Али зар се против овог устава, у границама закона, не бори и сама напредњачка странка; зар се и само Његово Величанство краљ није у неколико прилика изражавао против намесничког Устава, напомињући да он даје владоцу све а народу ништа. Разуме се, иако и радикална и напредњачка странке желе промену Устава, ипак се оне разилазе у питању какав устав жели једна а какав друга странка. Тек и једна и друга странка воде борбу против садањег Устава, и ту борбу врше и једна и друга, свака на свој начин, али ни једна ни друга не желе ту промену да изврше оружаном силом. Борба радикалне странке је и против садањег Устава и против сваке владе легална, и она само законским путем жели доћи до њихових промена.

Против овог мог тврђења може се ставити питање: зашто се ова буна, дакле борба оружаном силом против постојећег стања појавила баш у крајевима, где је сав народ овејани радикалац, крај, одакле су Ник. Пашић, Аца Станојевић, Дидић, Станко Петровић и т. д., који дакле лиферују за народне посланике све саме радикалце? Државни тужилац мотивише истинитост своје оптужбе баш том чињеницом, што сељани баш из села, у којима је легло радикализма, нису хтели предати оружје под утисцима чланка: Разоружање народне војске, или Не дајте оружје како тај чланак крсте штампан у „Самоуправи“, и који нам је овде прочитан. Тим чланком је саветован народ да предаје оружје али да је тако написан, да се из њега може закључити као да се народу саветује да не предаје оружје, којим се свагда од зла бранио, без кога су грађани беспомоћни створови.

То је од прилике садржина тога чланка. Могу чак претпоставити, да његов стил може на некога и утицати, али да он може некога одушевити да се успротиви наредбама власти, у то господо сумњам. Ја вас молим, господо судије, да процените сами, да ли је тај чланак могао утицати на оне шубараше испод Ртића, на сељане из села Сесалца, који никад нису видели књигу, који ретко кад силазе са својих појата у своја села, и који сем својих села и својих појата и стоке у њима ништа више и не знају и не виде, који незнају и да постоје новине.

Па после, тај број „Самоуправе“ угушен је још у штампарији у Београду, где се штампа, њега је полиција београдска забранила још пре растурања, и појавио се у публици са белим колонама. Или, кад би којим чудом такав забрањени број „Самоуправе“ и допро до села Сесалца, зар би садржина тога чланка могла утицати на људе који га нису ни читали, који не знају да читају, који га не би разумели кад би им га неко и прочитао. Не, господо судије, није тај чланак могао изазвати буну, него је њу изазвала власт, која је на свој начин одузимала оружје. Ви ћете знати боље од мене, да није тај

чланак изазвао људе да не дају пушке, јер су их они већ били дали, али власт, незадовољна што се предаја оружја почела вршити без икаквих инцидената, дражили су народ и претили му, услед чега је дошло до гужве, и људи су тада силом повратили одузете им пушке. Не тврдим насигурно, али ипак мислим, да ће власти бити криве што сељани села Сесалца нису предали оружје властима, у ком је селу извршен отпор, који се у другим селима претворио у буну.

Према свему овоме, буну је могло изазвати све друго само не чланак у „Самоуправи“, који није могао прећи атар општине београдске, доспети до сељана села Сесалца, у коме се та гужва прво појавила, и да ту међу шубарашима испод Ртња изазове буну, међу сељанима којима је потребна пушка да се брани од опасних зверова у овим скоро дивљачким гудурама. Повод побуни биће изазивачко понашање власти а никако прочитани чланак, којим се теретимо као подстрекачи на буну. Та господо, ви и сами знате, да се новинарским чланцима не дижу буне него се само чешају језици.

Кад државни тужилац тврди да су чланови Глав. одбора радикалне странке подстицали народ на буну у тимочком крају, онда он тврди нешто нелогично, тврди нешто, што се не може помирити с нашом памећу. Природно би и логично било да дижемо буну у крајевима где има квасца за буну, где народ уме да се буну; дизали бисмо буну у Шумадији, која памти устанак на дахије, која зна за Карађорђа, за Милоша, за Вучића, за Ђакову буну и за врло много успешних и неуспешних буна. Зар да бунимо против власти, против уставне монархије, против владоца шубараше испод Ртња, који не знају ни како им се село зове. Не, господо, ми бисмо буну дизали у срцу Шумадије, у чачанском, рудничком, ваљевском и ужичком округу, у Јасеници; дизали бисмо буну тамо где свако дете уме да прича о бунама и против Турака, и против господара и против владара; ту се диже буна а не тамо, где деца не знају ни о Хајдук Вељку и његовим борбама.

Најзад, господо, да смо се ма из каквих побуда решили да изаберемо Црну Реку за терен побуне, зар бисмо ми допустили да нас београдска полиција извуче ноћу из наших постеља и баци у томруке тврдиње београдске. Не, господо, можда бисте нас и бацили у казамате београдске, али не бисте нас тамо одвели из наших постеља него бисте нас нашли у редовима бунтовника, међу нашим друговима. И да смо ми организовали буну, ви бисте господо стајали овде где ми стојимо, а ми би смо седели за столом за којим ви заседавате.

Представите, господо, овакву једну слику. Главни одбор радикалне странке диже буну на Тимоку и испод Ртња. Ту су: поп Маринко Ивковић, Љуба Дидић, Аничић, Веселиновић, командир Петар и каквих још командира није било у овој буни. Поп Маринко скинуо своје свештеничко а остали грађани своје

грађанско одело, обукли блузе и шињеле, метули на главу шајкаче, узели у руке иглењаче, па пале и убијају где кога стигну, а чланови Главног одбора радикалне странке засели у Београду па чекају повољан абер из тимочке крајине: неки пију пиво код Коларца, други срчу меланж „код Краља“. трећи пак шпартају по београдским улицама, изгледајући да се из београдског конака појави низ Теразија гардиста. Да ли можете, господо, веровати у толику неувиђавност чланова Глав. одбора? Сумњам...

Не, господо, тако се не диже буна. Онај ко буни народ, и који жели имати успеха, прилази онима који се хоће да буне, налази се у њиховој средини много раније него што ће букнути буна. Допустите ми, господо, да констатујем, да чланови Глав. одбора нису толико наивни и неувиђавни, да дижу буну а сами да се налазе на домаку власти, да јој даду могућности да их похвата, извуче из постеље и угура у казамат. Наноси се и увреда и неправда и радикалној странци и њеним представницима, кад им се приписује зајечарска буна. Тражите повод буни у месним приликама, у неспоразуму и сукобу између тамошњег становништва и месних власти а не у каквој завери против државе, против државног облика владавине и народне династије.

Државни тужилац узима мене за писца чланка „Не дајте оружје“ и „Силу силом одбите“. На часну реч, господо, нисам ја писао ни један ни други чланак. Доцније сам дознао, да је чланак „Не дајте оружје“ писао сам Пашић.

— „Style c'est l'homme“, упаде му у реч, председник суда Рајовић.

— Ја вас уверавам часном речју да нисам писао.

— Онда сте га очешљали, одговори Рајовић.

— Ни то нисам, јер сам тада био у Рајхенхалу.

Пера се обраћа мени да потврдим његове наводе, што ја и учиним, јер сам тада био у редакцији, и могао сам то знати.

Пера је за тим рекапитулирао свој говор, и понавља, да је неоправдано што њега и његове другове сматрају као саучеснике у Зајечарској буни; да су зајечарском буном више изненађени чланови Главног одбора него ли извесни органи власти; ми смо невини, и молим суд да верује у нашу невиност.

После говора Периног, Рајовић констатује да је Пера Тодоровић исцрпно говорио у одбрану странке и Главног одбора, па стога скреће пажњу оптуженима да у својој одбрани говоре само о себи, а о радик. странци и њеном Главном одбору само оно, што је Тодоровић пропустио рећи.

— Нека окривљени Раша Милошевић каже шта има у своју одбрану.

На позив председников одговорих ово:

— Као доказ, да чланови Глав. одбора радикалне странке и њени прваци из народа, народни посланици нису припремали буну; нека послужи овај факт.

Познато је да је г. Милан Пироћанац, у оставци својој краљу изјавио, да подноси оставку свога кабинета из разлога, што се народ последњим избором народних посланика изјаснио да не жели промену Устава, јер је изабрао и послао у Народну Скупштину већину народних посланика његових политичких противника.

Услед такве изјаве Пироћанчевог кабинета донесена је одлука Глав. одбора радикалне странке и посланичког радикалног клуба: да се 1. новембра ове године одрже зборови по целој земљи, на којима би се народ изјаснио за промену Устава и донео о томе резолуцију, коју би као петицију упутио краљу. Да су чланови Гл. одбора и радикални посланици мислили на буну октобра месеца не би решили да се 1. новембра држе зборови за промену Устава. Ако је полицијска власт одузела архиву Гл. одбора, могла је у записнику седница Глав. одбора наћи овакво једно решење.

Државни тужилац тужи ме за учешће у буни још и на основу некаквога писма Аце Станојевића, који ми је о побуни писао, и из тог изводи да сам и ја за побуну знао.

Изјављујем да ја нисам примио никакво писмо од Аце Станојевића, па разуме се ни писмо, којим ме државни тужилац терети.

— Ако ви не знате за такво писмо, суд зна да оно постоји, имали смо га у рукама, прочитали смо га, и налази се у судској архиви.

Изјављујући ово, Рајовић наређује Миленку Жујевићу, секретару, да нађе то писмо у сандучари која је служила као архива.

Миленко је тражио то писмо, журно претуррао акта по сандучари, али никако да нађе то писмо Аце Станојевића.

— Оставите, немојте га тражити и дангубити; суд зна да такво писмо постоји, и за њега је то доста. У осталом, ми судимо по савести а не на основу доказа, изјави Рајовић.

— Кад је тако, онда ми не вреди ни бранити се; суд суди по савести, те и без тога писма има своје мишљење о мојој кривици.

После мене позван је Коста Таушановић да каже шта има у своју одбрану.

У одбрану своју Таушановић изјави, да никад у животу није чуо за име тога учитеља Мишића (који га окривљује), а још мање да је с њим говорио о буни. „Ја никад не одлазим у пивницу „код Коларца“, нити пијем пива (Пера прошапута: али овај Коста одвали). Одлазим после ручка „код Партиза“ на партију Клабријуса, што ће ми потврдити и сам судија госп. Илија Хранисављевић, који врло често игра самном“ (Хранисављевић потврђује Костино тврђење живим климањем главе).

За овакво држање Костино пред преким судом, Пера Тодоровић је доцније, кад смо издржавали, затвор врло

често подсећао Таушановића, говорећи му, да му је изгледао на преком суду као невино дете, коме вири пешкир кад је тврдио како не познаје тога учитеља, а највише га изненадило тврђење: како не пије пива, нити одлази у пивницу „Коларац“. Коста је на све то по својој обичају одговорио: „кажи му аго нека му је драго“.

Паја Михајловић, позван да каже шта њима да каже у своју одбрану, рече: да су његови другови казали у одбрану чланова Главног одбора, те му стога остаје само да каже да њега лично нико не терети, и да је према томе потпуно невин.

Андра Николић је отпочео своју одбрану цитатом из народне песме: „Ој човече праведниче, један божји службениче“. После ове песме црта пробраним, дирљивим речима свој растанак са мајком својом у тренутку кад га је члан кварта извео из куће. Наводи како је понео собом само своја добра дела; тврди како је невин у целој овој народној несрећи, и моли суд да све то има у виду при изрицању прегуде.

Рајовић, председник суда, позива Гигу Гершића да каже шта има у своју одбрану.

Гига Гершић у својој одбрани вели: Државни тужилац тужи све чланове Главног одбора радикалне странке, па међу њима и мене, због неких чланака штампаних у „Самоуправи“. Па, господо судије, зна се врло добро ко по закону одговара за оно, што се у новинама штампа. Писац, кад је чланак потписан; одговорни уредник, кад инкриминисан чланак није потписан. Али што је најлепше у свој овој пометености јесте то, што је онај, који је инкриминисане чланке написао, или одговорни уредник „Самоуправе“, већ суђен и осуђен, и сигурно већ лежи у затвору, а државни тужилац тражи од суда да и нас осуди за дело, за које кривац већ лежи у затвору. И најзад откуд то, да ја одговарам за оно што се у „Самоуправи“ пише. Ја сам, господо и члан „Српског ученог друштва“; своје радове штампам у „Гласнику Српског Ученог Друштва“, и свагда их потписујем пуним својим именом: „Гига Гершић“, и откуд сад, да ја и сви чланови Српског Ученог Друштва одговарамо за оно, што секретар Срп. Ученог Друштва напише у „Гласнику“, и то само стога што секретар није потписао тај чланак.

— А што се нисте оградиле од инкриминисаних чланака у „Самоуправи“, упада му у реч Рајовић.

— Онда би Гига требао само да се ограђује од чланака, које ће полиција инкриминисати. Како се, најзад могу ограђивати од нечег што није моје. Кад би се у таквом чланку поменуло моје име ма из којих разлога: било да се писац на мене позива да би истинитост својих навода мојим ауторитетом доказао; да сам некада тако или другчије говорио, написао, или да тако сад мислим, кад би био изазват да о оном што је написано кажем своје мишљење, тада би било разлога да се чујем,

да се оградим или не. Али зар не бих био смешан кад бих се ограђивао од нечега, што се мене лично не тиче, чиме нисам лично изазват. Онда би Гига по тој логици седео и исправке писао и давао своје мишљење и о нечему, о чему га нико не пита. Изјављујем да нисам крив ни по каквом закону за оно што ја нисам написао и потписао у „Самоуправи“, — и имајте на уму, господо, да сам ја досад све потписивао што сам написао; ништа моје није штампано а да не носи мој потпис. Закон је предвидео ко је за то крив, па нека суд њега и осуђује.

Јован Ђаја је говорио за Гигом. Он наводи да је члан Главног одбора од скора и да није никакав чланак штампао у „Самоуправи“, и према томе не може бити крив за оно што је неко други штампао у „Самоуправи“.

Стева Стефановић рече, да је он прост човек, да је гледао само своју трговину, и да не води рачуна о ономе, о чему се пише у „Самоуправи“.

— А умете да увијате лонце забрањеним бројевима „Самоуправе“, упаде му у реч Рајовић.

— То су сигурно моји момци радили, јер они пакују лонце а не ја.

Јован (Јошка) Симић, штампар, рече да нема од чега да се брани, јер га нико и не терети; он је гледао свој штампарски посао; није никад писао по „Самоуправи“, чак за њу није никад ни слагао; невин је и моли суд да га казне ослободи.

Тиме је завршен претрес, који је трајао скоро три часа.

По наредби председника суда изашли смо из сале у ходник; у заседању судском остали су само судије ради саветовања. У ходнику смо се окупили сви, с нама је био и Пера. Смејали смо се, шалили, распитивали шта ли му значе они параграфи, под које су подвели нашу кривицу, и какву казну доносе цитирани параграфи кривичног закона. У нашем друштву је био и секретар преког суда, Миленко Жујовић; он нам није давао одговора на наша питања, али је био снујден.

Ваља напоменити, да је Миленко Жујовић, брат Јове Жујовића, наш млађи друг, те смо се могли с њим интимније разговирати. Ја уграбим прилику и питам га за Ацино писмо, што га је по наређењу Рајовића тражио у сандучари, у архиви. „Истина је, да је такво писмо постојало, да су га судије примили из Београда, да су га имали у рукама, али га више нема у сандучари, у архиви, оно више не постоји. Али си чуо шта рече Рајовић: да они суде по савести. У томе писму Аца пише, да није успео да спречи буну, и да ће он бити ван земље кад ти будеш примио то писмо. За сад је довољан доказ твоје кривице што си био у преписци са Ацом, који је осуђен на смрт као покретач буне. Писмо је уништено, али теби није тиме ништа поможено, јер судије преког суда суде по савести.“

Прошло је пола часа у томе разговору, кад Рајовић отвори врата, прође кроз нашу гомилу и оде у телеграф који је у истој

згради. После кратког бављења у телеграфу, Рајовић се врати у салу за суђење, зазвони, Јев. Јуришић, наш тамничар уђе, и ми чусмо јасан глас Рајовића којим наређује Јуришићу да нас уведе у заседање.

Уђосмо у канцеларију, поређасмо се како смо и раније стајали, за тренут завлада мртва тишина. Њу прекиде Рајовић читајући кратку мотивацију, после које поче театрално читати повишеним и звонким баритоном пресуду, којом се осуђују: Никола П. Пашић, на смрт, (још јачим гласом) Пера Тодоровић, на смрт, Раша Милошевић, на смрт; (нижим гласом) Коста Ташановић на седам а Павле Михаиловић на пет година заточења; Андра Николић, Гига Гершић, Јован Ђаја, Стеван Стевановић и Јован Симић ослобођавају се као невини.

Паја Михаиловић уграби моменат и упита судије: а зашто мене осудисте? нашта му Хранисављевић, који је имао неке личне сукобе с Пајом, одговори: „за оно, што шапућеш испод јоргана“.

После прочитане пресуде, Пера Тодоровић се обрати Рајовићу с питањем: да ли можемо молити Његово Величанство за милост?

— Можете, можете, убрза с одговором Рајовић, као да се обрадовао овом питању, и одмах заповедничким тоном нареди Јуришићу, да нас води у затвор и да нам да прибор за писање.

— Молио бих још нешто, додаде Пера: молим да ми допустите да будем заједно са мојим друговима.

— Можете, одговори Рајовић, издавајући у исто време наредбу о томе.

Та хитна предусретљивост, која прелази у љубазност, после оне театралности при изрицању пресуде, би ми чудновата! Звер Рајовић као да постаде кротак. Изгледало ми је, као да му се скинуо велики терет с душе кад је чуо нашу жељу да молимо за милост; он то као да није очекивао, и да му је веома пријатно било што се преварио.

— Разумем, звекну Јуришић мамузама, ударивши ногу о ногу, и ми изађосмо из заседања.

Био је леп сунчани дан кад смо се враћали у апсану. Снег се топио; радознали свет изашао на улицу, желео нас је видети, и дознати какву ли је пресуду изрекао суд над нама, над члановима Главног одбора. Пред судницом општинском, поред које пролазимо идући у затвор, стајали су чланови месног одбора. Дознавши за пресуду од наших другова који су ишли пред нама, нису нас ни сачекали, него су ушли у општинску судницу, у којој су били притворени.

Кад смо стигли у наше апсане скупили смо се сви у једној од највећих соба, где су били затворени Андра и Паја. Циганин је већ ту био и поче редом откивати све сем мене и Пера: нас двојицу су оставили у оковима.

Андра и Гига написаше Краљу депешу којом га молимо за помиловање, ја и Пера је потписасмо, а Јуришић је узе и однесе.

За све нас су настали тешки душевни потреси. Наши другови су сконцентрисали своје душевно саучешће на нама; њихови душевни болови нису били слабији од наших. Сви, а нарочито Андра и Ђаја ломили су се душевно; тешили су нас, час једног час другог, како се теше другови, који живе о белом хлебу. Свима је било тешко, али нама двојици осуђенима на смрт, било је најтеже. Може се узети како се хоће; могу се сматрати наша осећања, наши душевни болови, наша туга при расанку с нашим друговима, с нашим милим и драгим, с нашим животом, као малодушност, али су то била осећања тешког бола; наша туга за оним што губимо, за нашим животом била је толико велика, толико јака, да се она могла само сузом разгалити. И што је значајно, нисам жалио живот као организам, нисам себе жалио као јединку, него сам жалио за оним што остављам. Кад бих смрћу изгубио само мој живот, кад не бих имао да жалим ни за ким и ни за чим, мислим да ових душевних болова не би било. У овим мучним тренутцима нисам ни помишљао на мој живот него на моје драге и миле које смрћу својом остављам; жао ми је што их више нећу видети; што ћу бити погубљен и нећу видети своје дете, које се родило пре осам дана, ово ми је најтеже било; нећу видети свога друга; пропадају ми сви идеали младости моје. Све ми се чинило, да не бих осећао ове потресе да нисам имао кога да остављам за собом.

Наступила је била код нас једна мешавина болних осећања која изазивају сузе код свију нас: плачемо ми, чије ноге још обавијају хладни окови и који сваког тренутка можемо престати да дишемо, а плачу и наши другови, који нас напуштају и враћају се својим милим и драгим, враћају се у наручје слободи.

У таквом душевном стању донеше нам јело. Једњак се формално згрчио. Наступило неко грчевито стање; уста се истина још отварају, али једњак не пропушта ништа. Андра ми меће храну у уста, али се она задржава у устима, једњак је не пропушта. Свака другарска понуда остала је узалудна.

Најзад Андра, Ђаја и Гига оставише нас и одоше Тени Николићу, генералу, Краљевом Комесару да га моле да и он помогне нашу молбу, упућену краљу за милост. Њима се придружио и Јев. Јуришић, који им се понудио да им покаже стан генерала.

Нас четворица: Пера, Коста, Паја и ја остадосмо сами. Ја и Пера отпочесмо казивати Кости и Паји наше поруке.

Још кад сам добио вест да сам добио кћер, премишљао сам какво име да јој дам. Желео сам јој дати такво име, које би потсећало и њу и остале моје миле и драге на 28 новембар 1883 г. Цветак „С по м е н а к“ Руси зову „Њ е з а б у д о ч к а“; сметало нам је што је тај цветак код нас мушког рода а код

Руса женског. Пера нам рече да ту тегобу можемо избећи, кад детету дамо име „С по м е н к а“. Сви се сагласисмо да такво име дамо мојој ћерци, које би нас подсећало на овај догађај; ту нашу жељу имали би Коста и Паја да саопште мојој супрузи.

У времену, кад смо се споразумевали какво име да дамо мојој ћерци, утрча у собу као бесомучан наш анђео весник, наш добри Јев. Јуришић, и без и једне речи загрли и мене и Перу и усне му грчевито подиграваху љубећи час једног час другог. У загрљају овог човека, пуног топлине и родитељске радости јецали смо и узајамне сузе радоснице оросише наша радосна лица. Требало је времена док смо се умирили.

СТИШАЛИ СМО СЕ. Јуришић нам рече да је и он био с нашим друговима код ђенерала Теше Николића, и чим смо ушли у његову собу, ослови нас: „У добри час сте дошли. Могу вам саопштити радосну вест, да је краљ помиловао ваше другове: Тодоровића и Милошевића, и свео им смртну казну на десет година заточења, а за даље нека Бог да здравље: „робом икад а гробом никад, вели мудра народна изрека“.

Ја тада замолим ђенерала, да ми допусти да вам могу саопштити ту радосну вест, и по његовој дозволи ја формално дојурим да то учиним.

— Сад се ви смирите а ја одох. Ђоки Стефановићу, владином комесару, који ме зове да ми сигурно то исто саопшти.

И оде. Кроз кратко време се врати. Рече нам, да га је Стефановић изгрдио што смо Јуришићевом кривицом остали под смртном казном дуже од пола часа.

— Ви сте криви што су осуђени Тодоровић и Милошевић дуже под смртном казном него што треба. Идите и доведите их што пре.

Тиме ме прекори, а ја окренем и дођем хитно право вама. Хајдмоте да не чека а и ви да се што пре ослободите ваших окова.

Ја и Пера одосмо с Јуришићем владином комесару Ђоки Стефановића. Кад смо прелазили улицу, видесмо више радозналог света; изгледало нам је да се знало за краљеву милост. И ако су окови исто толико тешки као и пре подне, ипак се брже корачало; да није звекета ланаца, не бисмо ни знали да их носимо.

Уђосмо у начелство, које је преко пута од општинског суда и општинских апсана. Јуришић нас уведе у ону исту канцеларију у којој нас је иследни судија испитивао, у њој беше само Стефановић. Владин комесар нас, стојећи за столом, сачека и саопшти: да нас је Његово Величанство не само помиловало од смртне казне него нас је ослободило и робије и свело нам казну на десет година заточења.

Пажљиво саслушасмо ово саопштење и замолисмо владиног комесара да саопшти Његовом Величанству нашу дубоку

захвалност на превеликој милости владаочевој, и додадосмо да ћемо ову захвалност и делом засведочити.

Комесар обећа да ће ову нашу захвалност и обећање одмах саопштити Његовом Величанству, а Јуришићу нареди да нас одмах откују и да можемо заједно остати.

Кад смо се враћали у затвор, улица је била пуна света. Сви чланови месног одбора изашли на улицу и чекају нас пред општинском судницом; ту се први пут с њима поздрависмо; сва је варош већ знала за наше помиловање.

Пред нашом апсаном чекао нас је облигатни цига, и пре него што уђосмо у нашу собу, седосмо на праг, и цига нас ослободи мрских нам и одвратних окова. Загрли смо и изљубисмо нашег анђела весника, Јевгенија Јуришића, а истим знацима љубави и топлине поздрависмо наше другове, Косту и Перу.

Одмах известим своју супругу да смо и ја и Пера били осуђени на смрт, али смо помиловани на десет година заточења.

К. Таушановић и П. Михаиловић, видевши да је наша молба имала успеха, обратe се такође краљу за помиловање, али не добију никаквог одговора.

Пред вече су дошли Гига, Андра и Ђаја да нам кажу „збогом“, јер већ сутра рано путују за Београд.

Гига, који је прве ноћи затвора у каземату београдском сасвим „оседео“ био, сад се поново дотерао; његова коса добила је своју „природну“ боју. Неко му беше сео на цилиндер, те је сад купио нов шешир, а и Ђаја је напустио цилиндар; ово је први пут да сам на Ђајиној глави видео другу капу а не цилиндар. Написах неколико речи Драги, мојој супрузи; јавим јој, да је свију нас у затвору жеља, да наша ћерчица добије име „Споменка“, као успомену на 1883. годину, на Зајечарску буну, на 20. новембар, кад се дете родило, и на 28. новембар, кад је било суђење члановима Главног одбора радикалне странке, кад су три члана његова били осуђени на смрт, па двојица од њих помиловани на десет година заточења, четврти осуђен на седам а пети на пет година затвора, петорица су били ослобђени као невини. Наше дете, Споменка, Спомена, је наша успомена на најстрашније дане у нашем животу, а у исто време и зрачак наше лепше будућности.

Опростило сам се са нашим милим друговима; замолили смо их да посете наше, да их обилазе, да им се у невољи нађу, да им причају о нама.

У Пожаревачком затвору.

Из Зајечара су нас кренули за Пожаревац 7. децембра. На конак стигосмо у Бољевац. С нама је путовало доста осуђеника, нешто за Београд а нешто за Пожаревац. У Бољевац су нас сместили били све у једној соби среске апсане; споља су нас потискивали нови, док ми, који смо ушли у собу с првом партијом осуђеника, нисмо се могли маћи. Срећом наиђе на

врата апсанска официр, Љуба, син Милосава Лешјанина, наш познаник, кога замолисмо да нас извуче из ове собе. Изгледа, као да је и он нас тражио. Једва се извукосмо. На нашу интервенцију и остале осуђенике размести по осталим апсанским локалима.

Собом поведосмо и попа Данила Анђелковића, и сместисмо се у истој кући, у којој смо преноћили, кад смо путовали за Зајечар, у кући таста попа Маринка Ивковића.

Сутра дан, 8. дец. око 8 часова, пођосмо из Бољевца, у подно стигосмо на Стражу, а око 5 часова бесмо у Параћину. Овде нас поређаше у двојне редове пред једном механом; прозову нас, да се увере да ли смо сви на броју, па нас онда распореде: неке по механским собама, а неке у самој механској кафани.

Ту смо преноћили, и 9. децембра потоваре нас у отворене вагоне и отпутујемо из Параћина: неки за Београд преко Смедерева, а нас четворица преко Осипаонице у Пожаревац, где стигосмо око 5 часова у вече.

У пожаревачком затвору нас дочека Молеровић, управник Казненог Завода, и Стојан Протић, који већ од маја месеца издржава затвор по штампарским кривицама, као уредник „Самоуправе“.

Шта се дешавало у Београду за време нашег суђења у Зајечару.

Државни удар што га изврши краљ Милан, беше веома тежак и осетан и по нас и по земљу. Краљ Милан је био „на вук као чизме“ и само гази. Побуну, која је никла без икакве организације и спремања, угушио је краљ Милан при првом сусрету регуларне војске са импровизираном војском попа Маринка и Веселиновића. Чим је редовна војска заменила сејмене и изашла пред бунтовнике, одмах је и побуне нестало. Војска је избегавала да употреби ватрено оружје, али није ни потребе имала, јер чим се војска појавила, побуњеници су се растурали у своја села, враћали су се кућама својим, и војници су их после као бунтовнике извлачили из њихових кућа и појата без икаквог отпора.

У први мах су побуњеници, у неким местима, позатварали месне државне, полицијске па и судске власти, али су их ускоро пуштали из затвора или они сами, или су чиновници сами напустили апсане, јер су се и сами импровизовани тамничари разишли својим кућама, чим се чуло да долази војска у њихове крајеве. Виђенији радикали у побуњеним крајевима покушали су да одврате народ од побуне, од прегањања са сејменима, али нису у томе успели. Књажевчани су чак пошли против Зајечараца, јер ови нису хтели примити никаквог учешћа у изгредима сеоским. Чланови месног одбора у Зајечару излазе пред Књажевчане до Краљевог села, и саветују им да се окану свога лудог покушаја; саопштавају им, да је Главни

одбор противан њиховом поступку. Али у залуд! Требала је војска доћи да им утера памет у главу, да их похвата.

Аца Станојевић, који није успео да одврати своје Књажевчане од покрета, напушта Књажевац и прелази преко границе у Бугарску, и пише ми: „кад будеш примио ово писмо, ја ћу већ бити у Бугарској“. То исто ради и Љуба Дидић. Али њега неки сељаци близу границе хватају и предају та властима, које га спроводе у Зајечар.

У Алексинцу, вођа усташа, Коле Кнежевић, успео је само да притвори председника, Јову Несторовића, напредњака, кога су Алексинчани иначе волели, и побуна је завршена у томе крају чим се појавила војска.

Крушевачки округ није ни прстом макнуо. Серафима Неготинца, трговца из Крушевца, који тек што се вратио беше из Београда, окриве да је покушао да поквари железничку пругу код Сталаћа, да би спречио транспорт војске, али у томе није успео; неуспевши, крио се по Крушевцу, али га власт пронађе и спроведе у Зајечар, где га преки суд осуди на смрт и по пресуди овога суда буде стрељан на Краљевици 7. децембра.

Војска је отпочела на тражење полицијске власти, да хвата и апси виђеније радикале; спроводила их је у Зајечар, где их је преки суд кратким путем осуђивао неке на смрт, неке на робију и затвор, већину су ипак ослобођавали, јер неко треба и земљу да сбрађује.

Оне, који су били осуђени на смрт, спроводили су одмах до испод Краљевице, брдашце близу Зајечара, и ту су их стрељали. Виђеније пак радикале, осуђене на смрт, спроводили су у њихова места и тамо су их стрељали пред очима њихове родбине и њихових суграђана. Кола Кнежевића, вођу бунтовника из Алексинца, стрељали су на Рујевици, брду близу вароши, а поп Лазу Мартиновића, посланика, у селу Прниловици.

У Београду је било све престрављено. И ако се ко заузимао за неке затворенике, то нису били радикали београдски. За неке су се заузимали либерали од утицаја код Краља Милана, јер су их породичне везе и пријатељство везивали са осуђеним радикалима. Јова Крсмановић, богати и виђени београдски трговац, родом из Босне, либерал, лично се заузима код Краља Милана за Аничућа, трговца из Књажевца, који је у раним годинама дошао у Књажевац са далматинског приморја. Стојан Новаковић заузимао се за своје професоре: Гигу Гершића, Јована Ђају и Андру Николића. Моја супруга развила је била своју акцију и преко Краљице Наталије, и преко руског посланика Персијанија и самога Браја, немачког посланика. Персијани нам је много помогао не лично и непосредно него преко Браја, свога доброг пријатеља, кога је молио да умилостиви Краља Милана. Доктор Марија Зиболд, познати лекар београдском грађанству, досађивала је Брају својим молбама,

као немачка поданица у Русији рођена, и апеловала је на његова родитељска осећања. Помоћ Браја, немачког посланика, од великог утицаја код Краља Милана, била је осигурана¹⁾.

Сигурно је и млађим нараштајима познат Доктор Лаза Ђокић, професор здологије на нашој Ведијој Школи. У доба Зајечарске буне, он је поред своје професорске службе био и гувернер престолонаследника Александра. Он је био добар познаник наше породице: био је сродник моје супруге. А и ми радикали добро смо се пазили са Доктором Лазом Ђокићем, јер је он био наше горе лист.

Друго писмо Аце Станојевића, моја супруга је примила пошто сам већ био затворен. Добивено писмо моја супруга покаже Ђокићу. Из писма се видело, да је Аца одвраћао људе да се не буне, али није успео у томе. Да не би одговарао за туђу лудост, он пише да је напустио Србију, и да ће бити ван њених граница у Бугарској у тренутку кад будем то писмо примио, Ја сам међутим већ био у затвору. Ђокић прочита писмо и сматрао га је као један докуменат у корист нашу и реши, сагласно смојом супругом, да се ово писмо дотури Краљици Наталији, која ће га сигурно поканати Краљу Милану. Тако је и било. Краљица Наталија покаже ово писмо краљу као доказ, да су наши виђенији људи у побуњеним крајевима чак и одвраћали побуњенике да се окану неразумног посла, који повлачи за собом опасне последице.

Краљица је знала да ће моја супруга кроз кратко време постати мати па се користи и стањем њеним да измоли од Краља Милана повољно обећање у погледу наше судбине. Акција краљице Наталије имала је успеха. Апеловала је на Миланово родитељско осећање, и тај корак дао је добре последице. Краљ Милан да своје краљевско обећања да ће на живот поштедети, али писмо прими, преда га Министру Председнику а овај га пошље преком суду у Зајечар. Том приликом Краљ Милан изјави краљици, да му незгодно помиловати мене, јер би онда морао помиловати и Тодоровића.

— У толико боље. Нека ово дете, које ће угледати свет кроз који дан, спасе живот и своје оцу и његовом другу, своје чика Пери, рекла је Краљица Наталија.

Краљ је обећао тада краљици да ће помиловати и мене и Перу. Резултат свега разговора о томе био је тај, да је Кра-

¹⁾ Доцније, кад сам био Управниг Држав. Монопола, био је чиновник у немачком посланству син грофа Бреја; с њим сам се упознао. Овај млади Немац причао ми је тада све шта је његов отац предузимао код Краља Милана само да нам спасе живот и кад је једном стари Брај посетио свога сина у Београду, добио сам прилику да му лично захвалим на његовом заузимању. Тада ми је Брај рекао: „Да је Краљ Милан боље познавао вас радикале и ви њега, верујем да неби дошло до зајечарске буне. Али узајамно непознавање и неповерење одвело је Вас и Ваше другов: у Зајечар, а Краљ Милан и његова династија су тако трагично завршили свој живот. Краљ Милан је био човек добра срца.

лица Наталија звала себи Д-р Лазу Докића, саопштила му цело ток разговора између ње и Краља Милана, и замислила га је да одма оде мојој супрузи и саопшти јој: да верује само оним вестима о судбини свога супруга, које јој саопшти краљица преко Докића, никаквим другим вестима да не верује, „Кажите госпођи Милошевић, да ће њен муж остати жив, да ћу јој ја прва саопштити пресуду преког суда; пре тога нека не верује никаквим вестима и нека буде спокојна у интересу свога здравља и онога што носи... Д-р Докић је ово одмах саопштио мојој супрузи.

Ово доцније сазнање потврђује и оно поверљиво саопштење Миленка Жујовића, секретара преког суда, који ми је рекао да је одиста постојало и друго писмо Аце Станојевића, упућено мени, чије сам постојање ја тако енергично порицао на преком суду и које се није могло наћи у оној сандучари, која је служила као архива.

У Београду су предузете биле мере, да Рајевић не изврши пресуду преког суда над члановима Главног одбора пре него што се то одобри од стране Министра председника, односно самог Краља. По одредбама преког суда, пресуда се је могла одмах извршити после изрицања: није било никакве више инстанције, којој би се могла поднети жалба. У Београду су се с разлогом бринули, да Рајевић, како је Бог дао не изврши пресуду одмах, стога му је наређено, да пресуду над члановима Главног одбора не извршује пре него што добије одобрење.

Друго једно питање, које је било скопчано са извршењем краљевог обећања, било је то: да ли ће осуђени чланови Гл. одбора, осуђени на смрт, молити за помиловање.

Читаоци ће се сетити, да је Рајевић, пре саопштења пресуде члановима Главног одбора, изашао из заседања, прошао између нас кроз ходник и отишао у телеграф. Том приликом је Рајевић саопштио телеграфској станици у Министарству Унутрашњих Дела, где је дежурни телеграфиста био Радоје Радојловић, да се извести његово Величанство краљ, да је преки суд осудио, Перу и мене на смрт, Таушановића на 7 а Пају Михаиловића на 5 год. затвора, и моли да му се одговори: да ли може такву пресуду саопштити осуђенима. Министар председник, Никола Христић, прими ту депешу и поднесе је на увиђај Краљу. Рајевићу се одмах одговори да се пресуда одобрава али му се нарочито нагласи да се не извршује док се не добије одобрење за то. Читаоци ће се сетити да се Рајевић вратио из телеграфа кроз четврт часа, и да нам је одмах пресуда саопштена.

Пошто нам је пресуда саопштена, у двору је неко кратко време трајала узнемиреност: да ли ће осуђени на смрт молити за помиловање. Јер би за краља врло незгодно било да испуни дату реч, да ће нас помиловати, ако не будемо молили за милост. Добри Радоје Радојловић, телеграфиста у министарској

телеграфској станици, прича како је и сам краљ узбуђен био очекујући вест из Зајечара: Хоћемо ли молити за милост или нећемо. Радоје, ујкино дете, веома је волео Перу Тодоровића, и ако му Мил. Гарашанин био ујак, и с нестрпљењем је очекивао да му телеграфска жица донесе нашу молбу. Чим је на телеграфу примио молбу, одмах је одјурио у двор, и предао телеграм Краљу Милану, који је ту депешу очекивао. Краља Милана, је био известио Рајевић, да смо га по изреченој пресуди молили да нам допусти да можемо краља молити за милост; дакле краљ је очекивао ту наговештену депешу. Стога је и Милост краљева брзо стигла: на одговор се није чекало ни један час. Одговор Краљев на нашу молбу приспео је у Зајечар око једног часа, а нама је саопштена после пола часа.

Истог дана после акта о помиловању, 28. новембра, осмог дана по рођењу моје кћери, краљица је саопштила по Ђокићу мојој супрузи да смо ја и Пера били осуђени на смрт, да нас је краљ помиловао на десет година заточења. Мој телеграм о пресуди и помиловању примила је моја супруга тек пред вече после саопштења Краљичиног, и ако смо одмах по помиловању известили о томе моју супругу. Г-ђа Таушановића и Мијајловића добиле су вест о пресуди њихових мужа пре телеграма упућеног мојој супрузи.

Из свега овога види се, да су пријатељи наши и наших породица радили колико су могли да нам живот спасу. Хвала им! Да смо о свему овоме знали ми у затвору, лакше би нам било сносити моралне муке што смо их трпели.

Заузимање краљице Наталије моја породица није заборавила. Можда бих био помилован и без њене интервенције, али би то било „можда“. Резултат њене успешне интервенције, јављен мојој супрузи одмах по одашиљању нашем у Загреб, био је сигуран; он је био познат мојој супрузи онда, кад је ретко ко могао предвидети где ће се краљ Милан зауставити у гажењу својом чизмом. Одазивам се своме пријатном осећању захвалности, кад помињем, да је моја ћерка, чим је почела писати, у знак своје захвалности за спасени живот очев, сваке године на дан свога рођења, писала краљици Наталији и захваљивала јој је на добротинству. Све ово има и неке трагедије у животу краљице Наталије. Заузимала се код краља Милана да отац не погине а да не види своје дете, рођено кад је он био у затвору; нити да дете расте а да не зна за свога оца, а још горе да је свесно, да јој је краљ Милан убио њеног оца. Откуд би јој у то доба могло и на памет пасти, да можда и њу не чека слична судбина; да иако неће бити осуђена на смрт, ипак се може десити, да јој се забрањује да види своје дете. И да ће јој забрањивати да види своје дете баш они исти чланови Глав. одбора, за чије се животе и слободу она заузимала. И једне године, кад је најурена из двора и становала у приватној кући у Београду, као разведена жена краља Милана а мајка краља Александра, и очекивала сваки тренутак

да јој се допусти да види своје дете, добије 20. новембра, на дан рођења моје кћери од моје ћерчице писмо, којим јој захваљује уобичајеним редом сваке године овога дана за спасени живот свога оца. Добивши ово писмо краљица Наталија одмах замоли моју супругу да јој доведе или пошље дете, за чије је рођење везано спасење живота два члана главног одбора радикалне странке. Моја се супруга одазове позиву њеном. Видевши моју ћерчицу краљица је горко плакала. „Сад разумем душевно стање госп. Милошевића оног тренутка кад му је саопштена смртна пресуда; сад и сама осећам шта значи кад дете изгуби оца или отац дете, а несретна мајка још јаче осећа од оца; сад осећам сву горчину таквог несрећног живота“, држећи у своме крилу моју Спомену, краљица је горко плакала. Тежак је тренутак био и за њу као мајку. Како се времена мењају.

Политичка се ситуација променула, али моје дете и његови родитељи живо осећају и сећају се добротности шта им га је учинила краљица Наталија.

Јадна жена, шта је тек имала да доживи и преживи!

А колико је деце остало без родитеља: згњечила их чизма краља Милана; колико је жена остало без својих мужава; у црно их завила бездушност краља Милана; колико је деце бораца за слободу ове земље и њеног напретка остало незбринуту! Да ли се радикална странка доцније достојно одужила сени својих првака, који су погинули убеђени, да ће њихови другови, поштеђени од палаче политичких целата, водити бригу о њиховој деци, да ће се сећати својих другова. Да ли? Да ли?

Да ли је Главни одбор Народне радикалне странке или ма који његов члан а поглавито његов председник Никола П. Пашић знао за тимочку (зајечарску) буну.

Да бисмо на горња питања одговорили, треба имати на уму да народна радик. странка по своме програму није превратничка. Још и нешто више. Она је у томе програму, по коме се радикални скупштински клуб организовао јануара 1881. год., и по коме се и радикална странка дефинитивно организовала 1872. год. признала монархију као облик државног уређења, и то монархију с народном династијом Обреновића. Монархични облик владавине под династијом Обреновића био је истакнут у радик. програму, и нико тада међу радикалима није ни покушавао да сакупља радикале под другом политичком заставом.

Али иако је она истакла у своме програму монархију као облик владавине, па чак и династију Обреновића примила и ставила ван дискусије, ипак она није била странка династијашка, а ни странка монархична. Њој је главни циљ био да оствари свој програм државног уређења, да промени Устав у духу демократском, како би само народ једини био „и з в о р и у т о к а

власти", да народу створи потпуну самоуправу у свима гранама државног живота. Радикалној странци је споредно било, да ли ће се ово остварити у монархији или у каквом другом облику владавине, под овом или оном династијом. Кад се стварала радикална странка, тада је у Србији постојала монархија с династијом Обреновића, и она је тај облик владавине с тадањом династијом примила као уставни облик владавине. Онако исто као што је признала монархију с династијом Обреновића, тако би исто признала и сваку другу династију која би се затекла у монархији приликом организације радикалне странке. Убеђен сам да би радикална странка прихватила и републикански облик владавине, да је у времену стварања њеног постојао у Србији републикански облик владавине. Из овога излази да облик владавине није битни услов при образовању радикалне странке. Она је себе у своме програму битно обележила принципом народне самоуправе у свима гранама државног живота; тражила је такав Устав, такве законе и политичку државну организацију, којима би се потпуно обележила и очувала народна самоуправа, па било то у републици или монархији ма под којом династијом. То је била тежња радикалне странке, јасно обележена у њеном програму, који је желела остварити легалним а не превратничким путем.

Дакле искључено је, да је нар. радикална странка онаква, каква је програмом својим обележена, организовала и извршила тимочку буну. Цео рад радикалне странке сводио се на промену Устава у духу широке народне самоуправе. На овоме питању она је укрштала своја политичка копља са својим политичким противницима, политичким странкама и личним режимима; у ову борбу је радикална странка уносила сву своју снагу тврдо убеђена да се без промене постојећег Устава не може остварити народна самоуправа са свима за то потребним политичким слободама. Задобити политичку власт ради остварења овога задатка изборним путем било је једино средство, које радикална странка није напустила, него га се чврсто, грчевито држала. Остваривати свој програм нелегалним средствима: буном, превратом — није спадало у смерове радикалне странке.

Али се може приметити; истина је радикална странка истакла у своме програму монархију под династијом Обреновића, али да су вође из интелигенције и неки из народа мислили са свим друкчије о облику владавине код којом би желели изводити свој програма. Може бити, то не поричем. Истина је, да су радикалну странку састављали и људи најекстремнијих погледа на уређење државе, али су у њој претресани били конзервативнији елементи сеоског становништва.

У радикалном програму има неких одредаба, које су заједничке свима члановима радикалне странке. Ти општи принципи су сјединили у једну странку и најекстремније елементе, који су ради остварења њиховог жртвовали многе друге своје

принципе напреднијег типа. Стога није никакво чудо, што под заставом радикалног програма видимо личности које нису монархисте, а још мање присталице једне или друге династије; који желе видети у Србији облик владавине, коме је противна већина народа. Али и такви елементи не би покушали да превратом укину један а заведу други облик владавине, коме је већина народа противна. Видимо у њој и ситног сопственика, и омрзнутог кајишара, зеленаша, и интелигентне представнике разних економских школа; и радника и индустријалца, сви су се ови друштвени слојеви окупили око радикалног програма, јер им он даје највише јемства, да ће се под њим остварити најпотпуније све политичке слободе, дати народу пуна самоуправа, што желе људи разних погледа на облик владавине. И конзервативнији и напреднији елементи у радикалној странци одустали су од многих својих погледа на државно уређење само да би се дошло до споразума, који би обухватио све оно што је заједничко свима њима. Радикални је програм обухватио све оно, на што су се сагласили многи разнородни политички елементи, на оно, што је опште, заједничко свима члановима радикалне странке, и што је искључило сваки преврат, сваку па и тимочку буну, како од стране целе радикалне странке, тако и од њених разнородних политичких елемената.

Не само из програма, него и из целокупног рада радикалне странке од њеног постанка до тимочке буне види се јасно, да радикална странка није била превратничка, завереничка, да није смерала у општебуном извршивати свој програм, па да то није хтела учинити ни тимочком буном. Њени су путеви за остварење свога програма потпуно легални били.

Тако пише у радикалном програму, на то су пристали сви који су постали чланови радикалне странке. Али може неко рећи, да је Главни одбор радикалне странке злоупотребљујући странкино поверење, припремао, „организовао“ тимочку буну, латио се једног превратничког посла, који је био супротан програму радик. странке. Пре свега, ничим није доказано да је главни одбор радикалне странке припремао, „организовао“ тимочку буну. Излагањем свега онога што је претходило тимочкој буни, и свега што се чуло на претресу пред преким судом доказано је: да Главни одбор радикалне странке није ни организовао тимочку буну, нити је она у опште организована била, нити је Главни одбор за њу знао пре него се појавила. Ово је непобитан факт.

Али ако се ничим не доказује да је Главни одбор радикалне странке припремио тимочку буну, ипак је могућно, рећи ће се, да је на септембарској конференцији 1883. год. виђенијих радикалних посланика, после распуштања Нар. Скупштине, решено било: „да се буна диже ако краљ Милан укине Устав“.

Пре свега, овакво решење никаквог представника радикалне странке па ни Посланичке септембарске конференције не постоји. Буна се дигла и без решења ма каквог фактора радикалне странке. Она је отпочела у селу Сесалцу испод Ртња, 27. септембра, јер сељани нису хтели предати тражено им оружје. Њих на буну није подстакло мнимо решење септембарске посланичке конференције; „да се диже буна ако се Устав укине," него су се побунили, јер су им власти, одузимале оружје, кога они нису хтели дати, у коме су налазили свога заштитника од рђавих људи и зверова. И да је било мало памети и воље код надлежних власти, ова би се гужва завршила обичном чарком, која се рађала и рађа између народа и власти. Али је било некога, коме је овај инцидент добро дошао, који га је желео, који га је раширио и у буну претворио, и који му је дао оправданог разлога да једнаким препадом изненади радикалну странку, те да осујети први новембар, кога су се власници прибојавали, јер је више него сигурно било, да би се народ тога дана на зборовима по целој земљи изјаснио за промену Устава, и тиме доказао неистинитост мотивација у оставци Пироћанчевог кабинета. Аналишући све познате ми чиненице Тимочке буне и доцнијег датума сматрам да Тимочку буну нису организовали: ни Главни одбор радикалне странке ни Посланичка конференција са које су се посланици разишли 24 септембра, ни поједини чланови Главног одбора „па ни сам Никола Пашић, за кога се трврди да је „у четири ока“ уговорио буну с попа Маринком.

Да бих ово доказао морам се задржати на раду септембарске посланичке конференције и на поступцима неких чланова главног одбора радик. странке.

Читаоци ће се се сетити садржине рада те конференције (Види стр. 137), Том приликом су сви чланови конференције црним бојама сликали незадовољство у народу, и да ће оно бити појачано растурањем Нар. Скупштине. Пашић је, на њему својствен начин, описао народне поруке, с којим су народни посланици дошли у Народну Скупштину, и разочарења, која му нар. посланици доносе из Нар. Скупштине. Пера Тодоровић је доказивао потребу да се радикална странка спреми и за отпор против онога ко нападне на народне слободе и права. Али посланичка конференција није усвојила његов предлог, него је одлучила: да се првог новембра 1883. г. држе зборови по целој земљи, на којима ће се донети општа резолуција: **да народ, односно радикална странка, жели и захтева промену Устава; да такву резолуцију потпишу сви чланови радикалне странке; и да се она упути Краљу Милану као петиција.** Таква је и никаква друкчија одлука донесена на тој посланичкој конференцији. Ту одлуку сам изнео и на претресу пред преким судом у Зајечару. Не поричем, да је у конференцији падало много опорих речи о стању у земљи, али осудно поричем да

је ма од кога члана те конференције пао предлог: „да се диже буна ако се Устав укине“, Такав предлог није пао. Па ни на преком суду није ни од судија, нити пак од ма кога сведока или учесника у буни пало тврђење, да је на овој посланичкој конференцији решено било: „да се диже буна ако се Устав укине“.

Али се истиче питање: ако и није такву одлуку донела посланичка септембарска конференција, да није Главни Одбор радикалне странке донео такво једно решење, да није он виновник тимочке буне? Да видимо.

Преки суд је пресудом својом констатовао, да за тимочку буну нису криви сви чланови Главног одбора него само: Никола П. Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Коста Таушановић и Паја Мијајловић. И од нас петорице, као теже кривце, осудио је на смрт: Николу Пашића, Перу Тодоровића и Рашу Милошевића, Косту Таушановића на седам и Пају Мијаиловића на пет година затвора. Па ипак, та пресуда преког суда не може бити доказ наше кривице, јер је преки суд, у лицу свога председника, Драгомира Рајовића, рекао: ми не судимо по доказима него по савести. Ова пресуда не може бити доказ наше кривице нарочито за људе критичког расуђивања, јер за њу није било никаквих других доказа сем „савесности“ судија преког суда, за које се зна да је била лака роба и партајична. Тврдити да су чланови Главног одбора радикалне странке, и то не сви, криви за Тимочку буну само стога што су главни чиниоци у њој били виђенији представници радикалне странке из тимочке крајине — нема свога оправданог законског разлога. Зар се може веровати да су пет чланова Главног одбора изабрали за покретаче буне представнике радик. странке у бољевачком срезу, попа Маринка и његове сељане, а да о томе своме кораку не извисте утицајне чланове радикалне странке из других крајева. Да ли се може веровати да би Главни одбор покретао буну а да се претходно не споразуме са својим виђенијим члановима из тимочке крајине: Ацом Станојевићем, из Књажевца, Д-р Лазом Илићем из Зајечара; из Ресаве са Димитријем Катићем, из Драгачева са Ранком Тајсићем, из Ужица с попа Миланом Ђурићем, из Бранковине с попа Марком Петровићем, из Мораве са Станком Петровићем, из Шумадије са Павлом Вуковићем и са још многим другим посланицима од пресудног утицаја у њиховим крајевима. А међу тим сви ови посланици, који нису кукавице ни слабији јунаци од поп Маринка Ивковића, нису се ни макли да прихвате Тимочку буну. Димитрије Катић, за кога је г. Слободан Јовановић од некуда дознао да је на септембарској посланичкој конференцији рекао: „да треба чиновнике под нож метнути“ — ћути; Ранко Тајсић, чија је ратоборност позната, гледа своја посла у своме Драгачеву.

Чланови пак Главног одбора међу њима и Пашић никога другог не нађоше да отпочне извршивати конференцијску измишљену одлуку него попа Маринка и његовог шурака Добросавца Петровића! Та околност, што се међу бунтовницима нашао поп Маринко Ивковић, народни посланик за срез бољевачки, што је производио чарку сесалачких сељана па и сељана из Читлука, произвео бунтовнике, то још не значи да је он био повереник Главног одбора, да је та буна дело или бар оне тројице његових чланова осуђених на смрт. Сем попа Маринка ни један други народни посланик није активно учествовао у буни, и Љубу Дидића, и чича Ристу Ђусића, и Димитрија Ристића, и Маринка Марковића, и Жику Миленовића и друге посланике из тих крајева, повукла је гомила бунтовника за собом, и они нису имали другог излаза него да јој се придруже и против своје воље; бунтовничка бујица је и њих занела, они нису имали снаге да јој се отргну. Љуба Дидић покушао је да се бегством спасе не због тога што је био учесник у буни, него што је био убеђен да ће га преки суд огласити за покретача буне у његовом крају. Аца Станојевић, посланик, члан Септембарске посланичке конференције стоји ван редова побуњеника; оба његова писма упућена мени доказују да он није био покретач буне него је побегао тек пошто није могао спречити своје суграђане да не срљају у вртлог побуне, и да би избегао незаслужену казну преког суда. Да је постојало ма какво решење Главног одбора или посланичке конференције или макар и порука Николе Пашића да се диже буна па макар и „пре него што се устав укине“, нема сумње, да ни Љуба Дидић, ни Аца Станојевић, не само не би напуштали земљу, него би се налазили на челу покрета. Па и сам Др. Лаза Илић са члановима месног одбора у Зајечару излази пред побуњенике из Књажевца, који су већ били близу Краљевог села на путу ка Зајечару, и саветује их да се врате и разиђу, јер Главни одбор осуђује њихов бунтовнички покушај. У опште узевши, искључено је, да ће Главни одбор, наређивати попа Маринку да диже буну, а да остали представници радикалне странке у народу остану ван овог покрета. Да је Главни одбор припремао буну, он је не би извршивао преко попа Маринка него преко многих других утицајнијих личности у народу.

Погрешио бих, кад небих овде навео речи Пере Тодоровића, које је изговорио 1888. год. у Уставотворном одбору приликом претреса члана Устава, који говори о смртној казни за политичке кривце. Те речи Пера је изговорио онда, кад није имао разлога да не говори истину, кад је већ одавно дата забраву Тимочка буна, и кад његова исповест не би повукла никакву па ни моралну одговорност. Он је том приликом рекао да Главни одбор радикалне странке није припремао, нити је знао за Тимочку буну пре него што је она свима постала позната. У томе своме говору о Тимочној буни рекао је ово: „Десила се, господо, Зајечарска буна и ако Главни одбор није за

њу знао. Бог нека ми је сведок да Главни одбор није знао за ту буну, али нашим политичким противницима изгледало је, да је немогућно да ми за то нисмо знали...“ Овако је Пера говорио и на преком суду, и не би згорега било да се поново прочита његова одбрана, раније наведена, и онда ће се сваки помирити с мишљу, да Тимочку буну није припремао Главни одбор, нити су то урадили његови осуђени чланови, него је њу изазвала власт, можда по наређењу самога краља Милана, имајући у виду први новембар. Човек који наређује да се обеси Лена Книћанка и удави Илка, Јелена Марковићка, како тврди Милутин Гарашанин, Миланов министар председник, у стању је да изазове тимочку буну само да би сатро своје опасне противнике и спречио манифестације, спремане за први новембар. Нека се само прочита одузимање оружја у селу Читлуку, па ће се стећи уверење да су поступци чланова комисије наваличко изазивали народни отпор. При одузимању оружја, изазивање народа од стране чланова комисије, тако је очигледно било, да је и сам начелник округа књажевачког рекао: „тако је то, кад се овако деликатан посао поверава људима којима није стало до тога да се овај посао на миру изврши.“

На септембарској конференцији радикалних посланика, дакле, није било решено да се буна диже „ако се Устав укине“, нити је буну организовао Главни одбор радикалне странке, ни његови осуђени чланови.

Али постоји мисао, и она се до сада одржавала, да и ако Главни одбор, ни његови осуђени чланови нису организовали зајечарску буну, ипак је неко од њих њу припремио и за њу знао.

Истина је, да „нису буну припремали чланови Главног одбора радикалне странке, ни поједини чланови његови, али је скоро сигурно (дакле ипак сумњиво Р. М.) да је главом Никола Пашић ту побуну организовао помоћу попа Маринка“, тако тврде они, који се не могу помирити с мишљу да је буну изазвала власт. Ово тврђење је у толико вероватније, што је и сам Пашић изјавио у Народној скупштини да је Главни одбор знао за буну, да су чланови Главног одбора требали ићи у своје округе, али да су сви сем њега били кукавице, и да је једини он поступио по решењу Главног одбора. Само је Пашић заборавио том приликом додати, да се и он сетио тога непостојећег решења Главног одбора тек после мога разговора с Персијани, руским послаником, вођен између мене и посланика 25 октобра у 9 часова пре подне; да је он прешао Саву код железничког моста истога дана у подне, и да је нас, остале чланове Главног одбора, полицијска власт похватила и затворила око 10 часова у вече истог дана; сетио се тога непостојећег решења одборског кад је буна већ угушена била, кад је преки суд већ увелико отпочео стрељање побуњеника, и кад је после тога на неколико дана стигао у бугарску варошицу Кулу на нашој граници

према Зајечару, кад је могао тада рећи о себи: доцкан стиже на Косово Јанко.

Ја ћу се ипак постарати да докажем, да Пашић ни као члан Главног одбора радикалне странке, ни као посланик зајечарски није организовао Тимочку, Зајечарску буну, нити је тога ради стајао ма у каквој вези са ма којим од побуњеника, нити је ту буну припремао помоћу попа Маринка.

Има људи који су вољни признати да и ако цео Главни одбор радикалне странке није организовао зајечарску буну, и ако у њу нису умешани сви чланови Главног одбора, ипак тврде да су неки од њих знали за буну, а нарочито подвлаче да је главом Никола Пашић иза леђа Главног одбора са попом Маринком и организовао буну. У ред таквих људи долази и г. Слободан Јовановић, који у својој расправи о Пери Тодоровићу долази до са свим погрешних закључака, јер полази са поставке, што је преки суд, који је у Зајечару судио члановима Гл. одбора, нашао: „да Главни одбор као **целина** није учествовао у дизању буне; да је у Главном одбору радикалне странке било људи који о целој овој ствари нису ни слутили, али да је поред њих исто тако било и других који су за буну не само знали, него у њеном припремању учествовала као главни покретачи. Оне прве преки суд је пустио, а ове друге осудио. Међу овим другим истичу се као главни организатори буне, Никола Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић — сва тројица осуђени на смрт“.

Госп. Слободан Јовановић из ове пресуде преког суда изводи, да смо нас тројица, осуђени на смрт, не само знали за буну него да смо у њеном припремању „учествовали као главни покретачи“.

Ово тврђење госп. Слободана Јовановића је са свим произвољно. Ја сам тачно изнео све шта је против нас изнесено на суђењу код преког суда у Зајечару. Јер нико, ама баш нико није нас тројицу обележио као „главне покретаче“ и „као главне организаторе Тимочке буне“. Она два чланка: „Разоружање народне војске“ и „Силу одбите“ није писао Пера Тодоровић, кога је, преки суд третирао као писца тих чланака, јер је Пера Тодоровић (30 јула) тада био у Рајхенхалу, те их није могао ни „очешљати“, како рече Рајовић на претресу упадајући у реч Пери Тодоровићу, кад је овај тврдио да је ове чланке писао Пашић. Чланак „Разоружање народне војске“ написао је главом Никола Пашић а очешљао га је Јаша Томић, сарадник „Самоуправе“, а чланак „Силу силом одбите“ писао сам ја, али се и њиме теретио Пера Тодоровић. Главно је у овоме факт, да је произвољно тврђење Рајовића, да је оба чланка писао П. Тодоровић, и да преки суд према оваквој изјави оптуженога није имао никаквог законског оправданог разлога да

њиме терети Перу Тодоровића. Госп. Слободан Јовановић случајно није знао да је Рајевић приликом претреса наше кривице изјавио: да судије преког суда не суде по доказима него по својој савести; јер да је ово знао сигурно је, да не би без критике усвојио пресуду преког суда као доказ наше кривице, јер савесност судија преког суда није давала потребне гаранције о постојању наше кривице. У осталом за оба та чланка осуђен је онај, који је по закону одговоран био, и тиме је то питање затворено било. Дакле, Пера Тодоровић није требао бити осуђен за те чланке, јер их није ни писао, јер у то време није ни био у Београду него у Рајхенхалу; он се бранио од ове напасти, али га је преки суд по „савести својој“ ипак огласио за писца тих чланака.

Пашинића није нико теретио пред преким судом да је организатор буне, само „савест“ судија наша је да је он за њу знао; да ју је привремено и организовао.

Мене су теретили писмом, што ми га је писао Аца Станојевић, али његова садржина пре може служити као доказ да о буни нисам ништа знао, и да Аца Станојевић није успео да одврати од побуне своје књажевачке другове. Али ни тога писма није било у архиви судској, у оној сандучари, у којој су чувана акта по нашој кривици. И кад секретар није могао наћи то писмо, онда је Рајевић изјавио: не тражите га, не треба нам, јер ми судимо по савести.

Желео бих знати, какви су то поступци нас тројице, због којих нас г. Јовановић, попут преког суда оглашава за покретаче буне. Преки суд нас је осудио на смрт по „савести својој“, по убеђењу своје, створеном не на основу каквог доказа него на основу проблематичне „савести“ њихових судија. Преки суд није могао наћи ни једног међу окривљенима, ни једног међу осуђенима, који би тврдио да смо подстицали на буну; није нашао ни један наш поступак, који би нас окарактерисао као „организаторе буне“.

Госп. Слободан Јовановић наводи како је на септембарској тајној посланичкој конференцији после растурања скупштине, донето решење: „да се диже бун а ко краљ Милан укине Устав“. Овакво решење није никад и нигде донето било, па ни на тој конференцији. Ја сам и на преком суду у одбрани својој рекао: да смо на тој посланичкој конференцији одлучили: да се првог новембра држе зборови по целој земљи; да се на тим зборовима тога дана донесе резолуција као петиција. Ова општа народна резолуција имала је бити одговор на мотивацију оставке Пироћанчевог кабинета; који је победу радикалне странке на изборима 7 септембра 1883 год. обележио као знак да народ не жели промену Устава. Изводити из тога измишљеног решења посланичке конференције решеност попа Маринка да диже буну и пре него што је Устав укинут — сувише је смело. Али претпоставимо да је такво решење донесено на септембарској посланичкој конференцији

(23 септ.); истиче се ипак питање: како су његовом извршењу могли приступити поп Маринко и његови саучесници пре наредбе Главног одбора, и пре него што је Устав укинут био. И зар су они могли очекивати оправданост и бољи успех у буни и пре постојања узрока о њој — укидања Устава —, који би одиста био јак разлог за побуну. Зашто дизати буну?! Зато што ће се Устав укинути, али који се је могао и неукинути. Најзад, претпоставимо да је краљ Милан укинуо Устав, да је дакле постојао разлог за извршење измишљеног одборског решења; зар ће такво крупно предузеће, као што је буна, сваки отпочињати на своју руку без икаквог претходног споразума, без икакве организације! Да ли би побуна у селу Сесалцу, чији сељани нису хтели предати власти тражено оружје, био довољан и јак разлог да се отпочне један неорганизован пуч? Таквих је, и јачих месних сукоба између народа и власти бивало и раније (у Поречу, у Грљану, у Газмиграду), па се ипак такав судар није прихватио и извргао у буну. Нелогично је дакле дизати буну против акта који није постојао, кога није донела ни септембарска посланичка конференција и Главни одбор радикалне странке.

Али госп. Јовановић стара се да пронађе доказе за кривицу ако не нас тројице осуђених на смрт, а оно бар против Николе Пашића, за кога би хтео доказати да је бар он удешавао буну. Тај доказ би хтео наћи г. Слободан Јовановић у једном измишљеном састанку Николе Пашића са попа Маринком у Кољевцу „баш пред саму буну“, и да је с њим имао разговор „у четири ока“. „На прве гласове о буни, Пашић је у разговору с Тодоровићем тврдио да је то са свим озбиљан народни покрет, који се лако може раширити по целој земљи, и који с тога треба прихватити“. Најзад од свију чланова Главног одбора Пашић је једини сматрао за потребно да се брже боље уклони из Србије и стави ван домашаја власти. На основу свега овога Тодоровић би као хтео извести, да је, може бити, Тимочку буну удесио сам Пашић, не само без знања Главног одбора, него и без знања својих најближих другова, као што су: Тодоровић, Милошевић и Таушановић“.

Пре свега ваља знати, да Пашић није био у своме крају, ни у Бољевцу „пред саму буну“; он је тада био у Београду, а био је у своме крају пред изборе, дакле августа месеца. Био је у своме крају тада кад није могао знати ни какви ће бити резултати избора 7. септембра, нити пак да ће краљ Милан извући из политичке архиве Николу Христића, који је у њу бачен још 1868 год. после убиства кнеза Михаила, и да ће њему бити стављено у дужност да разјури Народну скупштину у којој су радикали имали већину; нити је могао предвиђати да ће се после растурања Народне скупштине држати посланичка конференција, на којој ће се донети одлука да се првог новембра држе по целој земљи протестни зборови. Све се то није знало, кад је Пашић пре септембарских избора био

у изборној агитацији у своме крају, те према томе није могао говорити с попа Маринком ни „у четири ока“ о дизању буне „ако краљ Милан укине Устав“. На против, после успешних избора говорило се у посланичким круговима да ће краљ Милан престати с авантурама, споразумети се с Народном скупштином и повести земљу путем рефорама, које је народ очекивао. Од победе на изборима у „Самоуправи“ веје дух помирљивости. Дакле, после избора и после распуштања Народне скупштине Пашић није напуштао Београд. Искључена је дакле свака вероватноћа да је Пашић спремао буну с попа Маринком још пре избора „за случај ако краљ Милан укине Устав“.

Али претпоставимо, да је Пашић „организовао буну с попа Маринком“ још пре избора, да је био далековид и да се с њим споразумео још пре избора да диже буну с тимочанима „ако краљ Милан укине Устав“. Краљ Милан, међутим, није ни газдио а камо ли да је укинуо Устав ни до септембарских избора ни доцније после састанка и растурања Нар. скупштине, а поп Маринко је ипак дигао тимочане на буну. Као да је буном хтео уплашити краља Милана да не укида Устав, и ако је требао знати да баш дизањем буне може нагнати краља Милана да укине или обустави Устав, да прогласи ванредно стање, преке судове, итд. И најзад, где Пашић да нађе баш попа Маринка и с њиме да се споразуме о дизању буне, да у споразуму само с њим предузме такво опасно дело. Зар Пашић није имао у Народној скупштини доста својих другова од јаког угицаја не само у својој околини него и мало даље од њихових огњишта, у свима крајевима Србије?! Да, таквих је људи било, али се он није с њима о томе саветовао, јер за то није имао ни потребе после Септембарске конференције радикалних посланика. Па и у самом Глав. одбору било је таквих људи, од којих није смео крити оно што је могао поверити попа Маринку. Било је са свим природно и потребно, да нама, члановима Глав. одбора не само саопшти своје „бунтовничке намере и разговоре“ с попа Маринком, него да у споразуму с нама и осталим радикалним првацима из народа изведе целу организацију буне. А кад је он и од нас крио оно што је с попа Маринком уговорио, онда се намеће питање: па с ким је онда мислио извести буну? Зар Пашић не би извршио злочин, кад не би о томе известио попа Милана Ђурића, поп Новака Милошића, попа Смиљанића, Ранка Тајсића, Димитрија Катића, Ацу Станојевића, Павла Вуковића, Срету Анђелковића, браћу Божиће из Бадњевца, Станка Петровића, попа Данила Анђелковића и све остале опробане сигурне наше људе у поједеним крајевима. Свакојако, ови радикални прваци, народни посланици, чувени, виђени и ценени у својим крајевима и ван њих, нису лошији јунаци од попа Маринка и његовог шурака и секретара, Добросава Петровића из Бољевца. А Пашић је дужан био саопштити својим друговима свај комплот, и нема сумње да би га и саопштио само да је постојао. Пашић је толико паметао и увиђавао, да се никако не може претпо-

ставити да се решава да диже буну с попа Маринком а да то крије од својих другова из народа, чија му је снага потребна у таквом рискантном подухећу, као што је дизање буне. Да ли је могуће да Пашић диже буну у тимочком крају помоћу попа Маринка а он са члановима Главног одбора седи у Београду и у разговору тврди „да је то са свим озбиљан народни покрет, који се лако може раширити по целој земљи“, а његови другови у унутрашњости седе и сеире, и шаљу поданичке телеграме краљу Милану са жељом да му се посвети рука, која премлаћује бунтовнике. Не, то није могуће. Тимочку буну није нико организовао, па ни Пашић „помоћу попа Маринка“. У народу је било и сувише много експлозива, и довољан је био инцидент у селу Сесалцу и Читлуку па да се изроди пожар без икакве организације буне од стране Пашића. Али би у том случају овај инцидент био само то и ништа више, само да су врховне власти хтеле да тако буде. А да је буна била организована, она се не би појавила само у источном крају Србије: пламен бунтовнички захватио би и остале крајеве њене.

Буна је и Пашића као и све нас изненадила; она је нас затекла у Београду, чега неби било, да смо је ми организовали, или да ју је сам Пашић „помоћу попа Маринка организовао“. Јер не треба губити из вида да се Пашић решава да се уклони из Београда и да иде у свој крај да руководи буном онда кад је буна већ угушена била, кад је преки суд у велико скидао главе „бунтовницима“, кад ја доносим вест Пашићу од руског посланика Персијани да ће чланови Глав. одбора бити затворени, па бити и осуђени, али је обећао искористити своје пријатељске везе с осталим страним посланицима, нарочито с Брајем, немачким послаником и сачувати нам главе. Пашић је пажљиво саслушао мој исцрпни извештај о разговору с Персијани, и резултат његове поруке био је прелазак Пашићев преко Саве код железничког моста. Да ли је Пашић онда, кад је Савом бродило помишљао да иде у Тимочки крај да царне у Тимочку буну, коју је војска већ савладала била, или се под утисцима мога извештаја решио да се спасава опасности, која доноси можда и смрт али затвор насигурно — може се судити како се хоће.

Још се једном околношћу утврђује да Пашић није „организовао“ Тимочку буну, нити је знао да ће она избити. Читаоци ће се сетити првог писма Аце Станојевића, којим ми јавља да сељани села Сесалца не дају оружје. Кад сам ово писмо Ацино саопштио Пашићу, он није реагирао на његову садржину. Да је Пашић организовао буну „помоћу попа Маринка“, природно би било да после ове вести не остане у Београду, него да варницу у селу Сесалцу близу Бољевца сматра као знак попа Маринков да буна отпочиње и одјурио би у тимочки крај да изводи буну коју је организовао „помоћу попа Маринка“; можда би стигао у побуњени крај пре него што је буна угушена. Он то није урадио, него је чекао у Београду

да се прогласи ванредно стање у тимочком крају, да се поставе судије преког суда, да се обуставе политички закони. И тек кад је дознао да је тимочка буна угушена, да је преки суд отпочео суђење, да чује непријатну поруку Персијани, он се решава да напусти Србију, прелази Саву, путује и стиже у Кулу кад је с побуном већ свршено и кад су се почеле осећати последице преког суда.

Из свега овога изводим: да тимочку буну није организовао ни Главни одбор радикалне странке, ни његова три члана осуђена на смрт ни главом Никола Пашић помоћу попа Маринка. А чланак о „Разоружању“ дало је неке повода да једну чарку између власти и народа у једном селу не спречи него развије у једну буну, у којој је мислио уништити радикалну странку. Мислио је, али је није уништио него је пред њом доцније капитулирао.

Наше бављење у пожаревачком затвору.

Пера Тодоровић, и ако болестан од ехинококуса, био је веома издржљив. Чудне ми је, често хиперболичне ствари причао, да би доказао љубав своје матере према себи, а које вреди забележити. Био је већ у првом разреду основне школе а још је сисао своју мајку. „Дођем из школе с торбицом о врату; примакнем столицу, треножник, до ногу моје нане, па осмејкујући се кажем јој: „нано мало сикице“. „Па докле ћеш сине; па болан брајко ти си већ величак, већ си јак, идеш у школу, и кад се вратиш из школе теби је прва брига да примакнеш столицу и седнеш поред мене и да сикицу тражиш; срамота болан“, говорила ми је нана С м и љ а н а, тако се звала Перина мајка.

И ако га је болест у црној кигерици, ехинококус, пресамитила, ипак је ум његов био голема сила; њега никаква болест до последњег дана његовог није могла умно ослабити; и ако му је јетра била болесна, ипак је његово тело могло издржавати и највеће напоре. На физичке болове није се жалио, често пута се њима користио да би постигао оно што жели. Пут од Осипаонице до пожаревачког затвора није био лак, али кад смо стигли у пожаревачки затвор, после прођених цомба на путу до Пожаревца, све је заборавио ништа га више није болело, само кад је мало даље био од Зајечара а ближе Београду.

Као што поменух, у Пожаревачки Казнени Завод стигли смо у вече. Дочекали су нас управитељ Казненог Завода Светозар Молеровић и Стојан Протић, Столе. Ушли смо у здање где је била канцеларија управникова; у тој истој згради имао је своју собу и Стојан Протић, који је управнику помагао у канцеларском послу. Пошто је било доцкан да нам се спреми соба, то се сместисмо у Стојановој соби, нађе се које каква простирка. Јако смо уморни били, прилегли смо, па смо и заспали. Кад год сам се ноћу пробудио, лампа је чкиљила; Пера

је причао, а Стојан, одморан, слушао је Перу. Прилегли су један и други тек пред зору. А Пера је имао шта и причати. Пера је умео тако занимљиво причати, да га не би могао слушати само онај, кога је сан потпуно савладао, а Стојан је међутим био потпуно одморан.

Сутра дан нас преместе у једну велику собу у другој двоспратној згради. Добили смо кревете, сто, четири сламне обичне столице, а од куће истог дана кад смо и стигли добијемо поред постељних ствари и једно осредње огледало, које је играло извесну улогу у нашем затвореничком животу. Истог дана имали смо и посету из Београда, добили смо све потребне нам ствари, које су донели собом: супруга Таушановића, д-р Марија Зиболда, пријатељица моје супруге и Миленко Веснић, ђак на Великој Школи, који се још ђаком интересовао за радикалну странку и био је радо виђен у нашој средини. По њему су нам послали из Београда нека писма и неке књиге, међу којима беше укоричена „Вјесник Јевропе“, који је такође играо неку улогу у премештању нашем из пожаревачког казненог завода у Београдску тврдињу.

Управник Молеровић беше присутан нашем виђењу. Ја сам, у присуству његовом говорио руски са докторком Зиболдовом и све што сам јој имао рећи — казао сам јој, али јој ништа нарочито нисам говорио, што би забрањено било говорити. Но због тога, што је управник допустио да се разговарамо страним језиком а и због „лабавог“ држања његовог према нама, Молеровића не само преместе из Пожаревачког Казненог Завода, него га још дисциплински суд казни губитком тромесечне плате.

После Молеровића добијемо за управника неког Иву Ђурића, који је дотле био срески начелник у срезу грочанском. Он је био на живој ватри; видео је како је прошао његов претходник, па се старао да му се не деси какав малер. Одржавао је добре односе с нама, долазио нам је скоро сваког дана изјутра на чај. Распита шта радимо, имамо ли шта да му кажемо, поразговарамо се и оде; али нас ни он није закључавао. Излазили смо пак у шетњу на знак звона кад и сви осуђеници.

Време нам је пролазило доста брзо; проводили смо га у читању; књиге смо добијали из Београда и од наших другова из Пожаревца. Јело су нам слали из Пожаревца наши другови: Стева Милићевић, Јошка Јовановић економ, Лазаревић, трговац и други; старали су се да храна буде здрава и укусна.

Међу затвореницима по штампарским кривицама био је и Васа Ђеџа, уредник и сарадник шаљивог листа „Брке“, доцније добро познати члан кварта полиције београдске. Његово име помињем, јер ће и он играти видну улогу у извршавању Периних смерова.

Пера је још на претресу у Зајечару испољио да је промену своје мишљење о тактици рада. Први пут смо га на претресу чули, с каквим презрењем исказује реч „шубарашки“ о народу, о коме је он дотле свагда с љубављу го-

ворио; свагда је пре тога спомињао реч „народ“ с поштовањем, па било да су грађани имали на глави: „шубару“, „шајкачу“, „фес“, „качкету“ или „шешир“. А тада је, на претресу, употребио реч „шубараши“ с потцењивањем, иако је из искуства знао да су тимочани јунаци, да су они одлучнији, искренији бивали од многих који су нам сваком приликом говорили о своме јунаштву. Његову су тактику доцније прихватили и његови другови, али они нису говорили о народу с потцењивањем; народ им је и даље остао снага, с којом су они манипулисали по потреби својој. Док је пре зајечарске буње био најагилнији револуционар и своју снагу црпео у снази народа; док је у кругу својих радикалних другова говорио да радикална странка треба да је и војнички спремна да би могла извршити свој програм ако се не би могао извршити легалним путем; док је настојавао да радикална странка треба да има и свој војнички генералштаб: дотле је на претресу савим супротно говорио. Он је пред преким судом бранио своју странку, њен програм, њену организацију, али је с потцењивањем говорио о радикалној војсци. Док је пре буње народ био снага наша, сила с којом се мора рачунати, а краљ Милан — Миланче, једно ништа, дотле је сад после претреса народ једно ништа, никаква снага; и да би се народу, тим „шубарашима“ могло помоћи, једини је пут, да се радикална странка мири, споразуме с краљем Миланом. Тај преокрет се код њега почео појављивати још док смо били притворени у тврдињи београдској.

Да може нешто да прича она турска светиња, што беше смештена до аркаде испод сахат-куле, десно од ње, баш кад се улази у робијашке казамате, поред чије гробнице беше намештена и Перина постеља, и у чијем је друштву Пера провео све до поласка у Зајечар, можда би нам она казала, да је Пера у самоћи поред ње смишљао: како ће се затвора ослободити, и да је краљу Милану још тада била позната метаморфоза, која је наступила у Перином мишљењу. Да ли ће се што о томе наћи у архиви краља Милана — не знам. Ја овде само констатујем факт, да је на претресу у Зајечару Пера променио дотадање своје мишљење, које га је избацило на површину странке, којој је давао живота. И не треба мислити, да је ово његово мишљење о тактици тренутно, да завара само суд. Он је имао доста времена усамљен у затвору у Зајечару, да размишљава о свему ономе шта је радио, шта је намеравао радити, да процени све факторе с којима је мислио радити и факторе против којих је намеравао радити, и да је после дубоког и хладног свестраног размишљавања, не подстакнут никим и ничим, чак ни морфијумом, дошао до свога „тврдог убеђења“, да се само у споразуму с краљем може доћи до остварења народних слобода, иначе, један ће бити јачи и газити другог; и он је дошао до закључка да ће Милан бити јачи, да ће краљ бити тај, који ће нас газити, стога се ваља мирити с њим.

Али дошавши до свог убеђења, он је опет своју снагу прецењивао. Он је предвиђао да је тешко било привлачити народ на споразум с Миланом после свега онога што се збило пре тога. Он је пошао стазом измирења с краљем Миланом, али народ није хтео поћи за њим. Народ је пустио свога љубимца да се бори у своје чуну својим веслом против свију и свакога, против свију политичких струја и политичких људи; до смрти своје он је својим веслом крмио свој трошни чунић; тешко ономе, коме је наменио своје отровне стреле; његови противници су дахнули душом, кад је он последњим дахом испустио весло из својих борбених руку и његов трошни чунић потонуо у неиспитано море живота. Наступило је време, кад је радикална странка морала пактирати с краљем Миланом, али то није био Пера који је тај пакт извршио.

Народ је чудан светац. Некоме прашта погрешке сличне Периним. Он их чак и правда, налази да је баш добро што су учињене. Некоме их правда а другоме у зло уписује. Народ је очекивао да му се Пера у оковима покаже јунак као Пера у слободи, Пера на перу. Он се у оковима, пред преким судом показао велики, али не онакав какав се у романима прича; он није треснуо оковима и креснуо судијама, како им је довикивао на зборовима и у штампи, али је ипак зато био величанствен својом одбраном, он је њоме спасао част радикалне странке и био је њен понос; али је нешто поклизнуо у оцени снаге народа; такву оцену није морао дати, јер је рекао једну истину. Ову оцену су експлоатисали доцније неки његови другови, и десило се то, да су га пигмеји на претресу пред преким судом у Зајечару, победили доцније у абацијској улици у Београду, јер су га ту другови његови избокисирали из средине народа, коме је он све своје дао.¹⁾

Пера нам се такав показао на преком суду. Онда још нисмо били начисто: да ли је његово мишљење о народу пред преким судом било његово истинско убеђење, или само завањавање трага, да би само избегао казну, која је очекивала њега и његове другове. Њега онда није нико од другова дезавуисао, али му нико од нас није ту оцену одобравао. Волели бисмо да је ова оцена његова о народу била тренутна, употребљена ради одбране наше невиности. Али смо се преварили. Он је и доцније искрено, сваком приликом тврдио, да је једини спас земље у измирењу и споразуму радикалне странке с краљем Миланом. Краљ Милан је био фактор с којим се треба споразумевати, кога радикална странка не може уништити. У интересу народа је да се радикална странка с њим измири, и он је сад, кад је приспео у тихо пристаниште пожаревачких апсана,

¹⁾ У једној кући у старој абацијској а сада у улици краљице Наталије преко пута од Више Женске Школе становао је Пера Велимировић; у њој су се водили разговори о даљем политичком раду радикалне странке по нашем изласку из затвора 1886 год., и у њој је Пера Тодоровић претрпео пораз своје политике: споразума са напредњачком странком.

сав легао на овај посао: наше ослобођење није очекивао ни од кога с поља, уздао се само у самога себе.

И само његово понашање на преком суду, које је продужење његовог преокрета још у београдској тврдињи, уравњавало је пут споразумевању с краљем Миланом. У пожаревачком затвору он је приступио извршењу ове своје замисли.

Суморни смо били сви. Никоме није било лако. Тамница је кућа необична. Сви смо хтели бити у Београду, ближе својима, па макар и у казаматима београдска тврдиње, да заменимо пожаревачки летњиковац са подземним галеријама београдских казамата. Били бисмо ближе својима. Али ми је ипак непојамна била сувишна пргавост Перина; нисам могао разумети његову жељу да пожаревачки затвор заменимо београдским казаматима, јер он нема у Београду никога од својих. Још нисмо ни омирисали задах нашег пожаревачког стана, а он жели задах београдских казамата. Непрестано би говорио да не може издржати дуго у пожаревачком затвору, све се боји, умреће у њему. Мислио сам да му није пред очима Илка, која је те године нађена удављена у затвору.

— Није то. Овде ми је у женском затвору умрла сестра,

— Шта кажеш?

— Јест овде ми је умрла сестра, која је била осуђена на седам година затвора, јер је убила свога мужа, и то секиром, потврди Пера.

— Јест овде је умрла, а ту је и сахрањена; ја сам с мојом наном долазио на погреб.

Зинем, и не могу да дођем себи од изненађења. Толике сам године провео с њим и за ово нисам знао; први пут сад то чујем, и ако ми је много причао о себи и о својима.

— Сестра ми је била прво дете моје нане. Удали су је за једног доста имућног сељака у селу Церовцу, ту близу мога села Водица. И ако је био сељачки син, видело се према његовом животу, његовом газдовању, да није навикао на рад. После пет-шест година заједничког живота, мој зет почне продавати свој иметак; из механе није избијао; затвори се са неваљалим људима у механски собу па удри у картање. Прокартао своје, па је дошао ред и на иметак моје сестре. Почео је сећи дрва у забрану, што га је мој отац дао сестри у мираз. Моја се сестра борила с њим да би сачувала овај последњи иметак. Он пође у забрану а она за њим; замахне секиром у дрво а сестра му је отме. Али једном приликом није помогла ни сестрина молба, ни сестрин плач; секира почне одјекивати у већ проређеној шуми; њој прекипи, отме му секиру, и у љутњи тресне га сечивом по глави и преполови је. И после овога дошло је оно што долази после сваког убиства: суђење, осуда и затвор; и ту је у томе затвору испустила и своју душу. Имала је синчића, који јој је онда у оној несрећи некуд отумарао и јавио ми се тек кад сам био уредник „Рада“.

— Ето брате Рашо, та ме невоља никако не оставља; бојим се; сестрина слика ми не избија из главе; сећање на смрт моје сестре ме исцеди; хоћу да се селим одавде: учинићу све само да не гледам ону кућу тамо, видиш ли је. — Он ми показа женски казнени завод, у коме је и Илка нашла смрт своју.

Ја сам га разумео.

Обузет сећањем на своју сестру; страх да не умре и сам у пожаревачком казненем заводу, Пера отпочне у почетку јануара да пише писмо упућено Андри Николићу, али намењено краљу Милану.

Он у томе писму износи уображено расположење наших другова, који су у слободи. Предвиђа да су наши другови озлојеђени сада не само на напредњаке него су и против самог краља Милана. Боји се, да се сад радикална странка због озлојеђености против Милана не изметне од једне начелне странке у једну династичку клику. Такво је расположење наше странке против краља Милана, који је у црно завио толике породице, сасвим је оправдано. Али да ли је паметно? пита се Пера. И он у том писму доказује Андри Николићу да је такав корак непаметан. Износи потребу да наши људи долазе што чешће у додир с краљем Миланом, баш с тим Миланом, који је побио цвет наше странке, угаси многа огњишта. Цртајући црним бојама карактер и рад краља Милана, пита се: зар ће ми бољи бити Никола са својим дерјаницима, или Петар Карађорђевић, који се „шуња по улицама париским“.

И сад потанко црта стање у земљи, које би наступило с доласком на престо Србије Николе или Петра Карађорђевића. Пера у том писму да се власи не би сетили да је све то што у писму пише једна ујдурма Перина не штеди ни Краља Милана, кога фамилијарно у писму често зове и „Миланче“; али рекорд у грдњи односи грдећи Николу кнеза црногорског и Петра Карађорђевића, претендента на српски престо унука онога који је у Јасеници убијен, и о коме свако дете зна причати само врлине Карађорђеве. Све мане Краља Милана, које нису непознате ни самом Краљу, тако црта, да се мора стећи уверење да је писмо заиста упућено Андри Николићу, и да Краљ Милан никако не треба да дозна за ово писмо. Кад пак почне говорити о Николи и П. Карађорђевићу, онда му је торба пуна пиљаричких грдњи.¹⁾

Он у том писму преклиње не само Андру него преко њега и све остале другове да не траже преко проје погачу,

¹⁾ Вреди забележити једну цртицу из живота оца Периног, па да се види каквим је духом дисао, и какве су традиције династичке владале у породици Периној. Не треба заборавити да је Пера рођен у смедеревској Јасеници, да му је отац домородац, рођен у Водницама. Према томе је Пери, као и свима јасеничанима успомена на Карађорђа — морална храна. Свако дете у Јасеници уме да прича о Карађорђу и његовим делима за ослобођење, а зна да је у Јасеници Карађорђу и глава одрубљена. Једном ми је Пера причао карактеристичну ситницу: Често сам

него да се приближе Милану и да заједнички почну лечити ране, за које и ми носимо велику одговорност, јер ни ми нисмо невина јагњад. Прочита нам цело писмо.

— Ја накитих и потписах, рече Пера, хајд да га и ви потпишете.

После дугог лонцања настројица нехтедосмо потписати писмо.

Њему не беше право, није више наваљивао да га потпишемо, али ни нама није годило да потпишемо једну исповест, која кипти лицемериошћу и неистином.

Писмо је написано, али сад треба удесити да управник ухвати то писмо. Покушао је најпре, да писмо некако уметне у корице „Вјесника Европе“, који је био узет на читање из Народне Библиотеке, и који треба вратити пошто га претходно прегледа управник Казненог Завода, Ива Ђурић. Није се могло добро сакрити а да се не утврди, да је се хтело да се писмо ухвати. Требало је писмо тако сакрити, да се оно ухвати а да се не помисли да је удешено прикривање. Споразумемо се да се друкчије изврши ова намера. У соби нашој, у коју је Ђурић свако јутро долазио на чај, беше преко пута од столице на којој је обично седео обешено о зид огледало, које беше разбијено на једном углу на коме се видеља жута хартија, испод разбијеног огледала. Он је то место гледао сваког дана, видео је да је стакло разбијено, и уместо стакла види се жута хартија. Уметнемо писмо између стакла и жуте хартије, тако да се сад у место жуте хартије види исписана хартија, писмо Перино. Ђурић је и даље долазио сваког јутра на чај; гледао је у огледало, па и у исписану хартију, али није приметио оно, што смо мислили да ће запазити. Стојало је писмо неколико дана у крњем огледалу, и могло је стајати и даље, али га Ива не би приметио. Стога га Пера уклони.

Да би се писмо ухватило, помогао је Васа Ђема, кога сам још из малена познавао. И ако је Ђема био сарадник „Брке“, шаљивог листа с либералном тенденцијом, ја сам га га ипак као учитељ његовог старијег брата знао као карактерног дечка. Упознам га с Пером. Ђема је и у затвору писао стихове, и подносио их Пери на критику. За све време шетње за време одмора Пера је Ђеми саопштавао своју критику на његове стихове. Ђема постане Перин повереник. Сви су затвореници знали да су Пера и Ђема нерздвојни шетачи за време шетње. После Богојављена почели су шетати одвојено. Ђема отпочне грдити Перу; ова је грдња дошла до ушију и самога управника. Ђема није штедео Перу, чак му је јавно претио да ће му се осветити због омаловажавања његових стихова, које му је он на вар-

имао с мојим оцем у цркву на јутрење. Пало ми је у очи да отац свагда пали четири свеће. На моје питање одговорио би ми да те свеће пали за покој душа моје браће и сестара. Рачунам, рачунам, али ми никако не излази рачун: пали једну свећу више. И ја га једном приликом упитам: па добро тата, нава ми прича да су ми умрла два брата и једна сестра, за чију душу онда палиш ову четврту свећу? Саже се, и мало спуштеним гласом шану ми на уво: за душу Карађорђевог сине?

варски начин касапио; испод неких стихова му чак написао: „Нек ти ништа Филипе у писању не смета, и књижевне ливаде потребују ђубрета“, И Васа Ђема се зорли био наљутио, и чекао згодну прилику да се Пери освети.

Онога дана кад је требало писмо ухватити, Пера покаже Ђеми место где је писмо сакрио. После подне тога дана метну катанац на резу наших врата, која никада нису била закључавана, а стражари се разлете свуда да писмо нађу, али у заман, враћају се без писма. Посматрамо кришом с прозора наше собе живу мимику у дворишту између Ђеме и Ђурића. После краћег разгорора и млатарања рукама упуте се сами да потраже писмо, и после неколико минута враћају се: Ђурић држи плен у руци. Били смо веома радосни што се и то писмо једном ухвати.

Ђурић није ни часа почасио, него с овим драгоценим пленом оде Павлу Козељцу, окружном начелнику. Козељац прочита писмо, нађе да му је политичка садржина важна, и одмах шифром јави Николи Христићу, своме министру, о њему; наредба је добијена, да му се писмо одмах куриром пошље.

Кад се Ђурић вратио од Козељца у казнени завод, сретне Ђему у дворишту на домаку нашег прозора. После кратког објашњавања Ђурић пољуби Ђему у чело, а после неколико тренутака за тим Ђема пољуби Ђурића у руку.

Разуме се, да нас је интересовало да знамо, због чега су летели пољупци у чело и руку. И Ђема нам исприча како је Ђурић однео писмо Козељцу, како му је Козељац рекао да је писмо важне политичке садржине, и рече ми: сине мој, спаситељу мој; ко зна шта би самном било, да се ово писмо промакло. Кажи ми, чиме да ти се одужим за ову услугу, тражи шта хоћеш“.

— Господине управниче, имам овде у женском заводу сестру од тетке, она је осуђена због покушаја убиства једног лекара, Д-р Порубовића, који јој је обећао да ће је узети за жену, па ју је преварио. Ето! молим да ми допустите да је могу посетити у женском заводу.

— Па што ми то ниси раније казао, рече, и одмах нареди да ме пуштају „сестри“ на виђење кад год хоћу, и то у канцеларији саме управитељке.

Ђема се живо дописивао са „сестром“ још одмах по Богојављењу, када се при освећењу водике видео с њом.

Али је Козељац стари полицајац. Писмо је било одиста лепо написано, једна читава студија, али је посумњао да не буде све то удешено. Да ли је добио наредбу из Београда, или је то учинио по својој иницијативи, тек он почне трагати: позове Ђему на вечеру. Козељац изврстан полицајац, али и Ђема видра цинцарче, па ударио тук на лук; да видимо ко ће кога надмудрити. Козељац је Ђему добро нахранио и понапио добрим рујним вином, али ништа не дозна од закопчаног цинцарчета.

Истина је, да су у цинцарчету играле очи као на зејтину, али је то све што је Козељац могао видети, ништа није могао дознати. Козељцу је мало загонетан био прекид односа са Пером, али кад му је Ђема, на врхунцу своје љутње против Пере показао стихове, испод којих је Перином руком било написано: „нек ти ништа Филипе у писању не смета, и књижевне ливаде потребују ђубрета,“ онда је он разбио и последње сумњичење Козељчево; показујући ове стихове Ђема се још више срдео, а Козељац би се слатко грохотом смејао овој Периној пакости.

После два-три дана после последње вечере, Ђема буде помилован од даљег издржавања казне, и за путни трошак добије од краља Милана десет дуката у злату. Ми остасмо а Ђеми пожелесмо срећан пут. И Ђема оде, да га после многих година видимо као члана кварта полиције београдске под свима режимима као изврсног полицијског чиновника.

Тако се завршила ова комедија, која је изазвала премештај наш из пожаревачког затвора у београдски затвор. И тако се испунила жеља Перина и свију нас. Биће 23. јануара, Козељац долази око 8 часова у вече к нама у затвору, претресе форме ради наше ствари и оде. Пера истрчи за њим и дуже се разговарао с Козељцем. По повратку своје у собу, Пера радосан скочи иструпачке од патоса на свој кревет; види се да му трбушина није сметала да своју голему радост и физички испољи. Саопшти нам да му је Козељац рекао да сутра рано полазимо за Београд. Обрадовасмо се овој вести, али смо се почели спремати тек кад нам после кратког времена потврди то и Ива Ђурић, управник казниног завода који, нам рече да сутра рано путујемо за Београд, и да будемо спремни за пут.

Разуме се да смо се радовали оваквој наредби; почнемо се спремати, али спавати нисмо могли. Обучени смо чекали свануће, чекали смо кола, која дођоше око 5 часова. Било је све мирно кад смо пошли; сви су осуђеници још спавали; Иван Ђурић се опрости с нама, сигурно рад што се опростио једног белаја.

Седнемо по двојица у кола, а у сваким колима још и по један наоружан војник. Арњеви су нас заклањали од студеног ветра, али путовати по џомбама није било пријатно, нарочито Пери. Пређемо преко Љубичевског моста; оставимо и нама познату Осипаоницу и стигнемо у Смедерево.

У Смедереву је био окружни начелник Сима Ч. Поповић; красан човек, напредан, сматрали су га за млађег либерала, али је он био напреднијих погледа. Био је лични пријатељ свију нас. Нема сумње да је био наклоњенији нама него ли режиму, под којим је био окружни начелник, стога га није трпео у служби ни један назадњачки режим, а он се баш није ни отимао да буде добро забележен код његових представника.

Војник, наш спроводник, преда Поповићу спроводно пиштољ, из кога виде да смо упућени у Београдски казни завод.

— Дакле путујете за Београд.

— Јест за Београд, али ја, овако болестан, не могу да путујем колима по овим цомбама. Болестан сам, и ова моја мука, показујући на јетру, може успут прснути. С тога молим, или да се спроведем у смедеревску болницу, или да ме пошаљете лађом у Београд, рече Пера.

Сима Поповић је увидео оправданост Периног захтева, и после неколико изменаних мисли рече: лађа долази данас из Базјаша у 1 час, па мислим да би Тодоровић могао отпутовати том лађом, пратиће га војник.

Пера се захвали С. Ч. Поповићу на овој предусретљивости, коју је он од Поповића и очекивао, ма да му је министар Никола Христић. Нас тројица после кратког боравка у начелству продужимо пут за Београд колима, а Пера остаде да чека лађу, која тек што није допловила.

Пут од Смедерева био је одиста цомбаст, гори но пут од Пожаревца до Смедерева, и Пери би тегобно било путовати колима. Како смо прошлог дана устали као обично доста рано, како смо целу ноћ провели у спремању и неспавању очекујући час поласка, то нам је одмор био војња и дремуцање под арњевима. Кад смо стигли у Ашик-Мијајлову механу, на домаку Београда, било је већ превалило 7 часова. Ходали смо пешке да би смо ноге исправили; тада сам се уверио да се у исто време може ходати и спавати; били смо сањиви, ноге су нас слушале, али нас је сан савладао. Око 9 часова стигнемо у тврдињу београдску. На путу за горњи град заустависмо се при излазу испод првог свода, испред сахат-куле. Сачека нас и од војника прими дежурни официр. Пају Михаиловаћа и Косту Таушановића скину ту под аркадом а мене одведу у ону исту зграду, где су нас по кривици испитивали пре окивања, и затворе ме у кујни. У овој соби био је само кревет од дасака, намештених на ногарима. Легао сам, спавао сам до 10 часова сутра дан; пробудио ме је дежурни официр. Официр ме загледаше по челу, по лицу, а и сам сам загледао руке: био сам ишаран крвним пегамма, а где-где су се прилепиле размрљене стенице, од којих сам се бранио. Тако сам био уморан, да ни ову одвратну животињицу нисам осећао: сисала ми је крв, док и сама у њу није потонула.

Од дежурног официра дознам, да ми је Пера комшија; он је био затворен у соби, у којој су нас испитивали пре окивања; имали смо један заједнички ходник, у коме је стражарио војник. Пера је већ одавно устао био и шета по башти, и ако је доста хладно било.

Дежурни официр нас остави саме рекавши да имамо пола часа одмора.

Опишем Пери наше путовање од Смедерева до Београда. Ви сте добро путовали, али ја још боље, захваљујући нашем Сими. Може се рећи да сам путовао господски. На лађи сам

видео неке наше пријатеље и другове; разговарао сам с њима као да сам код наших кућа, причао сам им о нама, а и ја дознавао што год од њих. Војник је дремао, па седећи, бога ми помало и проспавао. Кад смо пристали уз обалу панчевачку, помишљах да изађем на обалу и да се више и не вратим, али нисам хтео на зло употребити Симину доброту, нити да једног војника отерам на робију. Но кад смо стигли у Београд, нисам могао, да, пре но што одем у затвор, не свратим родитељима Владе Бошковића. Погодим кола, седнем у њих, а поред мене и војник, и кажем кочијашу да тера у Добрачину улицу бр. ... Кад су ме видели отац и мајка Владина, чуђењу њиховом није било краја, а Савка, сестра Владина је била запањена од чуда, онемила је, па ни да се поздрави са мном.

— Ама јеси ли ти Перо? чекај да те видим. И Владин ме отац загледа, окреће, пипка, не верује својим очима; оставио своје шивење обуће, наочаре подигао на чело, па само охће.

Разговарали смо дуго, пили смо не једну него више кафа, Савка није гасила машину; није ни војника заборавила.

Најзад је било време да се иде и да се пријавим власти, али нисам знао којој управо. Питам војника да ли зна куда треба ићи. Одговори ми да не зна, јер је спроводно писмо остало код оног другог војника, који је вас пратио. И ако сам знао да смо упућени у Београдски Казнени Завод, ја ипак свратим у Управу града Београда, која ми је близу била. Замолим жандарма да пријави управнику Перу Тодоровића. Жандар уђе и пријави ме.

— Шта кажеш, какав Пера Тодоровић, чујем изненађеши глас Живојина Блазнавца.

— Нека уђе.

Уђем, Блазнавац стоји, посматра ме од пете до главе.

— Забога, госп. Тодоровићу, откуд ви овде.

Кажем му да сам јутрос пошао из Пожаревачког Казненог Завода, и упућен сам у Београд; дошао сам с лађе овамо, мислећи да ћете Ви знати куда ћу.

— Ја не знам ништа о Вашем доласку; отидите у Казнени Завод, управа његова сигурно има наредбу да Вас прими.

Оставим Блазнавца да се исчуђава а ја с војником седнем у кола, и дођем у тврдињу београдску, где ме дежурни официр прими и одведе у затвор.

За овај свој корак, Сима Ч. Поповић, начелник округа смедеревског, наш добри пријатељ платио је службом: одмах је пензионисан.

Још док смо се шетали по дворишту, управо поред куће, у којој смо били затворени, дежурни официр доведе Косту Таушановића и Пају Михаиловића. Њих двојицу су синоћ притворили у житним магацинима испод аркаде, и целе ноћи су имали борбу с мишевима. Јутрос су захтевали да их иселе из

тих магацина, и Пају сместе у соби с Пером, а Косту оставе са мном. У тим собама остали смо за све време нашег двогодишњег тамновања.

Наш двогодишњи затвор.

Почели смо се навикавати на нов стан и живот. Од кућа нам донесу кревет и постељне ствари, и све што нам је потребно било за наш свакидањи живот.

Породицу смо могли први пут видети тек после месец дана. А после првог виђења, доцније смо се виђали сваког четвртка у одређено време. Прво виђење са супругом и дететом било ми је веома тешко; био сам јако потресен; грцао сам; биле су и сузе, али су то биле сузе радоснице; испунио ми се сан, жеља, да могу видети своје дете, опипати га, па и држати у своме наручју; било му је тек три месеца; био сам задовољан, умирен. Сваког четвртка могао сам видети супругу и своје дете. Разговор, у присуству управника Казненог Завода, трајао је обично четврт часа. Тако су пролазили дани, месеци, па и године. Детету је већ трећа година била, а ми још у затвору. Требала се је десити несрећа Србији, па да будемо ослобођени београдских каземата.

Управа Казненог Завода допуштала нам је добијати књиге за читање. Ми смо пак тражили књиге, које нам управа није имала разлога забранити. Колико је управа у овоме погледу либерална била, може се судити по томе, што је мени пуштала књиге које би се могле и забранити, на пр. „Le Capital“ Карла Маркса. Још и сад се може видети на тим књигама; „Видо Управник Карамарковић. Време смо проводили у читању и писању. Надзор нам нама је водио командант града преко дежурних официра; стражу су чували војници сталног кадра. Само административну службу вршио је над нама управник Казненог Завода; он нам је прегледао књиге које смо од куће добијали; писма смо ретко кад слали редовним путем преко управника, а ни од кућа наших нисмо их добијали тим путем; имали смо другу сигурнију пошту за пренос писама, па и рукописа. Од новина смо добијали кришом „Дневни Лист“, јер других, сем „Видела“, није ни било. Тај посао вршио нам је слободњак, беше му име Ђорђе, општински деловођа у некој општини пожаревачког округа, који беше осуђен због издавања лажних сточних пасоша; он нас је послуживао. По изласку нашем из затвора виђао сам га где продаје новине.

Над нашим кретањем строго су пазили. Али између строгиности и шикане има разлике. Између многих официра, који су као дежурни вршили над нама надзор, били су и четири фронташа, од којих су неки Даничић, из варваринског среза, и Теофило, из београдског округа, били зли дуси наши. Кад нам се донесе од куће преобука, они је тако сакраментски испретурају, да не знамо после тога шта је лице а шта наличје. Кад нам се

донесе јело, њега ова два официра тако измуљају, да нам је одвратно јести га. Нека овом приликом приме нашу захвалност школовани и остали фронтовни официри, који су вршили своју дужност, али који нас нису шиканирали, нису нам смишљено отежавали наш положај. Официри, под чијим смо надзором онда били, заузимају данас високи положај у војној хијерархији.

Наше време за шетњу било је одређено: зими пре подне од 8 до 9 а после подне од 3 до 4 часа; лети пак пуштали су нас пре подне од 7—8 а после подне од 4—5 часова.

Сви смо радили. Ја сам предузимао крупне послове, и чинило ми се да ће нас пустити из затвора пре него што свршим започете послове.

Баш прве године затвора читам у новинама, да Драгомир Рајевић, председник преког суда, као Министар народне привреде, подноси Народној Скупштини предлог, којим се мења једна паметна законска одредба о Народној Банци. Том се законском одредбом уводи у наш новчани оптицај биметализам у место дотле постојећег Златног монометализма, по коме се законска плаћања врше обојим новчаним металима, и златном и сребрном монетом, те се том изменом даје Народној Банци право да издаје новчанице сребрне на подлози кованог злата. Сматрао сам да је највеће зло по наш новчани обрт и у опште по наш промет што се уноси у закон о Народној Банци законска измена, којом се допушта подједнако плаћање и златном и сребрном монетом, односно њиховим заменицама, новчаницама које гласе на злато или сребро. Налазио сам да само златна новчана јединица, златна валута, и то само она једина, златни монометализам, може бити мера вредности, и да је увођење биметализма зло за земљу. Хтео сам из затвора расветлити ово питање, и стога напишем о томе једну економну расправу под именом: „Монометализам и биметализам“, и дотурим „Дневном Листу“ ради штампања. Ову расправу одштампам у засебну брошуру. Она и данас има свога значаја и вредност и моја доказивања о штетности биметализма потврђена су најеклатантније нашим доцнијим каламитетима и катастрофама новчаног оптицаја и промета.

Целу прву годину Пера је провео у размишљању како да се ослободи затвора и у борби са својим ехинококусом. Морфијум му је био једини лек којим је олакшавао своју бољку. Шприцањем морфијума олакшавао је болове, али му се ехинокус развијао, растао; јетра му је расла, трбух му је постао као какво буре. Криза је могла наступити сваког тренутка. Стога лекар казног завода, Д-р Милутин Поповић, поднесе свој извештај о стању здравља Периног, у коме изјави, да је потребно Тодоровића спровести у Општу државну болницу. Надлежна власт усвоји предлог лекара, и Перу упуте у болницу да у њој сачека смрт.

Управник опште државне болнице био је тада Д-р Гонзијеровски, а лекари болнички били су: Д-р Лаза Лазаревић и моја супруга, Д-р Драга Љочић. Пери је придодата била стално на службу нека Јела, савесна и сигурна болничарка. Лекари нису могли помоћи Периној бољци, оставили су је њеном природном развићу и издржљивости Периног организма. Или ће Пера савладати ехинококус, или ће овај паразит отерати Перу у гроб. Ехинококус је био јако развијен у Периној цигерици, због чега су и функције осталих органа биле ненормалне. Једног дана чусмо да је Перина „м у к а“ прсла (тако зваше своју бољку), и да се лекари надају да ће организам одолети томе паразиту, који се беше угњездио у цигерици и развијао толике године. Али се није могло тврдити, да ће паразит коначно бити уклоњен из његове цигерице.¹⁾

На месец дана после те кризе Пера се прилично опоравио и врате га у београдски затвор, у наше друштво.

У оним истим казаматима београдским, у којима смо ми били притворени 1883. год., издржавали су казну неки од осуђених због зајечарске буне. Било их је у тим казаматима око 500, а два пут толико их је било у нишком казненом заводу. Међу овима било је и таквих који су били на смрт осуђени па су помиловани. Вреди напоменути да их је стрељано испод Краљевице близу Зајечара и на другим местима двадесет шест бунтовника. Наши другови, који су издржавали казну у казаматима београдским, употребљавани су на разне тешке послове; они су порушили и ону цамију у горњем граду, у коју су нас затворили после окивања.

Међу овима који су издржавали затвор били су: поп Данило Анђелковић, посланик за срез лепенички, Милан Григоријевић, посл. за срез крајински, Митица Ристић, посланик из округа књажевачког, Мијаило Рашковић, учитељ и др.

Треба оставити трага и о понашању наших београдских другова. До нас је могао доћи што је хтео или што је могао доћи само Макса Антонијевић јувелир, наш добар и искрен друг. Њега сигурно тај долазак кошта скупо, јер је одма после тога смењен управник казног завода, неки Јовановић (чини ми се да му беше име Гаврило), који му је допустио да се с нама види.

Из унутрашњости су нас посећивали Срета Анђелковић, Паја Вуковић и поп Милоје Барјактаревећ, наши истакнутији чланови из Крагујевца.

¹⁾ Те године у пролеће беше долазио у Београд чувени бечки лекар, професор Алберт — са својим асистентом да изврши неку операцију над оцем Венциона Були. Он са својим асистентом посети Перу у затвору, желећи да дозна: колико се развила његова болест од јесени 1883. год., кад му је у Бечу прегледао и пунктирао цигерицу. Чувени професор је тада тврдио да Пера има ехинококус у јетри а његов асистент није делио мишљење свога професора.

Храну смо добијали од куће, али је то било скопчано с великим тешкоћама; док јело донесу од куће, док га прегледа дежурни официр — прође доста времена и јело се охлади, стога смо се неко време хранили из општег казана, али је ова храна мизерна била.

Неко време смо сами кували: сваки је од нас бивао редуша, али је главни кувар био Пера. Никад нећу заборавити супу коју нам је кувао, па уз говеђину какав добар укусан „сос“, паприкаш, француски кромпир а нарочито „крофне“ умео је да спреми као сваки вешт кувар.

Кад бисмо га запитали: где научи кувати, рекао би нам: — Кад сам учио гимназију становао сам код опште ћачке тетке. Помагао сам јој у кујни кад год сам могао. Рекла би ми често пута: дед Перо дете моје, ољушти ми кромпир, исецкај ми лукац, па помешај ову запршку да не загори; полако, полако, помажући њој, научио сам тако добро кувати: да би се изненадила и она сама, некад бих јој и цео ручак зготовио, кад би она била болесна или кудгод морала отићи; другови моји, који су самном били на косту код тетке, били су изненађени мојом вештином кувања.

Добијали смо често вести, да је држање наших политичких другова у унутрашњости било одлично. Једно напредњачко Министарство смењивало је друго, али је свако потоње губило све више и више терена у народу. С опадањем снаге напредњачке странке опадао је и углед краља Милана. Зајечарска буна, онолики гробови на Краљевици и расејени по другим бунтовним местима; препуни казамати нишке и београдске тврдиње подржавали су неослабљено нерасположење народа према напредњацима и Краљу Милану. Народ се јасно изјавио: Краљ и његови напредњаци на једној страни, а народ који је скоро сав против Краља Милана, на другој страни. Народ није више одвајао Краља Милана од његових саветника-напредњака, него је чак говорио да од главе риба смрди. Народ је ћутао; своје незадовољство није показивао ни којим начином; његова пасивност је била јака; није хтео ни истицати своје кандидате за народне посланике, нити је хтео гласати за кандидате влашћу истакнуте. Ћутао је, и ћутање је јаче утицало на меродавне факторе него ли сваки други јавни протест. Чекао се згодан тренутак па да Краљ Милан осети шта значи имати а шта значи немати уза се љубав народа.

У недостатку љубави свога народа, краљ Милан се реши, да и без ње поврати уздрмани престиж свој. Мислио је, да ће свој престо појачати па чак изазвати и расположење народа за себе ако једним неразмишљеним налетом спречи уједињење Бугара Источне Румелије са кнежевином Бугарском. Ако у овоме успе, сигуран је био да ће политички добити. Али се преварио, јер и спољни успех зависи од расположења народа. А народ је незадовољан био владавином Милановом. Сваки успех

Миланов у спољној политици био је снажење реакције у унутарњој политици. Народ је остао индиферентан према авантуристичком покушају Милановом против уједињења Бугарског народа. Народу је добро дошао рат противу Бугара; он је овом приликом показао краљу Милану, да може трпети ударце његове, али му неће поклонити љубав своју, без које не може успешно свршити овако крупно дело као што је рат. Својом пасивношћу народ је очекивао тренутак кад ће краљ Милан ударити главом о зид, кад ће клекнути на колена и молити народ за помоћ, молити опроштај за почињене му неправде; да се увери да не може бити без онога, кога је онако ружно газио својом чизмом у охолости својој.

Краљ Милан је отпочео рат против Бугара, јер су они својим уједињењем кварили балканску равнотежу, створену Берлинским Уговором. Али да то учини требала му је јача војна снага него што је он имао; а да би је створио, требао је да разда оружје народу, што га је пре две године од њега одузео. Он то није смео учинити, и полази у рат с недовољном војном снагом, рђаве спреме и још горег нерасположења.

Крајем 1885 г. краљ Милан се вратио из иностранства решен да не допусти Бугарима да ремеће балканску равнотежу. Наређује мобилизацију, али народ још верује да се неће поћи против Бугара, него на југ, у Стару Србију, и запрепашћен је био, кад је краљ 2 новембра 1885 г. у Нишу издао прокламацију, којом објављује рат Бугарској.

Наш послужитељ — слободњак донео нам је вест о мобилизацији из прве руке; у казамате су је донели из државне штампарије осуђеници који окрећу машину за штампање Српских званичних новина. Онога дана кад је мобилизација објављена, дежурни официр, који је тада био на служби у граду, опрости се с нама. Дежурне офицере сталнога кадра заменио је резервни артиљеријски капетан Светозар Карапешкић, познати гвожђарски трговац, по начелима либерал, али и наш добар пријатељ, кога су из милоште звали, Заре. Јако смо се обрадовали његовом доласку, а још више кад смо дознали да он стално остаје наш тамничар.

Сад је наш стан постао прави политички клуб, чији смо чланови били нас четворица, и Заре пети. Од њега смо дознавали све што се дешавало напољу, а понешто је и он од нас могао дознати, и наша пошта нам је доносила сигурне, свеже, вести.

Другог новембра је објављен рат Бугарској да се заврши с примирјем 13 новембра, у чему је посредовао Кевенхилер, аустријски посланик на нашем двору.

Значајно је Перино мишљење о резултату рата. Он је доказивао да ће Милан бити бијен, јер води један непопуларан рат. Ратује против бугарског уједињења, против једне идеје, за коју су Бугари исто тако били одушевљени као што смо и ми за наше уједињење. Наш народ симпатише томе, и он се неће борити против Бугара. Принцип балканске равнотеже и одр-

жање у снази решење Берлинског Конгреса ни у колико не могу одушевити српски народ да ратује с Бугарима. Па још кад је народ свестан тога, да Милан вођењем тога рата жели да поправи свој и своје династије углед и положај у земљи, којој је толика зла починио, онда није могао задобити за свој непопуларан корак симпатију народа. При том не треба сметнути с ума, да је бугарска војска опремљена, одевена, наоружана не само ратним потребама него и одушевљењем за уједињење са својом браћом; кад се ово има на уму, онда је сигурно да ће Милан бити бијен, и то врло брзо.

Ми нисмо спремни за дуго ратовање, јер не располажемо ни једним фактором, који нам је за то потребан. И како је Пера био расположен за такав разговор, продужио би дуго да говори на ту тему. Он је ову своју тезу развијао и бранио нарочито пред Карапешаћем, који, и ако није хтео признати слабе стране наше војске, ипак их није хтео ни порицати. Па је занесен Периним говором, и сам почео причати о неспреми наше војске и о нерасположењу народа не толико против краља Милана колико против напредњака, који су отпочели рат, само да би могли повратити себи изгубљену политичку снагу једним успешним ратом.

Једног дана донесе нам наш слободњак вест, да је наша војска побеђена на Сливници, и да је краљ Милан напустио Цариброд, где је био генералштаб; није се у Пироту ни задржавао, него је побегао у Белу Паланку. После нам је и сам Карапешаћ причао о нашој погибији на Сливници; рекао нам је да су Бугари заузели Пирот, и потврдио да се наш генералштаб налази у Белој Паланци.

Меродавни фактори окривљују за неуспех нашу војску, јер неће да се бије, нарочито онај део наше војске, који је био према Цариброду под непосредном командом краља Милана и Јоце Петровића, министра војног. Војска која је била под командом Петра Топаловића, пуковника, заузела је била Знепољ, и упутила се преко Врапче и Брезника на Софију, али је погибија Миланова на Сливници омела и њу у своме наступању.

После погибије на Сливници сетe се да постоји и Хорватовић, прослављени српски војсковођа за време српско-турских ратова (1876—8); њега позову из Петрограда, где је био српски посланик на руском двору. Пада у очи да је тај рат почет бив Хорватовића, и да је он позват и стигао у Србију тек после закљученог примирја, и у Белој Паланци примио команду над нашом војском. Нема сумње да је Хорватовић добро знао да наша војска није у стању да води рат па макар и против Бугара. Он је могао тачно знати у Петрограду и способност и спремност бугарске војске; а кад се вратио у Србију уверио се да у нашој војсци влада једно потпуно расуло. И увидео је, да је најбоље да се овај несретно започети рат што пре заврши.

Краљ Милан и Гарашанин знали су најбоље да се голим шакама не води рат; за један војнички налет српска војска имала је снаге и спреме, али да води мало дужи рат — није

била у стању. Јоца Петровић, министар војни подноси оставку 24 новембра, и на њега и на шефа генералштаба Атанацковића падне сва одговорност за неуспех.

Краљ Милан и М. Гарашанин знали су ко је прави кривац неуспелог рата, Краљ Милан је осећао да је он највише крив, сигурно је тако мислио и његов први министар. Али је слаба утеха била за земљу кајање и признање кривице краља Милана пред својом савешћу. Требало је земљу спасавати од срамоте и династију од пропасти.

Јоцу Петровића као министра војног замењује Драгутин Франасовић, а врховни командант постаје Хорватовић.

Франасовић је била поверљива личност краља Милана; он је имао одобрење од краља Милана да му каже оно што мисли а не оно што се краљу Милану допада. Франасовић је говорио краљу истину, па ма како она горка била. И најокорелији противници радикала а камо ли Франасовић, који је имао међу радикалима доста личних пријатеља, морали су говорити краљу да му се ваља мирити с радикалима, који имају у народу већину; неизбежно је потребно било преговарати с виђеним радикалима, који су у слободи били; преговарати с онима које је осуђивао због зајечарске буне; па преговарати и са члановима Главног одбора радикалне странке, а пре свега с Пером Тодоровићем. Краљ је покушавао преговарати са виђеним радикалима крагујевачким: с Пајом Вуковићем, Сретеном Анђелковићем, поп Милојем Барјактаревићем, Симицом Костићем, адвокатом. Ови су упућивали краља Милана на београдску тврдињу где су издржавали затвор чланови Глав. одбора и остали радикали, осуђени због зајечарске буне; известили су краља да не желе преговарати с њим, док се сви осуђени њихови другови не пунте из затвора. И краљу Милану није остало ништа друго него да послуша савет својих личних пријатеља, који су му то исто саветовали.

Краљ Милан је сад свестан био да се без народа не може ратовати; водити рат без народног поверења, значи унапред изгубити битку. И да није намеравао продужити рат с Бугарима, ипак му је потребно било показати се морално јак; требало је Бугарима предочити да ће евентуални рат продужити српски народ а не краљ Милан. А ово је краљ Милан могао постићи само задобијајући поверење свога народа; што је значило, ако се измири с радикалном странком; ако пусти из затвора осуђене чланове Глав. одбора радикалне странке и остале осуђене радикале, и с њима отпочне преговоре. Милан се реши на овај корак. За ово му није потребан био никакав посредник, науми да сам лично приступи измирењу.

Састанак Краља Милана с Пером Тодоровићем 27. децембра 1885. у тврдињи београдској.

На Светог Стевана, трећег дана Божића, 27. децембра 1885. г. ст. стила, око 6 часова дође нам у затвор Блаж Ђурковић, артиљериски пуковник, командант београдске

тврдиње, онај исти који је тако сретно угушио Зајечарску буну. Прозор моје затвореничке собе гледао је на бастион изнад казамата, и могао сам видети сваког који нам је долазио. Чим сам видео Ђурковића, тркнем у другу собу, где су били Пера и Паја Михаиловић. Тек што сам им саопштио да Блаж долази, још нисмо ни дошли к себи од изненађења, и Блаж Ђурковић улази у њихову собу и позове Перу да пође с њим. Пера се поче извињавати како је хаљкаво обучен. Блаж му на то рече, да не мора ништа, само нек доведе у ред своје панталоне и обуче зимски капут, јер је хладно. Пера послуша пуковника и одоше. Остадосмо нас тројица и отпочесмо правити разне комбинације. Да је дошао по Перу дежурни официр ствар нам не би изгледала загонетна: дошао неко да се види с њим и тиме би се овај догађај и објаснио. Али у место дежурног дошао је сам командант града. Истина, и он води Перу да се види с неким, али тај „неко“ није обичан пријатељ Перин, него је сигурно неко од крупније господе. Нагађали смо, лицитирали смо у погађању, и највећу цену, коју смо могли дати, јесте неко од министара, а по најпре нам је дошла на памет посета Драг. Франасовића, који се с Пером зна и пази из рата Српско-Турског, кад су обојица били на Делиграду у Врховној Команди. Хватао се сутон кад је Перу одвео Блаж Ђурковић. Физиономија Блажа Ђурковића и његово скоро фамилијарно понашање. (Премда је он свагда био красан благ човек) уливали су нам наду да ће нешто добро бити. Да тако мислимо храбрила нас је још и та околност, што је кроз неколико дана и нова година, кад се обично дарује владарево помиловање осуђеницима. Сви смо осећали оно што нам је пријатно било и што желимо да се деси, али се сваки устеза да то своје осећање и каже бојећи се подсмеха.

А Карапеша као за пакост нема. Прошао је читан час од Периног одласка а Зара нема. Тек доцкан, око 7 часа појави се Карапеша. По његовом брзом кораку закључисмо да нам доноси важну новост. Како је био мало гојазнији но обично људи његових година, то се прилично заморио и задихао.

— Краљ Милан је дошао Пери у Пашин Конак. Дошао је да обиђе рањенике у болницама, и пошто их је посетио, са сваким рањеником по коју прозборио свратио је у Пашин Конак, где га је Пера већ чекао у великој сали на доњем спрату. Оставио сам их тамо а ја тркнух да вас известим, и враћам се одмах.

— Ама кажем ја, сва тројица гракнусмо у један глас (а нико није ништа казао) да ће бити нека крупна посета кад сам командант града долази по Перу. Сад се почесмо вајкати што раније не рекосмо да смо мислили да сам Краљ Милан чини ту посету Пери.

Били смо као на жеравици. Били смо нестрпљиви. Седим, устајем, шетам, премишљам о посети. Сад смо сви сложни били у томе, да се та посета тиче нашег ослобођења.

Најзад се врати и сам Пера, доведе га Блаж Ђурковић. Пошто се Блаж опрости с нама, очекивали смо да Пера отпочне сам причати, али он беше закопчан. На наше питање одговори: ништа важно. Видео се с Франасовићем, министром војним. Сећате се, да смо одмах у почетку рата нудили наше услуге и за најпросветније радове, којима бисмо могли ратовању помоћи па је дошао да нам захвали на тој патриотској понуди.

Ми се загледасмо. Али ју тај мах долази и Карапенић. „Извините, нисам могао раније доћи; тек сам сад испратио Краља.

Чим сам га испратио, одмах сам похитао да чујем Перу о чему се с Краљем разговарао. „Ако си већ причао, онда те молим причај још једном; ти тако лепо причаш да ни твојим друговима неће бити досадно да и по други пут чују о чему си с Краљем диванио“.

— Боже Заре, какав Краљ, какви бакрачи, па то није био Краљ Милан него Драгутин Франасовић; Министар војни, сав целцат, он, Драгутин Франасовић, одкуд ти та виспрена мисао, рече Пера. Заре се слатко, гроховом насмеје како је само он умео.

— Не будали Пера, него причај.

— Па шта имам да причам, да понављам мој разговор с Франасовићем. Најзад, кад ти је воља, могу га и теби причати.

— Дуго је било озбиљно сецања с једне и друге стране. Док Пера најзад није имао куда него исприча слаткоречиво свој говор с Краљем, или управо Краљев говор.

— Тако брате Пера, што ће се знати јесенас нека се зна још вечерас; зар би болан имао срца да кријеш од својих другова тако важан састанак.

— Е! знаш Заре, тако смо се споразумели, па ми је негодно да не одржим дату реч Краљу ни пола часа.

— Али ни сâм Краљ Милан није веровао да ћеш састанак с њим и његов разговор с тобом крити од својих другова. Какав би ти изгледао пред твојим друговима кад вам ваш слободњак донесе глас од ваших другова из казамата да су за твој разговор с Краљем Милавом још синоћ знали и причавали један другом. Да ли ће тај разговор бити тачан или неистинит то је друга ствар, али да се Пера Тодоровић са стајао вечерас с Краљем Миланом, то ће знати још вечерас сви по казаматима, па и ваши другови у њима.

— Дакле причај, рече Заре.

— Дугачка је прича.

— Ништа не мари, имамо доста времена, само причај.

— Блаж Ђурковић ме уведе у салу.

— Јест у ону салу с десне стране кад се уђе у ходник; прошао си поред мене и ниси ме спазио. По дужности сам ту сâм лично чувао стражу док Краљ Милан није ушао у салу.

Видео сам и тебе и Краља, и чим је Краљ ушао у салу одмах сам дојурно овде да о томе известим твоје другове. Хајд сад причај, нећу те прекидати, рече Заре, па ућути.

— Сала је била пространа соба; пећ је пуцкарала; неколико фотеља, столица и канцеларијски сто, на коме је горело неколико свећа, а на средини собе висила је велика петролејска лампа, која је осветљавала целу салу.

— Кад ме је Ђурковић увео рече ми да приседнем и причекам.

— Чекао сам доста дуго. Најзад се врата отварају и у собу уђе неки виши официр.

— Здраво Драгутине (Франасовић) и пођем му у сусрет, па се стукнем, станем као запањен.

— Сигурно сте мислили да је Франасовић, рече Краљ Милаи, који у тај мах беше скинуо пелерину и онда сам видео да сам се преварио.

— Мало сам омршавео, рече Краљ.

Седе он, па и мени покаже руком да седнем.

— Сигурно сте изненађени, а и како не бисте, Краљ се спушта у тамницу свога осуђеника, истина не у баш сам каземат где проводите осуђенички живот, али тек, ипак, ту смо, близу смо; Краљ долази сужнику, ретка почасти за једног осуђеника.

— Да Величанство, ретко се дешава да владар силази у тамнице, али је бивало.

— Да, бивало је. Краљ је силазио у тамнице да обрадује сужње, али не у мисији да преговара с њима, не да обрадује он сужња, него сужњи њега.

— То је много Величанство.

— Много, мало, тек ствар тако стоји. Долази Вам краљ, Вама и вашим друговима, да моли вас и вашу странку да му помогнете да спасе образ наше заједничке отаџбине; да је спасем од срамоте, коју сам јој нанео овим пренагљеним ратом.

— Ма колико да сте ограђени високим градским зидинама од осталог света, ма да вас чувају војници сталнога кадра, ипак није било могуће сакрити од вас оно што се у земљи збива; дознали сте да сам огласио рат Бугарској; нисам крио, нити сам могао сакрити оно што се не да сакрити; нарочито сам желео да сви грађани, и слободни и по тамницама знају за ратне успехе наше војске. Заузели смо били цео Знепољ, освојио сам и Драгомански кланац, остало је још неколико часова па да уђем у Софију. Мој генералштаб био је већ у Цариброду, и одатле смо издавали потребне наредбе за кретање војске, али смо на Сливници страдали, и морали смо се нагло повлачити, да не бисмо били одсечени од наше позадине надирањем Бугара од Ржане и Балтабериловца; одступајући напустили смо и Пирот, који су Бугари заузели. Опасност је била

велика, и морао сам молити Аустроугарску владу за интервенцију, која је изаслала у Пирот г. Кевенхилера, и Батемберг напушта надирање ка Нишу пред ултиматумом аустроугарске владе. Тога тренутка сам осетио да ми је иза леђа народ, који ми није одај; бојао сам се да не искрсне каква буна у народу; и онда би земља била и губљена, а о мојој династији и да не говорим. Онда сам био свестан шта значи имати народ за собом и са собом, а ја сам га имао против себе. Сетио сам се онда радикала, њихове потребне ми помоћи и вас затвореника. Тада сам се решио да пружим радикалима руку измирења. Ту своју решеност саопштио сам Милутину Гарашанину, који је симпатично поздравио такав мој корак. Хтео сам то извршити преко ваших другова у слободи, преко оних у Крагујевцу, преко Паје Вуковића и осталих, али су ми они одговорили, да неће са мном преговарати док се налазе по апсанама осуђени због зајечарске буне, док они не буду пуштени из затвора. Тек кад вас ослободим, вољни су онда преговарати самном о начину, којим ћемо прати љагу, која је нанесена нашем оружју од стране Бугара. Нашао сам да је таква тактика ваших другова правилна, стога сам вам дошао у затвор да чујем Ваше мишљење. У осталом, ја сам тврдо решен да се с народом мирим, и као први корак на томе путу био је тај, што је Драгомир Рајовић, министар народне привреде, председник преког суда за време зајечарске буне, онај, који је изрекао толике смртне пресуде и осудио преко хиљаду ваших другова на робију, морао дати оставку пре мога виђења с Вама, и она је још јутрос уважена.

Желим да вам дам могућности да се договорите са вашим друговима у слободи о вашем доцнијем држању, да се споразумете о држању ваше странке према Бугарској; да се види: хоће ли радикална странка допустити да јучерања Бугарска диктира мир Србији, или ће показати Бугарској, да иако је био бијен краљ Милан, српски народ ће тући сваког ко му нападне његову земљу, коју је његова крв натапала вековима. Ја од Вас г. Тодоровићу, и од Ваших другова очекујем да будете пре свега Срби, да браните вашу земљу, да ми помогнете да сперем бар моралну мрљу, коју су Бугари нанели на Сливници српском оружју.

— Величанство, и ја, а колико знам, и моји другови у затвору учинићемо све с наше стране, да Бугари, које су Срби спремали за њихово ослобођење, због којих смо поглавито и ушли у рат 1876. год. не покоре ни један крајичак наше земље; то не дамо, на томе земљишту стојимо ми, затворени чланови Главног одбора радикалне странке, али не можемо јамчити за наше другове који су у слободи.

— Са свим тако, одговори краљ Милан. Ја небих желео да се ма шта дозна о нашем данашњем разговору, а још мање о мојој решености да ћу вас све амнестирати о Новој Години. Ја чак нарочито нећу тада бити у Београду већ у Нишу, да се не би узимало да је почин за амнестију владино дело; нећу

да примате ту милост из руку ваших политичких непријатеља него непосредно од мене, јер ће се одиста ваше ослобођење извршити по мојој иницијативи а не по предлогу моје владе. Из Ниша ћу послати акт помиловања министру правде г. Ђоки Павловићу, с којим сте ви у добрим односима. А кад изађете из затвора, онда ће ваши крагујевчани другови сазвати у Нишу једну конференцију од ваших виђенијих људи из целе земље, и том приликом ће се донети решење, из кога ће Бугари видети да Милан није више сам с напредњацима него са целим народом својим, с радикалном странком и њеним меродавним представницима.

Краљ Милан је још доказивао оправданост вођеног рата с Бугарском, која је повредила одредбе Берлинског Уговора, пореметила балканску равнотежу на штету Србије. Бугарска кнежевина, сјединивши се са источном Румелијом, постаје већа и моћнија од нас. „Ја нисам хтео допустити да се ремети та балканска равнотежа на штету нашу, и отпочео сам рат, мислећи да ћу једним налетом на Бугарску повратити поремећену равнотежу, повећати и саму Србију оним српским живљем, који нам је Русија на Берлинском Конгресу отела и предала Бугарској. Ја сам похитао да сам ову учињену погрешку поправам, али нисам успео. историја ће ми дати за право.“

— После тих речи, краљ Милан се опрости са мном, рекавши до скорог виђења у Нишу, а ја с пуковником Блажом дођем међу вас.

— Тако брат Перо, такву ми причу причај, рече Карапешин. Вечерали смо заједно с Карапешинем. Он се постарао да се из градске гостионе донесе и јело и пиће, чак је и прасенце било на столу нашем.

Било је већ доцкан у ноћ, кад је Заре заврнуо кључ на бравама наших соба, а шилбок почео корачати по предсобљу.

Сутра дан смо устали као и обично.

Био је четвртак. Супруга ми је јавила да неће доћи да се видимо, али ако дозна да ћемо бити помиловани, послаће ми јабуку. Четртак прође, јабуку истина не добих, али ипак нисмо сумњали у краљево обећање.

За време одмора Пера је допуњавао свој говор с краљем, поновио нам је и обећање, које је краљу дао у име свију нас, и нада се да га нећемо дезавуисати.

Изгледа, да је Таушановић размишљавао о томе Перином обећању, и згледно му дође ово поновљено причање Перино, те рече Пери како га нико није овластио да може дати краљу такво обећање.

— Е знаш Коста, дрмну се Пера као стршљен, твоје јуначење пред нама постаје ми одвратно. Из нашег двогодишњег затвора стекао сам убеђење, да нам је свима, и нама овде, а и онима у казематима стало до тога, да се што пре дочепамо

слободе. Колико смо пута говорили, да бисмо покушали да се услужамо и уз ону бандеру на пашином конаку, само кад би нам обећали слободу, иако си био уверен да обећаваш нешто што не можеш испунити, и то све за то да би се дочепао слободе, коју сад добијаш и без тога пужања; замераш ми што сам дао краљу реч без твога „пуномоћија“. Твоје јунаштво си документовао и на преком суду у Зајечару; ја сам те због тога твога кукавичлука више пута прекоревао; али кад хоћеш сад да си и бољи и већи јунак од нас свију, онда нека ти буде, нећу ти кварити задовољство да будеш бољи јунак од нас. До сад смо сви радили, како је који могао, да се ослободимо, а нико никоме није за то давао какво пуномоћије, а сад ми ти пребацујеш што сам краљу обећао да ћемо га помагати ако Бугари нападну нашу земљу, ако не хтедну с нама закључити частан мир. Кад је тако, драги мој Коста, онда нека ти тако и буде; ја идем сад право у моју собу, накитићу краљу Милану писмо, у коме ћу му јавити да Коста Таушановић протестује што сам и у име његово дао обећање за евентуално продужење рата против Бугара без његовог „пуномоћија“.

Једва смо задржали Перу да не изврши своју претњу.

Коста се почео извињавати, и није мислио корети Перу због датог обећања, него мисли, да би боље било да је такво обећање дато краљу после споразума с нашим друговима у слободи.

— Па ја нисам ни давао обећање у име њихово него у име наше; о томе је краљ с њима већ говорио.

И ја и Паја смо у свему усвојили Перино обећање. Употребимо и молбу и савете да Пера одустане од ове своје намере.

— У осталом ради шта знаш, рече Пера Кости, ако ти је пријатно да останеш овде, ти онда изјави да не примаш краљеву милост, али још данас, а не да чекаш 1. јануар кад већ будеш помилован.

— Јок Бога ми, и ја излазим с вама, уситни Коста.

И ако је Пера донео вест о помиловању, он је све до 1. јануара провео као и обично. Седео је непрестано замишљен пред пећи; царао у огањ и размишљао, али о чему је мислио — сам ће знати, сигурно о ономе што ће наступити после нашег ослобођења. Ми смо међу тим спремали своје ствари. Наш слободњак донесе нам 31. јануара вест да је краљ тог дана изјутра отпутовао у Ниш. Првог јануара 1886. год., још рано изјутра спаковали смо све; спремио сам се да не дангубим око облачења кад нас позову. Спремио сам се потпуно, само да пођем. Седео сам на столици за столом, за којим сам две године радио напорно и са великим задовољством. Кроз прозор, седећи за столом, видео сам сваког који нам долази. Нисам тога јутра напуштао ни столицу, ни собу, очекивао сам тренутак кад ће нам весник доћи. На сахат кули искуцава 11 часова; после тих откуцаја, који су јако узнемирили моје срце

појави се на беду Блaш Ђурковић. Полетим у суседну собу и јавим друговима да долази командант тврђаве. Ускомешају се сви, само Пера оста седећи. Сви ми знамо куда ћемо? Идемо својим кућама, својим породицама, које нас жељно очекују. Али Пера? куда он иде? Ко њега очекује? Блаж нас позва да пођемо с њим, и сам радостан. Пођосмо радосни. Дворишта пред казематима била су празна, сви су наши другови били у казематима. С бастiona се спустисмо низ степениште, сад лакше него кад сам се пре две године окован спуштао; изађосмо на чистину, даље од сахат-куле, где је с леве стране била градска гостиона, а с десне стране канцеларија управникова. На тој просторији никога није било: цела просторија горњег града била је празна, нигде живе душе; нема ни цамије, у којој смо били притворени оковани пред полазак у Зајечар; порушена је. Уђемо у канцеларију управникову. Управник Казненог Завода, Кара-Марковић, прочита нам акт министра правде, г. Ђоке Павловића, којим се наређује управи да нам саопшти да нас је Његово Величанство краљ помиловао од даљег издржавања казне. Блаш Ђурковић, који је савладао Зајечарску буну и био отац према по уњеницима, дочекао је да нам први честита наше ослобођење. Чудноват стицај прилика!

Кад смо изашли из управникове канцеларије, видесмо пред гостионом пуно света, све наши другови. Први с ким сам се пољубио — беше Јован Ђаја, а за тим су се грљење и љубљење низада са свима нашим друговима, који су знали за наше ослобођење. За дан нашег ослобођења знао је и Срета Анђелковић, стожер радикалне странке у Крагујевцу, и он беше дошао с осталим нашим друговима да нас сачека. С њим седнем у кола и одемо мојој кући. Пера се врати у апсану да узме своје ствари па да и сам с Владом Бошковићем оде Владиној кући, где су га жељно очекивали његови родитељи. Паја Михаиловић и Коста Таушановић одоше својим кућама. И тако се ова дружина тамновања разиђе: сваки оде своје. Мене је дочекао поред осталих и онај исти ђак Трговачке Школе, који ме је испратио из моје куће, кад ме је полиција из ње одвела. Он је већ свршио Трговачку школу и у Београдској Задрузи добио место.

О моме помиловању први је известио моју супругу Димитрије Маринковић, тадањи министар унутрашњих дела, чим је депеша била примљена из Ниша. Због те љубазности и пажње Д. Маринковића према мојој супрузи, сваке године сам му честитао Нову годину у знак моје захвалности. Добијајући моје честитке он се ишчуђавао овоме моме поступку, јер није ни знао какву је радост тада донео мојој породици јавивши јој први ову радосну вест; до краја смрти пок. Д. Маринковића нисам заборављао на ову пријатну моју дужност.

За нама су и сви остали осуђеници по Зајечарској буни били изведени у дворишта каземата, и ту им је управник Казненог Завода саопштио милост краљеву.

Краљ Милан је из Ниша упутио Милутину Гарашанину писмо, у коме износи мотивацију за наше ослобођење. Он у томе писму пре свега захваљује њему и његовим друговима за верну службу престолу и земљи, захваљује војсци на њеним напорима у рату против Бугара, захваљује свему народу на поднесеним жртвама у минулом рату, па при крају тога писма дотиче се и радикала, и вели: „Како су се и сами они, чији су путови и начини у редовним приликама прелазили границе закона, искрено у општој утакмици самопрегорења и отправања дужности показали и одржали на истој висини са осталима, то желим да прва моја владалачка реч у 1886. наступајућој години, буде видљиви израз мога уважења свачије службе отаџбини, буде доказ да је у очима краља Србије ова прва врлина, коју он захтева од свију и свакога.

Па зато сам наредио на основу права помиловања, које ми даје земаљски Устав, да се из овдашњег Казненог Завода пусте сви они, који су за дело побуне 1883. год. осуђени. Вама пак стављам у дужност да наредите, да се то исто одмах учини према онима, који се у београдском и пожаревачком Казненом Заводу налазе затворени за исто дело, које им праштам и за њих забораву дајем.

1. јануара 1886. год.

у Нишу,

Милан.

Истог дана упутили смо краљу у Ниш телеграм, којим топло захваљујемо на милости, обећавајући да ћемо ту захвалност и делима нашим посведочити. Та депеша гласи: „Његовом Величанству Краљу Милану I. Ниш. Ваше Величанство. Превеликом милошћу Вашег Величанства данас нам је повраћена слобода и утврене сузе наших породица. Речима се не може довољно благодарити на овако великој милости. Само наш будући рад у корист отаџбине а под заставом носиоца велике српске мисли посведочиће како је голема наша благодарност. А док делима, светли краљу, не докажемо сву нашу захвалност, молимо у понизности Ваше Величанство, да топле речи и осећаје наше оданости милостиво прими, као залогу доцније делима засведочене благодарности наше?

Вашем Величанству благодарни: Паја Михаиловић, Раша Милошевић, Пера Тодоровић, Коста Таушановић.

Као што се види, ову депешу потписали смо нас четворица.

Изишавши из београдске тврдиње пролазио сам Васином улицом до куће Воје Цин.-Јанковића на Теразијама, где је становала моја супруга. Иако у овој улици за две године није било никаквих промена, ипак ми се чинило, да је се као кроз сан сећам. Пред кућом ме је сачекала маса пријатеља. На самом улазу у стан дочекала ме је родбина и моји интимни другови и пријатељи. Сваки ће разумети моје душевно расположење кад сам могао слободно узети у наручје своје дете, које је већ

одавно проходило; кад сам после две године могао да загрлим свога друга; кад сам сроднике и пријатеље могао срдачно поздравити. Мојој узбуђености и радости није било граница. Признајем да сам осетљива природа, можда и више него што треба, и да сам свагда, кад сам причао о овоме моменту из мога живота — био мек на сузу. Признајем ову моју слабост, али је не осуђујем.

С првим јануаром 1886. год. стар. стила престаје наш апсенички а почиње наш живот слободних људи.

Поменуло се не повратило се.

НОВИ ЖИВОТ

Година 1886-та била је фатална за радикалну странку. Она је година компромиса, година погађања с другим странкама. Њени чланови Главног одбора, како они који су били у слободи, тако и они који добише слободу првог јануара 1886-те, ступише у политику чим се отворише врата казамата, у којима две године проведоше осуђени по зајечарској буни.

Србија је била у примирју с Бугарском. Требало је решити: хоће ли Србија, тако лако побеђена, примити услове мира, које би јој Бугарска поставила. Бугарска је и сама била свесна да је лако дошла до победе; да је њена војска могла ући у Пирот благодаречи Краљу Милану, који је и сувише потцењивао љубав свога народа, која му је потребна била за вођење једног успешног рата, а које он није имао ни у редовима војске, ни у позадини у народу. Краљ Милан је знао врло добро да и бугарска војска није била спремна за дуго ратовање. Бугарска војска била је изненађена кад ју је српска војска напала, али је још више била изненађена кад је победила српску војску. Обе војске биле су неспремне, или спремне за кратко ратовање, за један окршај, за један препад. Па је ипак Бугарска била моћнија од Србије, јер се борила за своје уједињење са источном Румелијом, док је српски народ био равнодушан према авантури Краља Милана и према жељеном препороду напредне странке. Српски народ је убеђен био, да је Краљ Милан слабији од Бугара, јер је био свестан да краљ нема помоћи његове; народ није хтео помагати ни Милану ни напредњацима; он је сматрао да је рат с Бугарима њихов а не народни рат.

Пре него што би закључио мир с Бугарима, Краљ Милан је покушао да за своју политику према Бугарској придобије радикалну странку. Сад се већ није истицала „балканска равнотежа“ као оправданост рата, нити одржање у снази одредаба Берлинског уговора, него, хоће ли се допустити да Србија буде прегажена или понижена, да јој услове мира диктира Бугарска, о чијем јунаштву српски народ има не баш ласкаво по Бугаре уверење.

Краљ Милан тражио је од радикалне странке да га помогне у рату против Бугарске, ако ова не прими услове, које јој побеђена Србија буде поставила. Чланови Главног одбора радикалне странке дали су такво обећање. Кад су се апсанска врата отворила свима осуђенима у Зајечарској буни; кад су ослобођени пронели по Србији глас да је Краљ Милан сам главом долазио у београдски град на ноге Пери Тодоровићу и молио за помоћ радикалне странке ако се евентуално продужи рат против Бугарске, онда је народ српски видео, да нису више у питању Краљ Милан и напредњаци, него част Србије. Србин није могао допустити да му Бугарска диктира мир.

Решеност да радикална странка прими отпочети рат против Бугарске на своја леђа, требало је јавно манифестовати.

По споразуму с Пером Тодоровићем, наши крагујевачки другови: Паја Вуковић, Срета Анђелковић и други позову у Ниш за 6. фебруар из целе земље најистакнутије представнике радикалне странке да даду одговор на постављена питања Краља Милана. Пера је при разстанку у поверењу говорио нашим људима, да је обећао Краљу Милану у затвору да ће радити код својих другова да се радикали и напредњаци споразуму за заједнички рад. Ти исти другови свраћали су и мени на разговор, и тражили моје мишљење о Перином предлогу. Нисам се колебао на коју ћу страну. Моје мишљење свагда је било, од почетка па до краја мога политичког рада, да радикална странка треба да ради сама без икаквог споразума са ма којом политичком странком; она има свој политички програм и њега треба да се придржава. Такав сам одговор давао мојим пријатељима. Уверен сам да и сам Пера тако мисли: Краљу Милану је обећао да ће радити на споразуму и ништа више; и њему самом ће се помоћи, ако не пођемо за њим, ако не прихватимо његов предлог за споразуман рад са напредњацима. Не примајући његов предлог за споразум спашћемо и њега од извршења једног незгодног датог обећања.

Ми, интимнији другови Перина, знали смо да је такав рад од њега тражен; знали смо да ће Пера живо настојавати свом силом свога ауторитета у странци да се оствари споразум с напредњацима, он ће то тражити, али ћемо ми бити томе противни: он ће одржати своју реч дату Краљу, али му ми нећемо допустити да то и оствари; јер и Перино обећање није безусловно, о томе је потребно било да се изјасне и представници целе странке.

Да је пак моје тврђење о Перином обећању тачно, нека послужи још и овај факт. Оног истог дана, 6. фебруара, кад је скуп радикалних првака у Нишу требао да да Краљу Милану одговор на његова три постављена питања: о гледишту своме на спољну политику, о унутрашњој политици, специјално о извршљивости нацрта радикалског Устава и о споразуму

с ма којом другом странком о заједничком раду, био је заједнички ручак у кафани Утвићевој у Нишу, где је доцније у истој згради била нишка конзисторија. Са свим је природно било, што су тога дана наши људи разговарали о конференцији, која ће се држати после подне тога дана. Прва два питања била су ван дискусије, те се о њима није много ни говорило. Прво питање, питање о спољној политици, тицало се само нашег држања према Бугарима. За краља Милана било је важно да зна: хоће ли га радикална странка помагати у евентуалном рату против Бугара ако ови, слушају па буду хтели диктирати услове мира, или ће се старати да прођу на миру с олако добивеном победом над Краљем Миланом. У овоме питању смо били једнодушни, и јавна манифестација која се огледала у решењу овог питања, потпуно је задовољила краља Милана. Друго питање била је једна парада, на њега се могло одговорити како се хтело, па опет да се не каже оно шта ће бити, кад наступи промена Устава. Треће питање, питање о споразуму са ма којом странком било је фатално по Перу Тодоровића, који је узјавио, да иако је ово питање овако постављено, ипак је жеља Краља Милана, да се закључи споразум између радикалне и напредњачке странке. Али иако је Пера јавно говорио за споразум с напредњацима, ипак је он својим интимним друговима говорио друкчије, и са знањем њиховим то радио. За заједничким ручком, у кафани Утвићевој, он је мени, Ђаји и Срети Анђелковићу рекао ово: „Ама чујете ли бре, ви видите каквим клизавим путем идем. Ви знате да ја с вашим знањем играм по мене опасну игру; за њу не само да ви знате, него сте је и одобрили, разуме се, ја ћу пропасти с мојим предлогом, али ви не дајте да се ово моје заузимање друкчије тумачи; дао сам реч, ја ћу је испунити а ви не пристајте“. На то смо му одговорили да се он не брине; за ту његову игру знамо, и нећемо дати да се она друкчије тумачи. То смо знали ми прваци из Београда и још неки из унутрашњости. Пера је дао реч краљу да ће најживље настати код наших људи за споразум с напредњацима, али смо врло добро знали и то, да је тај покушај Перин имао за циљ да откупи реч дату Краљу. И ако смо ми, интимнији другови Перини, све то знали, поједини наши другови не само да нису узимали Перу у заштиту, него су тврдили пред друговима да је Пера изневерио радикалну странку, радикални програм, чији је творац он био. Тачно је само то било, да је Пера после Зајечарске буне искрено радио на споразуму радикалне странке са Краљем Миланом, јер је сматрао да је то потребно било, али смо знали да његово пледирање за споразум с напредњацима није било искрено него само откупљивање задане речи. Говорио је обично: ја ћу поћи, а ви ми не дајте. Али неки његови амбициозни другови, пигмеји према њему, не само да су му допустили да иде него су га потпуно ишћушкали из странке.

Шестог фебруара пре подне посматрали смо смешну сцену. Код краља Малана бивали су тога дана на изменце: Пера Тодоровић и Светомир Николајевић. Не знам какве су разговоре водили с краљем Миланом ова два наша друга. Али према држању ранијих и последњих дана Светомира Николајевића, сви смо држали да ће и Пера и Светомир препоручивати споразум с напредњацима. За Перу смо знали да ће тако радити и зашто, а за Свет. Николајевића смо нагађали да ће у истом смислу говорити у ком и Пера, јер се још 1883. год., пред наше хапшење понашао доста сумљиво.

Седница за расправу питања о споразуму заказана је била тога дана (6-II) за 4 часа после подне. Одговор на прва два питања примљен је без дебате, или управо, њихова редакција остала је да се изврши сутрадан. Али је тек усвојено, да се може извести краљ Милан, да ће радикална странка помоћи рат против Бугара ако ови хтедну тражити ма какву накнаду од Србије, или ако траже ма какву одредбу која би понижавала Србију. Прокламовање стања пре рата, то је одредба на коју би Србија пристала, у колико се ње тиче. И ако је сам одговор на прво питање гласио у опште, и ако се Бугарска није нигде помињала, ипак је тај значај те донесене редакције.

Треће питање краља Милана: је ли радикална странка склона, с погледом на могуће државне потребе, ступити у споразум ради заједничког рада с другом којом странком — било је фатално за радикалну странку. Пера је први узео реч да о овоме питању каже своје мишљење.

Говорио је дуго, врло дуго. Сви су се присутни претворили у уво. Изнео је борбу радикалне странке онакву каква је она свима нама позната била. Обновљао је у памети свију нас сав рад и догађаје, који су довели до слома радикалну странку 1883. год. Доказивао је, да поред свега тога што је радикална странка имала несумњиву већину у народу, она је ипак добијала батине. „Треба једном престати са вођењем такве политике, која радикалној странци доноси чисту штету. Треба приступити позитивном раду; доста смо критиковали, и ако успешно наша критика није никог штедела; она је истина помогла уништењу и опадању других партија а снажила нашу, али је у исто време јачало неповерење Круне према радикалној странци. Руку на срце па се запитајмо: да ли круна после свега нашег рада сме поверити нама управу земљом. Моје је тврдо убеђење, да би за нас много боље било, да не понесемо, нарочито у данашњим тешким и судбоносним приликама, сами сву одговорност за послове државне. Према томе, требало би се споразумети са ма којом од политичких странака за заједнички рад. Из мога разговора са Краљем могао сам закључити, да је његова жеља да се радикална странка споразуме за заједнички рад с напредњачком странком“. После ове констатације почео је доказивати већу либералност напредњачке него ли либералне

странке. Подсетио је присутне на прошлост либералне странке, на политички либерални режим, на притисак за време намесништва, оличеног у либералној странци. Споменуо је политичке законе напредњачке владе о општинама, о штампи, о зборовима и удружењима. У опште је тако насликао владавине једне и друге странке, да се неби могло рећи да је једна боља од друге, али је он стекао уверење да је краљ за наш споразум с напредњацима, па стога и он предлаже да се од два зла бира мање, а то је споразум с напредњацима.

После Пере говорио је Светомир Николајевић. Очекивали смо да ће Светомир помоћи предлог Перин, али смо се преварили у своме очекивању. Он отпочне тврдити да није истина да Краљ жели да се радикална странка споразуме с напредњачком странком. Краљ је тражио да радикална странка изврши споразум са ма којом од постојећих политичких странака, као што гласи и његово писмено питање, упућено нама. А моје је мишљење, да се не треба споразумети о заједничком раду ни с једном од странака.

Светомир је изненадио све нас својим држањем, зато је пожњео бурно одобравање.

После Светомира Николајевића говорио је у истом смислу и Коста Таушановић.

И скуп је решио: да се саопшти Краљу: да радикална странка не жели споразум ни с једном странком. Против овог решења гласали су двојица: Пера Тодоровић, који је гласао за споразум с напредњацима, и поп Арса Прокопијевић, свештеник, изасланик из Ивањице, који је гласао за споразум с либералима.

И решење радикалног збора против споразума и одвојено мишљење Пере Тодоровића толико су важна за даље држање радикалне странке и радикалних првака — да их треба навести овде:

Одговор на треће питање краља Милана о споразуму са ма којом политичком странком гласи:

„Чланови странке, задржав се најдуже на претресу овога питања, одлучили су с већином од 42 противна 2 гласа, да радикална странка не може ни с којом од других двеју странака ступити у везу и заједнички рад, пошто би са свим вероватна последица заједнице једнога дела странке могла бити да се у странци начини расцеп, а тога се чланови странке нарочито боје из разлога, што би тај расцеп могао утицати да у народу малакше оно поверење, које, по мишљењу чланова, непоцепана радикална странка ужива код народа, и које доста осигурава утицај странке на народно прегнуће и за решење спољних питања“.

Ова одлука написана је и потписана 7. фебруара; потписивали су је изасланици по окрузима. Прво су је потписали изасланици за округ крагујевачки: Павле Ј. Вуковић, Срета Ан-

Ђелковић, поп Јоца Божић; за округ ваљевски: поп Марко Петровић, Вучић Миловановић; за округ њуприски: Димитрије Катић, Димитрије Цветковић, Сима В. Илић; за ужички: Мићо Ђ. Иванчевић, Михаило Смиљанић и Арсеније Прокопијевић; за чачански: Ранко Тајсић; за руднички: Максим Сретеновић и Мика Даниловић; за јагодински: Таса Ђикић и Милан Раденковић; за алексиначки: Аврам Миловановић, Ђока Ж. Брачинац и Стојилко Милићевић; за књажевачки: Димитрије Ристић и Никола Павловић; за зајечарски: Д-р Лаза Илић; за неготински: Милош Симић и Милан Григоријевић; за пожаревачки: Живко Лазаревић, Риста Поповић, Јова Јовановић, економ и Илија Стошић; за смедеревски: Пера Максимовић, Стев. Ј. Грнчаревић, Јоксим Павловић; за нишки: Лаза Петровић, Стева Миљковић и Мих. Бончић; за шабачки: Јоца Ж. Јовановић; за крушевачки: Станојло Вуковић; и чланови Главног одбора радикалне странке: Пера Велимировић (није био члан главног одбора, јер се одмах после изгласаног Бонтуовог уговора примио државне службе, али је био у то време првак у радикалној странци), Јован Ђаја, Свет. Николајевић (није био члан Глав. одбора), Паја Михаиловић, Андра Николић, К. С. Таушановић, Раша Милошевић.)

Одвојено мишљење Перино гласило ја:

„И ако сам убеђен да је радикална странка способна да сама прими управу земаљску и корисно руководи послове земаљске ипак сам за овај мах за споразум с напредњацима из ових практичних и за мене неодољивих разлога:

1) Стога, што сам уверен да Њ. Вел. Краљ неће предати Управу самој радикалној странци.

2) Стога, што предвиђам да пред нама стоје тако судбоносни догађаји у руковођењу којих радикална странка по сваку цену треба да добије удела, ако се неће да руковођење тих догађаја буде искључиво предано ономе правцу, који ће изложити земљу големим опасностима“.

Поред одговора на ова два питања, надохват је одговорено и на треће питање. Друго питање није озбиљно поставио ни сам краљ Милан, те му ни ми нисмо озбиљно на њега одговорили, јер се одговор не даје тако брзо на једно од најважнијих државних питања. При свем том, дат је и на њега кратак одговор у ових пет тачака.

1. Да се укину преки судови, који још трају за неке крајеве и да се врати у живот Закон о општинама од 1881 год.;

2) Да се по закључку мира у року од месец дана наредне нови избори за народне посланике;

¹⁾ Од свих ових, у колико ми је познато, живи су још, Д-р Станојло Вукчевић, Ј. Ж. Јовановић, Ј. Ђаја и ја. Кад сам први пут ове успомене написао, мало је ко од учесника на тој конференцији био умро; а сад кад сређујем ове редове за штампу, остало је само нас четворица, а ко зна да ли ћемо сви дочекати штампање ових успомена умро је још и Јоца Јовановић.

3) Ова би скупштина имала у првоме сазиву да донесе, у циљу промене Устава, законе: о општинама, штампи, о удружењима и зборовима, о личној безбедности, и да јој се поднесе на увиђај финансиско стање;

4) Најдаље за шест месеца да се сазове Велика Народна Скупштина за промену Устава; и сад се набрајају чланови старог Устава који би остали у новом Уставу.

Присуствовао сам потписивању ове резолуције и потписавши је последњи предао сам је Павлу Вуковићу. Ово решење скупа предато је корпоративно краљу Милану 7 фебруара.

Сутра дан разишли смо се кућама својим свршивши оно што је за краља Милана најважније било: питање о евентуалном продужењу рата са Бугарском.

Покушај краља Милана преко Д-р Лазе Докића о саставу напредњачко-радикалног кабинета.

По повратку у Београд, краљ Милан није мировао, није напуштао мисао о споразуму између радикала и напредњака. Само што сад није играо посредничку улогу Пера Тодоровић. И овај нови покушај краља Милана најбоље доказује, да је Пера говорио истину кад је у Нишу тврдио да краљ Милан жели споразум радикала с напредњацима. Виђеније представнике радикал. странке, без Тодоровића и Таушановића, који су тад били ван Београда, Д-р Лаза Докић позвао је к себи и изјавио нам је жељу краља Милана за споразумни рад с напредњацима, стављајући као услов, да у нови кабинет као министар председник и министар спољних послова буде Милут. Гарашанин. У кући Д-р Лазе Докића имали смо неколико састанака на којима смо третирали постављено питање. Изјавили смо Докићу, да је врло незгодно то питање претресати ускоро после нишке конференције, на којој су изасланици радикалне странке из свију крајева изјавили, да не желе споразума за политички рад ни са једном од постојећих политичких странака. Али да бисмо се одазвали жељи краљевој, ми, некоји радикали из Београда, на које се краљ обратио, вољни смо, да се састави један радикални кабинет, у коме би Франасовић био министар војни, а министар председник Чедо Мијатовић. Кад је Д-р Л. Докић саопштио краљу ову комбинацију са Чедом Мијатовићем, он је онда рекао:

— Откуд овај врбов клин, докторе?!

Радикални прваци из Београда истакли су међутим Чеду Мијатовића прво стогз, што он за време рата није играо никакву политичку улогу, није био у рату компромитован; што је био одређен за делегата српске владе ради склапања мира с Бугарима у Букурешту, и што је при том био српски посланик при енглеском двору.

Краљ Милан не пристане на Чеду Мијатовића. Ми му онда предложимо за председника једног таквог шућмурастог каби-

нета Филипа Христића, нашта је краљ одговорио: „где вађосте ову критију“.

На ову нашу пропозицију, краљ нам је преко Докића саопштио да би он желео такав кабинет, у коме би Млутин Гарашанин био председник кабинета а све остале потфеље уступа радикалима. Захтев краља Милана је категорички одбијен. Тиме се завршио овај неозбиљни покушај краља Милана баш у времену кад се припремао уговор између Србије и Бугарске.

Најзад и Српско-Бугарски уговор би потписан у Букурешту. Десило се то, да побеђени диктира одредбе о миру. Српски делегати преллаже текст уговора о миру, по коме се између Србије и Бугарске васпоставља стање пре рата. Побеђени предлаже а победилац прима.

Мир је с Бугарима закључен, настају редовне прилике и у Србији и у Бугарској.

Моја аудијенција код краља Милана. Персонална унија између Србије и Бугарске

Двадесет седмог априла 1881 год. бугарски кнез Батемберг суспендује бугарски Устав; растерује бугарску скупштину, поверава састав кабинета руском генералу Еренроту.

Дванаестог маја Батемберг упућује Еренроту писмо, којим га извештава да се решио да од нове народне скупштине тражи да му се да пуномоћије (диктатура) за седам година, за које ће време створити: Државни Савет, побољшати унутрашњу управу и осигурати влади правилно вршење њене службе; скупштинска се сесија одлаже а постојећи буџет важи и за идућу годину; оставља се право кнезу да може и пре седам година сазвати велику народну скупштину у циљу да се прегледа Устав на основу створених уређења и задобивеног искуства.

Батемберг у својој прокламацији вели, да ће тражити од Народне скупштине да се изјасни: да ли му даје пуномоћије да може да влада на основу горњег програма или му не даје. Ако му народна скупштина не оснажи присвојено пуномоћије — он обећава дати останку на престо.

У Бугарској се место Устава заводи тако звани „Комесаријат“, који по овлашћењу Батемберга управља Бугарском.

Душа овог комплота против бугарског народа био је Стоилов секретар Батембергов, а извршиоци његови били су руски ђенерали, на челу с Еренротом, министром председником. Све политичке слободе у Бугарској — укинуте су. Режим кнежевске диктатуре, присвојене „пуномоћијем“ на седам година, оличене у комесаријату — јесте перспектива политичког живота бугарског народа на седам година.

Бугарска интелигенција није се могла помирити с овим узурпирањем слобода бугарског народа: Председник народне скупштине, Никола Сукнаров, позива бугарску интелигенцију да се ангажује за избор народних посланика за Велику

народну скупштину, која има да реши: хоће ли Бугарска да буде Уставна држава или одобрава кнежеву диктатуру.

У то време, кад у Бугарској кнез Батемберг присваја себи „пуномоћије“ да помоћу „комесаријата“ влада неуставно седам година, у Србији је једна слободоумна влада поднела народној скупштини такав закон о штампи, о зборовима, о удружењима, да их је народна скупштина, састављена од најнапреднијих елемената, примила акламацијом, без дебате. Бугарска интелигенција је знала, да је у Србији пао либерални режим, који је деценијама притискивао и политичке и личне слободе српских грађана, да је са доласком на управу Пироћанчевог кабинета заиста завладао у Србији дух слободе, те је могла с разлогом завидно погледати на слободну употребу политичких слобода српских грађана.

У Бугарској је наступило политичко комешање. У њој се почне ширити мисао о персоналној унији између Србије и Бугарске. Кнез Милан је онда био предмет живе агитације у Бугарској; бугарска интелигенција је налазила, да је дошао згодан трепутак да кнез Милан буде кнез и Србије и Бугарске. Овај покрет у Бугарској био је јак.

У то време био сам председник општине у Пироту и посланик града Пирота. Једног дана Септембра месеца посете ме у Пироту два члана касационог суда у Бугарској, послати од Н. Сукичрова да ми изјаве: да саопштим поверљивим путем влади српској, да ће у Бугарској бити извршен преврат, бити прогнан Батемберг и проглашен за кнеза бугарског српски кнез Милан, и тиме прокламовати персоналну унију. За ово они не траже од српске владе никакву потпису, они ће сами извршити намеравани преврат. Од српске владе траже да за ово задобије пристанак кнеза Милана, и да српска влада не издаје оне политичке кривце, који би потражила у Србији право азила у случају неуспеха намераваног преврата. Додали су притом, да с тим њиховим предлогом упознам и Пашића.

Обећао сам да ћу њихов предлог саопштити Пашићу и Српском Министру Иностраних Дела.

Кад је наша Народна скупштина била сазвана крајем децембра т. г. у свој други сазив, одем у Београд и саопштим ово Пашићу, који ме овласти да то могу саопштити и Чеди Мијатовићу, који је тада био Министар и финансија и спољних послова. Кад сам ову понуду саопштио Мијатовићу, учини ми се по његовом осмејку, багателисању и заједљивом пецкању, да овоме саопштењу не поклања озбиљну пажњу.

— Ја Вам то саопштих, а Ваша је воља хоћете ли чинити какву употребу од тога, одговорим му.

По изласку моме из затвора, 1886. год. марта месеца потражим у краља Милана аудијенцију, да му лично захвалим први пут по моме ослобођењу на дарованој ми слободи и поклањеном ми животу. Кад ме је примио, био је суморан. Уговор

о миру између Србије и Бугарске тек што беше потписан. Милан је био утучен буспехом угарским. Као да није веровао изјави моје лојалности и моме обећању да ћу се својим будућим животом одужити краљу за ово велико учињено ми добро.

— Хвала Вам на тој изјави, али право да Вам кажем, ја јој много не верујем. Не стога као да она није искрена с Ваше стране; Ваша изјава лојалности је сад, после Вашег изласка из затвора, кад су још свеже успомене из Вашег затвореничког живота, са свим природна; упоређење затвореничког живота са слободним животом изазива захвалност према ономе, који Вам је ту слободу дао. Дакле, такво осећање захвалности је сасвим природно. Али се код мене створило убеђење да ме нико не воли. Не воли ме ни моја супруга, не воли ме ни мој син, нико ме не воли. Веран ми је само овај мој пас под мојим столом, али кад би умео говорити, рекао би ми да ме и он не воли него ме се само боји. Улегла се у мене мисао да ме нико не воли, те према томе и све изјаве лојалности, ма од ког долазиле, немају за мене никаквог значаја.

„У осталом, ја нисам наишао на обећану ми потпору Вашу и Ваших другова: народ о мени и сад мисли онако како је мислио и пре првог јануара. Ви и Ваши другови добили сте слободу, али ја од тога немам ништа. Све више долазим до уверења: да сам погрешио што сам вас пустио из затвора.“ Боље би било да вас из затвора нисам ни пуштао, — тако је говорио краљ Милан.

Почео сам га уверавати да греша кад тако мисли, и будућност ће то потврдити.

Него оставимо тај разговор, продужи он. Под јесен 1881. год. био сам гост немачког цара на јесењим маневрима. А Мијатовић ми је тад саопштио телеграфском шифром вест, да су Вам неки бугарски прваци изјавили жељу да се створи персонална унија између Србије и Бугарске. Ја сам тој вести поверовао, али сам одмах јавио Мијатовићу, да прекине сваки разговор о томе. Кажите ми, молим Вас, у колико је био озбиљан такав предлог“, рече Краљ.

Мене је изненадило ово питање. Нисам веровао да је Мијатовић учинио употребу од мога саопштења. Испричам краљу цео мој разговор са изасланицима Николе Сукнарова. Рекох му, да је Пироћанчев кабинет отпочео свој политички рад доношењем слободоумних закона баш у време, кад је у Бугарској укинут Устав, кад је владао „комесаријат“ руских генерала, установљен „п у н о м о њ и ј е м“, којим је Батенберг прокламовао диктатуру. Сасвим је појмљиво било што се бугарска интелигенција решила била да се створи персонална унија између Србије и Бугарске, јер је Србија прве године владавине Пироћанчевог кабинета служила бугарској интелигенцији као пример једне уставне земље. У Бугарској се тада укидају Устав и сви политички закони; заводи се диктатура владоца с руским генералима на челу, и према томе, природно је било што се бугарска интелигенција обратила Србији, која

тек што се беше ослободила либералског режима и почела развијати под новим напредњачким режимом. Овај покушај имао је свога оправдања док и сам Пироћанчев кабинет није пошао другим путем, док није дошла 1883. год. и док се није десило пораз Србије на Сливници, док се Србија није борила против Бугара због њиховог уједињења са Румелијом; победом Бугара на Сливници Батемберг је загладио укидање Устава.

— Па ипак и сад, после једног успешног рата, постоји једна струја против Батемберга.

— Не знам. Али ако Батемберг и буде принуђен да напусти Бугарску, ипак Бугари неће тражити персоналну унију са Србијом, која се борила против бугарског уједињења. Сад је немогуће остварити оно, што се је могло извршити пре рата.

— Да, после Сливнице Срби и Бугари остаће непријатељи, рече краљ и опрости се самном.

Хтео сам овим саопштењем да сачувам од заборава овај покушај бугарске интелигенције.

Споразум између београдских радикала и либерала о заједничком раду.

Краљ Милан је био свестан снаге радикалне странке у народу. Уговор о миру с Бугарима ишао је тако глатко још и стога, што је народ Српски, у питању о евентуалном рату с Бугарима, био уз свога Краља, јер је била у питању част његове земље. Десило се, да побеђени диктира мир победиоцу, јер су се прилике, после споразума краља Милана с радикалима сасвим измениле. Евентуални рат с Бугарима не би више водио краљ Милан с шаком напредњака, него би у потоњем рату с Бугарима истакао своје груди народ Српски. Краљ Милан је био убеђен о снази радикалне странке, и хтео је да се користи њеном снагом. Свестан је био да није успео да се њеном снагом користи у заједници с напредњацима, с тога се решио да покуша извршити политички брак радикалне странке са изанђалом либералном странком. Није веровао у лојалност радикалне странке, с тога није пристао да врши државне послове непосредно с њом, него је после неуспеха заједнице с напредњацима отпочео радити на споразуму радикално-либералном. Ради остварења овог споразума, краљ Милан се користио услугама својих услужних либералних министара.

Не треба губити из вида, да је и поред једнодушне нишке одлуке било у радикалој странци, нарочито међу београдским радикалима, људи, који су убеђени били да сами радикали нису у стању да управљају земљом; да је велика снага народа у радикалној странци, али сама снага кладе ваља; треба имати и вештине и искуства у државној администрацији те да би се могло управљати државним пословима. Интелигенција радикалне странке је моћна својим знањем; у њеним редовима било је и добрих професора, и искусних инжењера и спремних стручњака за поједине научне гране, али није било стручњака за државну администрацију, јер се ова спрема за-

добија вршећи саму службу. Није све онако како у књигама пише и како професори предају. Живот није свагда у складу с оним што се из књига научи; књиге помажу, али се у животу о животу учи. Такво је мишљење владало и у редовима радикалне странке, а таквим погледима на државну службу су се одликовали нарочито либерална и напредњачка странка.

Краљ Милан није крио своје мишљење о неспособности радикала да управљају земљом. Стога је и он наваљивао на радикале да се здруже с којом било странком ради управљања земљом. Да ли је краљ Милан желео да спрегом радикалне странке с којом другом политичком странком упути државна кола сигурним путем, поузданим ходом, или је тиме хтео да компромитује радикалну странку као начелну странку, и да тиме докаже да је и радикалној странци као и свакој другој странци власт крајњи циљ — не може се насигурно тврдити. Али је резултат сваке политичке спреге радикалне странке с којом другом политичком партијом био поремећај у радикалној странци; у тим приликама били су жртва њени најистакнутији чланови. Радикална странка трошила је своју младичку, свежу снагу у једном браку са истрошеном либералном странком, али из тога брака није било доброг рода од трајније будућности. Краљ Милан је успевао, да и самим покушајем за какав споразум ослаби радикалну странку, да створи заваду међу њеним првацима. „Ако се нећеш упрегнути у државна кола с Пироћанцем и Гарашанином — вући ћеш их у друштву с Јованом Ристићем и Радивојем Милојковићем. Самој радикалној странци не дам да вуче државна кола; бојим се положиће и кола и одвући и себе и мене у провалију“, тако је мислио краљ Милан.

И краљ Милан отпочне преговоре с радикалном странком преко Радивоја Милојковића. Изгледа као да су ови преговори отпочети без интервенције краља Милана; али судећи по месту и по људима, који су те преговоре почели — сигурно је да их је краљ Милан отпочео и то преко Радивоја Милојковића. Није прошло ни два месеца од нишке конференције, а наши београдски другови почели су преговоре с либералима о заједничком раду. Међу београдским радикалима водила се огорчена борба о томе: хоће ли се споразум с либералима или напредњацима; поставило се исто питање, које је радикална конференција у Нишу категорички одбила. Сви су истакнутији радикали београдски били за споразум с либералима изузев Пере Тодоровића, који је био за споразум с напредњацима, и мене, који сам тражио да радикална странка остане доследна одлукама нишким¹⁾.

¹⁾ Стојан Протић, вели у својој књизи „Одломци“ да сам се ја колебао: да ли сам за споразум с једном или другом странком. То тврђење Стојанаа Протића — не стоји. Ја се нисам колебао. У своје одвојеном мишљењу ја сам јасно рекао, да сам против сваког споразума са ма којом странком, и да радикална странка треба да остане самостална.

После жучних дебата о томе питању, која је трајала неколико дана, већина радикалних првака из Београда одлучила се за споразум с либералима; Пера Тодоровић је био за споразум с напредњацима, а ја се нисам „колебао“, него сам био против сваког споразума са странкама, тражио сам да радикална странка остане при нишким одлукама. Споразум између либерала и радикала потписали су од стране либерала: Јован Ристић, Радивоје Милојковић, Јов. Авакумовић, Јаков Туцаковић и др.; а од стране радикала: Пера Велимировић, Паја Михаиловић, Јов. Ђаја, Андра Николић и још неколико београдских радикала. После потписа овог споразума дуго сам се разговарао с Пером Велимировићем; говорио сам му да је врло незгодно углављивати споразум с либералима, кад се радикални збор у Нишу пре кратког времена изјаснио против сваког споразума. Најзад, каквог споразума може бити у једној влади, чији би чланови били Пера Велимировић и Јаков Туцаковић. Овај политички брак је тако неприродан, да ће чак и медени месец загорчати, и да не може дуго трајати. Први распоред полициских чиновника изазваће свађу у кабинету; и од какве ће користи бити кабинет, у коме ће се чланови његови бојати међусобне подвале; у коме нема заједничких погледа на државне послове, где нема другарског поверења; кад су још у живој успомени батине, којима је тукао Туцаковић наше другове. Рекао сам му, да се другим радикалним потписницима овог споразума и не чудим што су га потписали, али се чудим њему, који је оцаковић у радикалној странци, њему, који је за остварење радикалних начела чамио по затворима и јео изгнанички хлеб. Велимировић је наводио, да закључени споразум има да добије и санкцију наших појединих одбора или виђенијих чланова у земљи, па тек онда би био обавезан по странку. После те изјаве Велимировићеве дао сам своје одвојено мишљење. Изјавио сам, да ћу се углављеном споразуму покорити само тако, ако га већина наших одбора усвоји. Тај споразум носио је у Ваљево, Шабац, Смедерево, Пожаревац, Јагодину — Стојаи Протић, који је свуда показивао уз споразум и моје одвојено мишљење. Исти споразум носио је у Крагујевац, Чачак, Ужице — Јов. Ђаја. У Крагујевцу је Ђаја показао уз споразум и моје одвојено мишљење, и Крагујевчани су остали при Нишкој одлуци. Кад је Ђаја отишао у Чачак, добијем телеграм из Крагујевца, да Ђаја, не показује тамо моје одвојено мишљење. Резултат прикупљених мишљења појединих месних одбора био је неповољан по склопљени споразум, али су га београдски радикални потписници ипак објавили на Цвети 1886. год. Овај споразум био је фаталан по јачину, радикалне странке. Он је унео поцепаност у радикалној странци; програм странки био је београдским радикалима споредна ствар а власт главно, требало је да прође више од године дана па да либерално-радикални споразум постане

стварност; он је скрхао најјачи стуб радикалне странке, али је и радикална странка осећала да јој тога стуба нема.

Кабинет либерално-радикални створен априлским споразумом 1886

Прва година нашег ослобођења из затвора протекла је у испитивању прилика у земљи. Гарашанинов кабинет остао је и даље на управи земаљској.

И даље таворење Гарашаниновог Кабинета после претрпљеног пораза — било је само на штету напредњака: краљ Милан га је цедио док му и последњу кап није исцедио. Сви покушаји краља Милана да га освеже уласком нових снага у кабинет Гарашанина — остали су јалови; пад напредњачког кабинета очекивао се сваког тренутка.

Споразум између радикала и либерала, потписан на цети 1886. год. наилазио је на све већи број присталица у радикалној странци, нарочито међу њеном интелигенцијом. Политичко стање у земљи после рата остало је исто које је било и пре рата; његове последице су се јако осећале; ма да је рат трајао кратко време није се могло рећи ни за једну грану државне управе да је била добра, али су се финансије са свим срозале биле. Све је то нагнало Краља Милана да скрене своју пажњу на споразум либерално-радикални. Већ на пролеће 1887. год. није била тајна, да ће Краљ поверити састав кабинета Јовану Ристићу, који није хтео узимати управу без радикала. Споразум углављен још прошле године остварио се 1. јуна 1887. г. Овај датум нам је донео остварење либерално-радикалног споразума, и по том споразуму радикали први пут долазе на владу заједно с либералима. У овај кабинет ушли су од стране либерала: Јован Ристић, Радивоје Милојковић, Алимпије Васиљевић и Јован Авакумовић; од стране радикала: Пера Велимировић, Д-р Миша Вујић, Светозар Милосављевић и Сава Грујић. Овај кабинет трајао је своје мучне дане до 17. децембра исте године, кад је и споразум растурен.

Одмах у самом почетку политичког живота по споразуму осетила се у влади неприродност политичке везе; подела власти је увела раздор у овај брак. Радивоје Милојковић, као министар унутрашњих дела, био је одговоран за ред у земљи и са свим је природно, што је он као чувар јавне безбедности у земљи њу могао поверити само чиновницима које је познавао, који ће га слушати, који су осећали његову руку и његов начин управљања. Наивно је било мислити да Радивоје може друкчије управљати. Он је нерадо гледао да му његови другови у кабинету, његови ђаци у државној управи, чине замјерке, а још мање је могао трпети да му се мешају у његове послове. Већ и сама подела места начелника окружних није била повољно примљена од стране радикала, који су били ван министарства. Користећи се тиме, што радикали немају довољно спремних људи, Радивоје је имао довољно разлога да за окружне начелнике постави своје опробане полициске снаге.

Сем неколико адвоката, радикална половина споразумног министарства није могла понудити већи избор полицајских кандидата. И може се рећи, да је унутрашња политика вођена онако, како ју је годинама водио Рад. Милојковић. То је стварало незадовољство међу радикалима, и онима у влади и онима ван владе. Краљу Милану је ово мрко погледање међу министрима дошло као порунено. Он је најзад видео, да ни радикали нису курјаци, нарочито они, који су били у Ристићевом кабинету. А волео је и да се мало нашали са својим старим учитељима у политици. Нарочито му се није свиђало Ристићево менторство. Смисли да направи шалу с Ристићем, па и са самим својим Радивојем Милојковићем. Али је игра тако играна, да је могао бити изигран и Сава Грујић.

О паду споразумног либерално-радикалног кабинета причао ми је Светозар Милосављевић, члан овог кабинета ово:

На неколико дана пре растурања либерално-радикалног кабинета, позвао је Краљ Милан Саву Грујића и њега, Милосављевића.

Осмејкивајући се својим карактеристичким осмејком, Краљ им је рекао :

Господин Ристић ми је наговестио, а и сам видим, да од ове либерално-радикалне мешавине нема ништа. Казао сам му, да се сав рад министара састоји у вечитом споразумевању око намештања полицајских чиновника, а сви остали државни послови чекају док се ви с госп. Милојковићем погодите. Казао сам г. Ристићу да ова хетерогена влада не може бити од користи никоме, и понудио сад му да он састави чисто либерални кабинет чим први пут избије неспоразум између министара. И при том сам му напоменуо да не би рђаво било, кад би он саставио кабинет, у коме не би био његов пашанац, јер се види да је Радивоје остао стари Радивоје, и да он ствара нерасположење не само међу радикалима него и у самој либералној странци.

Господин Ристић се врло лако и брзо дао ухватити на овај лепак. Сагласили смо се да се у првој наредној седници изазове министарска криза.

Али сам у исто време и Радивоја ангажовао за промену министарства. Он ми је већ неколико пута говорио, да би с вама двојицом још и могао радити, али с радикалима у опште — никако; и неколико пута је хтео изазвати кризу, али сам га стишао, да чека, да још није време томе. Рекао сам му да Ристић много повлађује својим радикалима, хтео би да се код њих популарише на штету државних интереса, и свагда у спору с радикалним министрима више држи страну њихову него Радивоју; хоће сад под старост да се код њих популарише. Радивоје дели моје мишљење, да држава не може допустити да се радикали уче управљати земљом на њен рачун и да Ристић подиже свој реноме ва штету државних интереса.

Помогли сте ми очувати ову земљу, и њу треба још дуго чувати од сваког експериментисања, стога се надам да ћете се користити првим сукобом између Вас и радикала и изазвати кризу.

— У првој наредној седници доћи ће до прекида и без икакве молбе од стране Вашег Величанства, јер сам тврдо решен да прекинем сваки рад с радикалима.

— Могу ли у том случају рачунати на састав чисто либералног кабинета под Вашим Председништвом; хтео бих видети, да ли могу либерали управљати овом земљом без господина Ристића.

— Ваша жеља је за мене заповест, којој се с драге воље покоравам, одговори ми Радивоје.

— Само будите спремни и са листом министара, да не дангубимо око тога.

— Нека не брине Величанство, беху последње речи Радивојеве.

После овога Краљ рече и Сави и мени:

Звао сам вас да вас обавестим да ће Радивоје на првој министарској седници изазвати министарску кризу; г. Ристић ће на истој седници поднети оставку, коју ћу ја, разуме се, уважити.

Ви се г. Грујићу спремите да саставите кабинет чисто радикални, да видим шта ће радикали сами учинити. Само један услов: да Франасовић буде министар иностраних дела а Милосављевић унутрашњих дела.

Одиста је било велико нерасположење радикала против споразумног кабинета. Скандалозан указ, којим се отпушта Пера Тодоровић из државне службе, наишао је на општу осуду. Пера Тодоровић био је, кад је отпуштен, комесар Народне Банке, која је стајала под министром народне привреде, који је тад био Светозар Милосављевић. Из кујне Радивоја Милојковића никао је овај наказни указ о Перином отпуштању. Доцније ми је Светозар Милосављевић на часну реч рекао, да је он готов указ примио од министра унутрашњих дела да га поднесе краљу на потпис. „Мислио сам да се Пера предлаже да се одпусти на основу § 76. закона о чиновницима грађанског реда, и тек кад је тај указ отштампан у „Срп. Новинама“, видео сам какву сам несрећу учинио.“

Овај указ је потпуно определио Перу. Он више нема обзира ни према коме, ни према странци, коју је сам стварао, на чијој је организацији утрошио своје најбоље године. Свакоме је постао пријатељ који би потражио његову помоћ против дојучерањих његових другова: за овај скандалозан указ криво је све, и либерале и групу радикала.

— Али ћу им се за то и осветити.

И Пера им је доцније задавао тешке ударце у својим „Малим Новинама“.

Припрема краља Милана за абдикацију.

Одмах после неуспелог рата с Бугарима, још док је Србија била у примирју с Бугарском, пре него што је закуцао на казематска врата, краљ Милан је озбиљно помишљао да абдицира, само да би спасао своју династију. Милутин Гарашанин имао је доста муке док га је одвратио од ове његове намере. Да ли је ова његова намера била искрена или је хтео њоме да куша сујету краљице Наталије — није се могло сазнати. Тек је краљица Наталија тада сваком приликом показивала да намеравана абдикација није потребна и препоручивала је Милану измирење с радикалима. Пошто су и све политичке околности и расположење у народу упућивали краља Милана да прихвати овај краљичин савет, то се најзад и решио да отвори врата на тамницама, и да пусти у слободу све који су били осуђени због зајечарске буне.

Али, и ако је то учинио, знао је, да је уставно питање остало отворено, и он га је требао решити: боље он него да његово решење остави у наследство своме сину. Није напуштао намеру о абдикацији, али пре него што би ово извршио, сматрао је да уставно питање треба да реши он а не намесништво, или да његов син, одмах по пунолетству своме, приступи решавању једног од најтежих државних питања.

Решио се, да сâм за трајање своје владавине да земљи нов Устав, и то Устав слободоуман, либералнији него што је био намеснички Устав. То би било добро и за њега лично, јер би везао своје име за један од најслободоумнијих устава, а и своме сину би скинуо велики терет предавши му престо са свршеним уставним питањем. Тиме би доказао, да није солидаран с намесничким Уставом, који је владоцу давао све а народу ништа. Говорило се у дворским круговима у своје време и о његовој нади, да ће се одмах по примени новог слободоумног Устава сваки уверити, да народ још није зрео за такве политичке слободе, какве би му се обезбедиле новим Уставом. Али ма какви били разлози краља Милана за давање новог Устава, било једни, било други, било сви заједно, тек је био легао на припреме за промену Устава. Његов развод брака веома је појачао и убрзао потребу за променом Устава. Управо, он се и смео решити на развод брака, јер је био решен да мења устав, а за тим да абдицира на престо у корист свога сина. Јер абдицирати у корист сина а оставити поред њега краљицу — то краљ Милан није могао сварити: она не може остати жена краља Милана, она не може остати у земљи, мора из ње отићи, а за све то даје земљи слободоуман Устав.

Кабинет Саве Грујића

Кабинет Саве Грујића који је дошао после распалог се либерално-радикалног кабинета Јов. Ристића, трајао је од децембра 1887. до априла 1888. год.; њега је заменио 14. априла

1888. год. кабинет Николе Христића, у коме је био министар војни Коста Протић, ђенерал, крвни непријатељ краљице Наталије. Долазак Николе Христића за министра председника и Ђорђа Пантелића¹⁾ за министра правде, који је био десна рука Николе Христића у прављењу потребних закона за в а н р е д н а с т а њ а, и Косте Протића, ђенерала за министра војног, значио је, да краљ Милан хоће да сврши неку крупну работу. Ник. Христић се сад по други пут јавља на управи земаљској после кобне 1883. године. Мислило се, да је тај српски д њ а ч и н и к жив сахрањен још 1868. год. после убиства кнеза Михаила му је судбина доделила да одигра још неколико важних улога у државном животу наше земље. И сад је опет он дошао на управу земаљску да изврши развод брака и да он као министар председник премапотпише најслободоумнији Устав Краљевине Србије.

На дан св. Параскеве краљ Милан је издао ову прокламацију:

С р б и

Идуће 1889. г. навршује се пет векова од како је на Косову пољу пропала стара српска држава.

Божјој промисли угодно је било да у данима тако светих и свечаних успомена на обновљеном престолу славних Немањића седимо ми из племена народне династије Обреновића.

Велики Милош, неумрли Михаило, створили су и на чврст темељ поставили живот препорођене српске државе. Ми се преко шеснаест година усрдно трудимо да њиховим стонама следујемо. Благодарени пожртвовању нашег верног народа успели смо да Србију напред поведемо.

Тиме смо 10-ог августа 1877. године задатој му речи одговорили.

То нам је и дужност била.

Жарко љубећи свој народ, брижљиво чувајући српску државну мисао, свакад па и данас, ако не већа оно тако исто велика дужност нам је да предвидимо опасности које броду младе препорођене државе прете, да се против њих крепко боримо.

Н а р о д е с р п с к и.

У повесници нашој и славној и жалосној потражимо заједнички лека тим опасностима.

М о ј и м и в е р н и и д р а г и С р б и.

Заједно са оним који се поноси да је први међу вама, који осећа сву части пуну одговорност за срећу и будућност вашу, са вољом вашом првим краљем вашим, нађите у прошлости

¹⁾ Стојан Протић погрешно наводи у својим „Одломцима“ да је министар правде у овом Христићевом кабинету био Ђока Павловић. Ову исправку чиним стога, што ова погрешка не би требала да остане неисправљена, јер је познато да је уз Николу Христића бивао свагда Ђорђе Пантелић а не Ђока Павловић. Није право да се име Ђоке Павловића везује за политичку радњу Николе Христића.

народној поуке противу погрешака које су се могле, од свију нас, и које се могу учинити у данима у којима живимо, у данима кад нам је суђено да много стварамо и потомству оставимо лепу и светлу будућност.

Народе српски.

То ће бити и најплеменитији и највеличанственији начин да достојно дочекамо и прославимо тужну успомену битке Косовске.

Срби.

Да ли вам данас прети опасност од какве туђе навале?

После дугог и дугог искуства на престолу, после стране познавања свију прилика, ево вам се у овој искреној речи народу своме, Срби, господар обраћа, и вели вам: не!

Државе су жељне мира и спокојства, и траже само да и други поштују њихов мир и спокојство.

Политика лојалног признања факата свршених вољом Европе, политика узајамних пријатељских одношаја са силним суседним монархијама Њихових Величанстава цара Фрање Јосифа и султана Абдул Хамида, са којима нас везују свакодневни и сваковрсни заједнички интереси, политика коју сам лично повео и водим после великих догађаја источних, када су моћни народ руски и његов племенити цар Александар II заложили снагу своје државе и крв својих синова за слободу хришћана, и када се моја љубљена, верна и храбра војска јуначки борила за независност отаџбине, та политика сва је основана на потреби мира европскога, с којим је солидарна потреба Србије да се у миру крепи и развија. И ако се можда по кад што та политика није у свима круговима разумевала, Ја је са чистом и мирном савешћу остављам оцени повеснице.

Али и ако данас младој српској држави не прети никаква опасност од стране навале, има једна опасност која јој прети, као што је негда славну државу српску средњег века и срушила. Та опасност лежи у нама самима. Кобни раздор унутрашњи подрио је земљиште на коме је пропала средњовековна српска држава. Раздор тај треба и данас отклонити да нова српска држава живи правилним, редовним и здравим животом, те да се спасе од нових кобних опасности.

Партијске борбе и страсти дошле су до свога врхунца,

Народе српски

Дужност је и моја и твоја да томе на пут станемо.

Срби

Дужност је партија да се у борби уставе.

Дужност да се сете да над партијским интересима треба да лебди једно више и светлије добро, добро мајке нас свију, добро наше миле и драге Србије.

Срби

У данима када приступамо петстонитом Видовдану треба да отаџбина види „ко је вера ко ли је невера“.

Народе Српски

Први краљ васкрснуле српске краљевине обраћа се теби из дубине срца и вели ти: нек у твојој средини умукну сви гласови раздора; нек једнодушно сви мисле само на опште добро; а први пример томе, ваља да ти даде и срећан је што ти га дати може твој господар.

Срби

Даља борба партијска може само стварати нових и жалосних призора, каквих је од почетка овога века било и сувише.

Србија потребује више озбиљна рада: Србија потребује уређења државних финансија; Србија потребује строго екилибрирани буџет државни, у коме би се у склад довеле потребе свију државних грана са потребама штедње и тачног испуњавања државних обавеза; Србији треба тако стање које би допустило да се данашње партијске борбе у народном представништву ублаже и да се приступи здравим реформама по свима пољима јавног и државног живота.

Ма како искрено да поједине партије желе да се постигне добро народа и државе, немоћне су, и трудови ће њихови остати неуспешни, докле год у питању буду основни закони земље, Устав земаљски.

Данашњи Устав нисам Ја створио. Он није моје дело. Али сам га ја ипак ватрено бранио и брижљиво чувао већ и с тога разлога што народи не треба олако да мењају Устав, који сами себи дају. И данас не бих са престола пред народ свој с тим предлогом излазио да пред нама не стоји 1889. година, петстотинита од славног пада нашег, да нема те јединствене, торжанствене и величанствене прилике да апелујем на све партије, на њихово дужносно родољубље према отаџбини, и да тим начином не покушам у данима овако свечаних, тужних и опет славних успомена да оштру борбу међу синовима мајке Србије утишам.

Народе Српски

Тебе призивајући за сведока, прва моја реч биће, и нек је данас управљена на све партије да ме помогну да се изради пројект новог Устава, и да се оствари ова велика моја и народна жеља, Устав, који ће гарантијама за ред осигурати уживање већих и ширих грађанских и политичких слобода.

Срби

На основу свога уставног и владалачког права наређујем на дан 20-ог новембра ове текуће године изборе за Велику Народну Скупштину, коју сазивам у моју милу и верну престоницу на дан 1-вог децембра 1888. г. јемствујући Својом кра-

љевском речју за слободу избора, а од вас с правом захтевајући да их извршите у миру и реду достојном оваквог заједничког рада.

С р б и

Дајте да за 1889-ту великом историјском догађају од 1389-те године, сложном радњом између престола и народа, створимо новим Уставом Земаљским најдостојнији споменак, чврст и сталан темељ, на коме се може правилно и сигурно развијати народни и државни живот и осигурати будућност слободног и независног народа Српског.

У то име Бог помогао и нама и свима вама на добро и славу наше драге и миле Србије.

Дано у Београду
на Св. Петку 1888. год.

М и л а н
Краљ Србије.

Оваквом једном прокламацијом Краљ Милан ступа пред српски народ, и позива га да га помогне у изради Устава. Судићи по свима припремама, Краљ Милан одмах приступи мерама, којима би осигурао слободу избора народних посланика за Велику Народну Скупштину. Он спречава у појединим окрузима полицијске органе у покушају да изиграју слободну примену народне воље. Слобода избора народних посланика била је потпуна. И он је тврдо решен био да даде земљи Устав, којим ће бити задовољена цела земља, па и екстремни елементи радикалне и конзервативни елементи напредњачке и либералне странке. Али ако би и поврх свега тога међу народним посланицима било и таквих, којима није до слободоумног Устава него до каквих скривених тежња, ту је и Никола Христић да овоме прохтеву стане на пут. Позвао је за сараднике на изради Земаљског Устава све, који су му беспорно могли помоћи да се изради слободоуман Устав; наименовао је за чланове Уставотворног одбора не само скоро све виђеније људе из народа, представнике свију политичких странака, који ће без сумње бити изабрани за народне посланике у Великој Народној Скупштини, него и људе стручне за овај посао, који по своје положају не би могли бити народни посланици.

Поред наименовања стручних и истакнутих политичара, краљ је наименовао за потпредседнике Уставотворног одбора три шефа трију политичких странака, а за себе је задржао место председника. Краљ је хтео да Устав буде дело споразума свију политичких странака, и то споразума који ће задовољити земљу, коме неби могао замерити нико који жели добар Устав. Он је желео да нови Устав буде израђен тако, да му се с разлогом ни у чему не може замерити; да га као чланови Уставотворног одбора усвоје они, који ће доцније о њему решавати као Народни посланици; да га приме шефови трију посланичких странака, чији ће политички другови бити Народни посланици.

и у Уставотворној скупштини, чије одобрење они унапред имају за Устав израђен њиховом помоћу у Уставотворном одбору. Велика Народна Скупштина имала је само да прими оно, што је израдио Уставотворни одбор; да предложени јој пројект Устава прими „од корице до корице“. Ако пак посланици Велике Народне Скупштине не хтедну да приме предложени им пројект Устава „од корице до корице“ него покушају да га мењају или сами израде, онда је за тај случај био ту Никола Христић. Да је слободоуман Устав израђен од оних, које је он сматрао да су способни да га израде, а да се спремио да разјури Велику народну скупштину ако израђени Устав не би примили „од корице до корице“, доказ је Никола Христић, символ ове политике. Народни посланици били су увиђавни те се ова катастрофа избегла, и десило се ретко чудо у политици: Народ српски примио је из руку Николе Христића, весника тешке реакције, најслободоумнији Устав: Један политички парадокс.

Иако је Никола Христић потписао нови Устав, његов кабинет није имао никаквог удела у изради његовој. Његов кабинет био је послован; Краљ Милан је узео на себе бригу да Устав изради с политичким људима. И он је тај посао свршио за врло кратко време, благодарећи и вредном и спремном за тај посао Миловану Миловановићу, који је био главни секретар ужег Уставотворног одбора, а и намери краљевој, доцније обелодаљеној, да што пре абдицира.

Прва седница Пуног Уставотворног Одбора (пленума) држана је 22. октобра 1888. г., скоро на пет год. после затвора чланова Главног одбора радикалне странке због Зајечарске буне (25. окт. 18883. г.). Требала је да се деси Зајечарска буна, да се осрамоти српско оружје на Сливници, да Србија преживи најдрње дане због самовоље Краља Милана, треба да се изврши краљевски развод брака, да се Србија доведе политички и финансијски на ивицу пропасти, па да се Милан тргне. У место да сврши уставно питање, он ствара Зајечарску буну. Народ је и ову напаст преживео, али је Милан постао немогућ у Србији. И он у последњем моменту лаћа се онога што је требао учинити пре пет година; и да је уставно питање онда и овако свршио, како га је сад отпочео, не би било потребе да се ствара Зајечарска буна.

Октобра 22-гог баш на дан кад је пре 5 година (1883.) проглашен преки суд поводом тимочке буне, скупчили су се у сали новог двора сви које је краљ позвао да израде нов Устав. На крају с десне стране кад се уђе у ту салу, испод галерије, на којој је обично музика свирала за време дворских балова, намештено је било једно доста широко постоље, на коме су били сто и столица за председника овог одбора, Краља Милана. Испред овога постоља намештен је био доста дугачак сто.

застрт зеленом чохом, са три столице, на којима су седели потпредседници трију политичких странака: у средини, Јован Ристић, њему с десне стране Милутин Гарашанин а с леве Сава Трујић. С леве и десне стране од овога стола, био је на малој узвишици сто за секретаре ¹⁾. У сали су биле намештене столице за чланове одбора, којих је било 81, али од којих неки нису дошли били. Био је намештен мало по даље иза леђа краљеве трибине још један сто, за којим су седели поједини министри кад дођу у одборске седнице: они нису имали никакву функцију у Уставотворном одбору.

Међу члановима Уставотворног одбора вреди споменути имена ових чланова: Гига Гершић, Пера Тодоровић, Коста Таушановић, Риста Поповић, поп Марко Петровић, поп Данило Анђелковић, Павле Вуковић, Пера Велимировић, Светомир Николајевић, Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Сима Несторовић, Ђока Павловић, Никола Крстић, Марко Стојановић, Стојан Бошковић, Алимпије Васиљевић, Милојко Лешјанин, и други.

Одмах у почетку прве седнице Уставотворног одбора краљ Милан је изјавио, да се о раду овог одбора неће водити никакав записник; да се у њему неће решавати гласањем и доносити решења већином гласова, него ће се компромисно, једногласно доносити све одлуке.

Израда пројекта Устава било је дело споразума између краља и истакнутих политичких личности трију странака и не-политичких стручњака.

Ма да се о раду Уставотворног одбора није водио званични записник, ја сам ипак за свој рачун бележио говоре појединих истакнутијих говорника. И то је добро било, јер се доцније осетила потреба, да по нешто од рада Уставотворног одбора, од претресања појединих одредаба пројекта новог Устава избије на јавност. Читаоци ће доцније видети да су те моје белешке добро дошле, јер се јавила потреба да и шира публика сазна гледишта краља Милана, нарочито да га знају народни посланици Вел. Народне Скупштине, који имају да приме пројектовани Устав „од корице до корице“, израђен у споразуму између краља Милана и трију политичких странака. Велика Народна Скупштина је требала унапред да зна да пројектовани устав има или да прими онакав како га је израдио Уставотворни одбор или ће Никола Христић одиграти намењену му улогу: распустиће Велику Народну Скупштину и покушати да створи стање после 1883-ће године, па ком опанци а ком обојци.

Краљ је одмах још у првој одборској седници изјавио да је технички незгодно да се Устав кроји у пленуму, у њему да

¹⁾ Стојан Протић, у својим „Одломцима из Уставне борбе“ на страни 181 негачно износи имена секретара Уставотворног Одбора: није био секретар Ђ. Ђорђевић, него Андра Ђорђевић, а изоставио је имена неких од секретара, међу којима је и моје.

се ствара нацрт Устава, него је успешније да се то ради у ужем одбору, чија би дужност била да спреми нацрт Устава, који би затим у пленуму претресали члан по члан. Краљев предлог је одмах усвојен, и по његовом предлогу су ушли у овај одбор: три потпредседника, затим у место Радивоја Милојковића као заменик Ст. Рибарац, Стојан Бошковић, Јован Авакумскић, Милан Кујунџић, Марко Стојановић, Михаило Павловић, Пера Велимировић, Риста Поповић и Мика К. Ђорђевић. Секретар и душа одбора и целог овог посла био је Милован Миловановић.

Прве приступне говоре потпредседника забележио сам тачно. Кад сам на првој идућој седници прочитао г. Јовану Ристићу његов први говор, он је био изненађен верним бележењем његовог говора. При читању тога говора Ристићу, наиђе краљ Милан, коме Ристић објасни да му читам његов говор са претходног састанка, који је веома тачно забележен. У осталом, сви су потпредседници тако лагано а јасно говорили, да ми није тешко било ухватити њихове говоре, у толико пре што је секретарска трибина била близу стола председништва. Разуме се, да сам хватао и говоре краља Милана и других политичких личности, поглавито стручњака и добрих говорника. Мени је у толико лакше било дешифрирати скраћено ухваћене говоре, што ми је материја више или мање добро позната била, што сам имао добро памћење, и што сам дешифрирање одмах вршио.

Краљу је доцније потребно било да народ и народни посланици чују шта он мисли о појединим уставним питањима, те је тражио од мене да му поједине његове говоре средим и предам.

Претресање пројекта Устава у пленуму Уставотворног одбора.

Као што напред поменух, пред пуни Уставотворни одбор није изнесен ма какав нацрт Устава, нити владин, нити ма које политичке странке или личности. Нацрт Устава, који је изнесен био пред пленум Уставотворног одбора, израдио је Ужи Уставотворни одбор, коме је секретар и душа био Милован Ђ. Миловановић, балачко војвода, како га крсти Пера Тодоровић, и под којим је именом Миловановић био познат у ширим круговима интелигенције, па и самог простог народа; изгледало је да се и Миловану то име допадало.

Приступну реч при отварању прве седнице пленума Уставотворног одбора држао је краљ Милан, а за њим су говорили сви партијски шефови.

У своме говору краљ Милан је изјавио да жели задовољити једну основну потребу земаљску; жели да даде, у споразуму с представницима партијских првака и признатих научара и државника, земљи Устав, који би најбоље одговарао потребама народним.

Потпредседници су изјавили захвалност краљу на овоме патриотском кораку, и сваки је од њих на свој начин и са

свога и своје партије гледишта држао посмртни говор старом намесничком Уставу. Ристић је хвалио постојећи Намеснички Устав као дело, које је за политичке прилике, после убиства једног владоца, најбоље било. М. Гарашанин и Сава Грујић су му политички одали хвалу за услугу учињену земљи, али се при том радују његовој замени Уставом, који ће задовољити савремене потребе народа за дужи низ година. Обојица захваљују краљу на овом великодушном његовом кораку.

После ових приступних говора приступљено је било претресању нацрта Устава Ужег Уставотворног одбора.

Секретар Милован Ђ. Миловановић почиње читати члан по члан нацрта.

Сви чланови нацрта Устава до чл. 13. примљени су без значајних говора. Једино код чл. 3, у коме се говори о вери у Србији, узео је реч Милорад Шапчанин. Како је он дугогодишњи секретар министарства просвете и црквених послова, то му се дала згодна прилика да изнесе све што зна о томе питању. И говорио је дуго и предуго; његов говор није био нимало интересантан, слушали су га из учтивости те је свима лакнуло кад је престао говорити.

Прва занимљива дебата била је приликом претреса чл. 13. нацрта, који говори о смртној казни за политичке кривце.

Први је говорио против казне за политичке кривце

Димитрије Катић, дугогодишњи народни посланик из Ресаве, из села Црквенца. У своме кратком, јасном, збијеном говору износио је разлоге против смртне казне за политичке кривце.

Сима Несторовић, из Вел. Црнућа, округа пожарачког, доказивао је на свој начин да казне за политичке кривце никад нису имале добрих последица, него су оне свагда и трајно гајиле освету. У нашој историји било је доста примера за доказ овога.

После Симе Несторовића говорио је о овоме питању

Пера Тодоровић. Кад је Пера добио реч, сви су чланови Уставотворног одбора држали, да ће Пера сручити све муње и громове свога говорничког талента против казне за политичке кривце. Пера је отпочео свој говор у сали, у којој су сва места заузета била. Била је нема тишина: после кратког жагора, намештања столица, све се претворило у уво. Председник, потпредседници, па и неки од министара, и сви чланови одбора наместили су се како неби пропустили ни једну реч Перину; управили су своје погледе месту одакле је Пера говорио, како неби изгубили ни један покрет руке његове, како би запазили сваку промену физиономије његове. И при таквој тишини, при одмереном темпу говора Периног, мени није тешко било ухватити његов говор. И ја сам га тачно забележио, одмах сам га исте ноћи дешифрирао и оставио га потомству, да и оно бар приближно осети ону сласт говорничког талента, којим

је беспрекорно био обдарен Пера Тодоровић. Копију овог његовог говора дао сам му, али сам га и ја сачувао, да га унесем у своје успомене о Зајечарској буни.

Тај говор Пера Тодорозића о смртној казни за политичке кривце држан 26-ог новембра у уставотворном одбору гласи :

Господо! Ово је питање посматрано са разних страна. Нека су господа била за смртну казну, друга су била против. Неки су тражили да се та казна укине уопште, а други, да се укине само за политичке кривце. Неко је поменуо да је то мој предлог. То, господо, није мој предлог. Ја сам јуче предложио само да се укину окови, па је тај мој предлог пропао. Хтео сам да само ово напоменем, али кад сам устао већ да говорим, да кажем и ја коју реч о истакнутом питању. Ја сам можда и компетентан да у овоме збору говорим о томе, јер сам једини у овоме збору, који сам био осуђиван на смрт за политичку кривицу. Истина, овде је и Раша, који је самном заједно био осуђен због зајечарске буне, али он није у положају да о томе говори, јер секретари овога збора немају права да говоре, али ја мислим да ћу и његове мисли и осећаје у овом питању погодити. Господо! Питање о смртној казни може се посматрати са два гледишта, са гледишта науке и са гледишта практичног, политичког. Са научног гледишта на њ се гледа онако како га посматра г. Гершић. Читајући о том разне ауторе, поцрпео сам и ја уверење да је смртна казна са научног гледишта нецелисходно средство. Али се у пракци многи послови врше супротно теорији, јер на овакву или онакву примену каквог теориског питања, утичу разне прилике, па услед тога у пракци се не решавају питања онако како теорија наређује, него често и са свим супротно. Ја се дакле у теорији овога питања слажем с г. Гершићем, јер је оно тако решено у науци, а како би то питање имало да се реши са гледишта чисто српског, да се оцени према свима нашим приликама, најзад и према карактерности нашег нараштаја, како дакле то питање треба решити према нашим околностима, то ћу да кажем. У опште, кад градимо овај Устав, треба да имамо на уму, да ћемо се ми њиме користити, да ћемо уживати његове добре стране, да ћемо ми патити од његових махна, да ћемо га ми примењивати, ми који смо на њему радили или људи, које добро знамо. Има много разлога да се проста злочинства одвоје од политичких, као што чини г. Арсеновић, и ти су разлози јаки, али су исто тако јаки и разлози против тога двојења. Овде ћу приметити само толико: да, ако ми узмемо човека као продукта друштва, онда он често ради невољно, услед стицаја разних околности, добрих или рђавих, онда је са тога гледишта прост човек више изложен утицају околности него ли образован човек. И ако је то истина у опште, онда то у толико вреди за човека, на кога је друштво заборавило, која се у њему јавља као звер, да натера друштво, да о њему и сличнима њему мисли. Кад се дакле упореди један

обичан кривац са образованим, онда ће моћ мерења, расуђивања бити већа код интелегентног човека. Према овоме, више би било разлога да се смртна казна укине за умне слепце, него ли за политичке кривце, који се свесно реше на злочино дело. Разлози за то двојење само су привидно јаки, и зато не могу да издрже оштру критику.

Пре него што пређем на оцењивање овога питања са чисто српског гледишта, нека ми се допусти да кажем нешто, што ће ми требати ради очигледнијег излагања мојих мисли, да напоменем каква су начела која гаје револуционари, нихилисте и социјалисте. Њихова начела добро познајем. По њима циљ оправдава средство. За једну велику идеју, која је истављена да усрећи народ, све су жртве ништавне: ради њеног остварења сва су средства дозвољена, за њих су ситне ствари, колико ће бити порушених вароши, све је то ништа према великој идеји, које су они носиоци. Узмимо за пример руске нихилисте. Они, господо, стварају завере против живота царевог, они су при том свесни свију несрећа што их за собом повлачи такав један корак; они знају да ће поред цара погинути 50—60 војника из цареве пратње; знају врло добро да ти људи имају породице, имају оно што је свакоме драго — али при свем том, они се не заустављају ни пред том мишљу, они пуцају на цара па макар с њиме и цео свет пропао. То је, господо, идеја која их покреће на овај опасан корак; пред великим циљевима који имају да се постигну, падају сви остали разлози. У част руских револуционара могу рећи ово: Они кад убијају друге, јунаци су да и сами погину, и они би били гадови, подлаци, кад не би погинули за своју идеју; тако високо они цене своје идеале. О тим људима може се казати да су људи, болесни, али се никад не може казати да су непоштени, да су кукавице, да нису кадри у случају потребе сјурити себи куршум у чело, само ако то иде у корист њиховој идеји. Као прави револуционари, они се крепе мишљу, да раде за друштво, и кад полазе са тога гледишта, они, ама ич не жале никог, па ни себе. Све што им се противи, било живо или мртво, они руше, ништа не штеде! Иде, смело иде на посао, сматра да је његова дужност да гиње, — и само то гињење за поштовање је, он главом својом плаћа убеђења своја. Кад са таквом чврстином и прегоривањем самога себе иде на посао, онда се и може десити да најумнији монарх најмоћније државе стрепи, дрхти од једне шаке људи, од двадесет одсудних револуционара, решених да своја начела својом крвљу запечате; гину, али показују и томе моћноме цару да има људи, који могу и њега убити. И таквих револуционара, који гину за своја начела има пуно. Они имају и своје календаре у којима своје другове, погинуле за идеју, светкују као мученике. Стога сам ја, господо, мишљења, да за такве људе није потребно укидање смртне казне, такви људи сами себе казне, они су помирили са мишљу да им ваља гинути. Смешно би било, господо, да друштво жали такве људе, кад

они сами себе не жале. Нема се разлога жалити људе, који су се тако решили да дижу буне. Најзад господо, и у прављењу буне има неке поезије. Кад хоће да погине, пустите га нека погине. Тако се ствар мора ценити кад је реч о правим револуционарима. Има ли пак у друштву људи који хоће да дижу буну, да друге подстичу да се убијају, а они сами да буду заклоњени, онда такве људе не треба да штеди само друштво. За праве револуционаре не треба заштите, јер они сами себе не штеде, ако не победе, а за политичке лоле и шетерете, који натуткају друге да се буне, а сами иза кулиса посматрају пламен који су распалили, таквим положајима не треба дати никакве законске заштите, јер је они не заслужују. Да наведем неколико конкретних случајева. Представите ви себи да смо ми решили да се укине смртна казна, и она се укине. Замислите једну групу људи, која за време рата, или баш у редовним приликама, ради на издајству своје земље, свога краља, а у корист неке стране државе, шта мислите, господо, треба ли такве људе штедети од смртне казне? Хоћете ли милости за такве људе. Хтео бих да вам изнесем сву страхоту таквог једног примера, такве велеиздаје, али не могу да вам нађем згодан пример. Узмите, господо, једну владу, да она учини издајство према земљи или краљу. Шта би ви радили с таквом једном владом и то српском владом! Зар такве људе треба казнити затвором? Зар рука Србинова да издајнике министре храни, зар она да дода воде издајницима министрима? Не господо, ви се не би уздржали а да такве министре камењем не затрпате. Можда ће многи одговорити: па лепо, да усвојимо смртну казну за такве случајеве, али где су нам гаранције, да поред издајника министара не плати главом и какав невин човек? Може и то бити. Зајечарска буна сведочи да и то може бити.

Десила се, господо, зајечарска буна и ако Главни одбор радикалне странке није знао за њу. Бог нека ми је сведок да Главни одбор није знао за ту буну, али нашим политичким противницима изгледало је, да је немогућно да ми за то нисмо знали. Често сам говорио својим друговима: ама људи, можда су наши противници баш и убеђени да смо ми буну дигли, или бар да смо за њу знали. Зар би се могло веровати да Милутин Гарашанин не зна за буну, коју би дигли Милош Глишић, Жунић, Крупежевић? Исто тако они нису могли веровати да Главни одбор радикалне странке није знао за буну коју је дигао поп Маринко, Љуба Дидић и други одлични чланови наше странке. Нама се говорило да смо нашом буном учинили те је Аустро-Угарска спремила била неколико корпуса војске и да је готова била сваког тренутка да пређе границу и да се буна раширила, она би и прешла. Говорили су, како смо буном ишли на руку непријатељу да Србијом овлада. Можда је и било и таквих, који су говорили да смо били потпљажени од Аустрије да такву несрећу учинимо у земљи. Не верујем да је ово говорено тек онако ради параде, било је међу нашим непријате-

љима људи, који су у ту машту веровали. Али замислите да је тада Русија спремила неколико корпуса војске, сви би веровали да смо буну направили у споразуму са Русијом, да имамо намеру да краља и земљу издамо Русији. Зар ако ставите у Устав да се смрћу може казнити само за велеиздају, зар мислите да се и најневинија буна не може обележити као таква која служи интересима какве стране државе? Ако дакле метнете тако ограничење, т. ј. да се смрћу казне само велеиздаје, онда су могућне злоупотребе, а и кад не би било злоупотреба, ипак се широм отварају врата бунама и превратима. — Кад би се господо укинула смртна казна, ко ми јамчи, да се такви бунтовници неби опет смрћу казнили, само не судским него другим путем. Да вам наведем један практичан разлог. Рецимо, замислимо, ја сам министар унутрашњих дела. Тамо негде на Руднику, буна. Подигли је моји политички противници. За оне који дижу буне нема смртне казне. Онај, који је дигао буну, зна ово врло добро, зато и буни. Знајући и ја то, као министар, ја бих онда команданту који полази да угуши буну дао листу првих бунтовника и рекао бих му: ове да ми стрелаш. Могућност је, господо, ту. Али се врло лако може десити, да сам ја врло рђаво обавештен. Може бити, баш ти људь, које сам ја забележио да побију, нису криви, и можда би те људе редован суд ослободио као невине. Питам вас господо: шта је боље, да ја мучки убијем те људе, или је боље да их суди редован суд, који ће расправљати једино по правди и закону? Ја господо више налазим гаранције у суду, макар и било смртне казне, него у самовољи једног министра, па макар смртна казна и била укинута. Опасност је господо, да ћемо се без суда убијати ако се укине смртна казна редовним судовима досуђивана, а то је корак назад. Кад ово говорим, ја имам на уму људе, који ће вршити овај Устав. Наш нараштак, ми ћемо га вршити, ми овакви какви смо. Један је од господе рекао да треба издвојити политичке кривице од простих злочина. Да се запитамо: шта је ове људе натерало да предложи ово издвајање, да на пример не казне смрћу онога који украде какво рало? Какве су их побуде довеле до таквог једног убеђења? Те су потребе у злоупотребама које су чињене у овом правцу, кад помислим да једне ноћи може доћи власт у мој стан, извући ме из кревета, затворити ме и казнити ме смрћу за дела која сам учинио по другом закону и за која сам по том закону већ кажњен, или за дело о коме ама баш ништа не знам, и кад помислим да се тако што може десити и у будуће, онда сваки може доћи до убеђења да треба предузети све мере, како бисмо се спасли таквог белаја. Страшно је и помислити да ме могу одвући, оковати, на смрт осудити, а да ми ни парченцета хартије не покажу која би ме теретила, него ме на смрт осудити што сам писао по новинама. Преки суд довео је буну у везу са писањем по новинама. Без сумње има неке везе, јер нема ни једног историјског догађаја или друштвене појаве, која би била

усамљена, него је она свагда у вези. Али због те могуће везе осуђивати људе на смрт, то се не да ничим правдати, то је злоупотреба закона. Буне је било. Што се није могло милом, хтело се силом; за ово нек одговарају они који су учиниоци и учесници ове буне, али је неоправдано и незаконо на основу некаквих историјских веза ухватити и људе који о свему томе нису ништа знали, и осудити их на смрт. Ово је, као што рекох, злоупотреба закона, безакоње, злочин према закону и правди. Од таквих злоупотреба ваља се сачувати. Стога нисам за то да се укида смртна казна, него сам за то, да се сачувамо од злоупотреба, Јер оне, који се реше да праве буну, не треба жалити, нека погину, а оне који подбадају друге да се буне а сами гледају да се извуку, њих треба казнити. Кад се сачувамо од злоупотреба закона, онда бисмо се сачували и од преких судова; не треба укидати смртну казну, јер се тим укидањем не би поштеделе главе.“

Овај говор Перин учинио је силан утисак како на оне чланове Уставотворног Одбора који су били за, тако и на оне који су били против смртне казне за политичке кривце. Ова посмртна беседа својој прошлости бољно је одјекнула на све Перине другове.

Под утисцима овог страховитог, језовитог Периног говора устаје Краљ Милан и држи говор, може се рећи, исто толико јак као и Перин. Како је Краља Милана сто био неколико корака од мога стола, то сам и његов говор тачно ухватио; по молби његовој сутра дан сам му га предао, а за себе сачувао копију, коју остављам потомству као ремек дело говорничког талента Милановог.

Говор Његовог Величанства Краља, приликом претресања чл 12 нацрта Устава (смртна казна).

Свима је вама познат један леп обичај, који влада у француском парламенту, знате, да кад се у скупштини француској чује какав говор било члана владе, било каквог обичног депутирца, који учини јак утисак на остале чланове парламента, да се такав један говор разнесе телеграфом и у најудаљеније крајеве француске; да скупштина решава, да се такав један говор милијунима примерака отштампа и растури, да народ овакав диван говор, пун утицаја на слушаоце што пре чита, да се с њим што пре упозна. Озим лепим обичајем није нам могуће да се користимо, да са овим лепим беседама, чији сте јак утисак и сами осетили, упознамо и наш народ. И после оваких беседа господо, које Ја тако високо ценим, које упоређујем с овим беседама француских беседника, што се по решењу француског парламента штампају милијунима одмах, само да и народ француски осети што пре оне пријатне утиске, што их у душама њиховим изазва лепа беседа њиховог друга — говорити, велим, Мени, после оваких беседа, није, господо, лака

ствар. А такве су биле беседе госпoде предговорника а нарoчитo г. П. Тoдoрoвићa, кoји је мoје мисли испрпнo пoгoдиo. И при свeм тoм, гoспoдo, мa дa је oвo питaње o смртнoј кaзни зa пoлитичкe кривцe дoвoљнo рaсвeтљeнo, Јa ипaк хoћу дa и с мoје стaнe кaжeм нeкoликo рeчи тим прe, штo су у сaмoј дeкyсиди oвoгa питaњa пaлe нeкe рeчи, кoје вaљa oбјaснити.

Дeкyсидa o чл. 12. oвoгa нaцртa трaје дyгo, истинa нe o сaмoм чл. 12. кoликo o oнoм дoдaткy, штo гa је пeдлoжиo г. Симa Нeстoрoвић, a кoји глaси: дa сe смртнa кaзнa yкинe зa пoлитичкe кривцe. Г. Нeстoрoвић је oвaј свoј пeдлoг мoтивисao тимe, штo је рeкao: дa је oд мнoгих и бoљих и yчeнијих љyди чyо дa смртнe кaзнe зa пoлитичкe прeстyпникe нe трeбa дa бyдy. Г. Нeстoрoвић је пoткрeпиo oвo и тимe, штo је и сaм личнo дoшao дo yбeђeњa, дa смртнy кaзнy зa пoлитичкe кривцe вaљa yкинyти. Истинa, г. Нeстoрoвић свoје тaквo мишљeње није oбјaсниo, aли је oстaвиo дpyгим дa тo yчинe. Oн је гoспoдo, чaк aпeлoвao нa свoгa Крaљa, дa Јa, кoји излaзим нaрoдy с oвaквим слoбoдoумним прoјeктoм Устaвa, y кoмe сe кaкo г. Нeстoрoвић кaжe, нaлaзe врлo мнoгe пoлитичкe и грaђaнскe слoбoдe, кoји сe oдликyје слoбoдoумним дyхoм, дa Јa oд свoје стaнe пpужим нaрoдy јoш јeдaн дoкaз вишe мoгa слoбoдoумљa, дa Јa пeдлoжим и дaм Свoј пpистaнaк: дa сe смртнa кaзнa зa пoлитичкe кривцe yкинe, и дa сe тo нaрeђeње yнeсe y сaм Устaв. Oвaј aпeл, гoспoдo, изaзвao мe је, дa и Јa кaжeм o oвoмe питaњу Свoје мишљeње. Дa oвo yчиним нарoчитo мe је изaзвao, сaжaљeњa дoстojнo, мишљeње г. Симe Нeстoрoвићa, дa дoк ми имaмo 20 бaтaљoнa вoјникa, нe трeбa сe бyнe бoјaти, и дa ћeмo сa тoликo вoјскe мoћи yгyшити свaки бyнтoвнички пoкрeт. Жao ми је, гoспoдo, дa сe oвaквe рeчи чyју y oвoмe oдaбрaнoм скyпy, жao ми је дa чyјeм јeднoг oдличнoг грaђaнинa, дa yлoгy Мoје хрaбрe вoјскe свoди нa дyжнoст жaндaрмa, жao ми је, штo сe изнoси кao зaдaтeк вoјскe oнo, нa штo сe oнa сaмo y нeoдoљивoј нyжди yпoтрeбљyје штo сe нe нaлaзи вишa цeљ, свeтији зaдaтaк, кoмe вoјскa слyжи,

Г. Нeстoрoвић је кaзao, дa ћeмo yчинити јeдaн вeликo грeх aкo и њeгoв дoдaтaк нe yнeсeмo y Устaв, дa ћe мoждa y Вeликoј Нaрoднoј Скyпштини бити гoвoрa, дa ћe сe y њoј нaћи љyди, кoји ћe тpажити, дa сe смртнa кaзнa yкинe, и дa је и тo дoвoљaн рaзлoг дa сe њeгoвo мишљeње yсвoји.

Гoспoдo, Јa вaм oтвoрeнo кaжeм, дa је oвдe г. Нeстoрoвић нeзгoднo aпeлoвao нa Вeликy Нaрoднy Скyпштинy. Ми смo сe oвдe скyпили из свију пoлитичких стpaнaкa; тy је свe нaјбoљe и нaјoдличнијe штo јeднa стpaнкa мoжe дa дa; скyпили смo сe дa зaјeдничким спoрaзyмoм тaкaв нaцрт yстaвa дoнeсeмo, кaкaв ми смaтрaмo дa ћe нaјбoљи бити, a нe дa сe oбaзирeмo нa тo, кaкo ћe јeднa или дpyгa yстaвнa мeрa бити пpимљeнa oд Вeликe Нaрoднe Скyпштинe. Жaлoснo би билo, кaд би Вeликa Нaрoднa Скyпштинa oдбaцилa кao рђaв oвaј пpoјeкт Устaвa,

за који се изјасни збор од првака свију три политичких странака, за који се изјасне толика, за овај посао, компетентна лица наше интелигенције. Најзад, господо, било шта било, али овде ваља знати, да ми израђујемо овај нацрт не с обзиром на то шта ће рећи Велика Народна Скупштина, него шта је добро по народ и његов правилан развитак, шта најзад ми мислимо да је добро и корисно унети у ову нову уставну зграду. Нећу да улазим у претресање мотива; који су побудили г. Несторовића да изнесе ово шкакљиво питање, како га назва г. Гершић, јер мислим, да је и на вас његов предлог учинио исти утисак, који и на Мене, да их се и ви сами можете сетити.

Но г. С. Несторовић није сам остао у своме захтеву, њега је у овоме питању помогао с научним доказима г. Г. Гершић. Г. Гершић, делећи смртну казну за просте злочинце од смртне казне за политичке кривце, имао је доброту, да своје назоре поткрепи и мњењима појединих светских, признатих научара, који се не одликују никаквим претераним тежњама слободумља. У помоћ је позвао Гизо-а, чувеног француског државника. На ову г. Гершићеву напомену имао бих да кажем ово: господо, тај исти Гизо, који је тако лепо писао и доказивао потребу да се смртна казна укине за политичке кривце, кад би могао из гроба да устане, па да дође у садању Србију нашу, кад би чуо за оне страшне примере, што их је с толико вештине умео да наслика г. П. Тодоровић, — он би онда насигурно рекао, да оно своје мишљење, које је исказао за један културан народ, за једну образовану земљу, тај исти Гизо, велим, можда би нашао, да таква једна земља, као што је наша Србија, која живи својим животом и не пуних седамдесет година, и у којој су се за тако кратко време развиле најотровније мржње међу њепим рођеним синовима, између појединих политичких странака, да таква једна земља не може да се користи оном повластицом, коју ужива једна образованија земља, и да би била највећа опасност укинути смртну казну за политичке кривце у земљи, где су распаљене политичке страсти и заоштрени политички односи до свога врхунца. У таквој земљи, господо, Гизо би гласао за смртну казну за политичке кривце.

Осим теорије и мњења појединих признатих научара, г. Гершић је призвао у помоћ и државничко искуство појединих земаља; позвао се на многе државе, у којима је смртна казна укинута. Напомиње Италију и Германију, где су смртне казне за политичке кривце укинуте. Да у Италији, која је позната са својега убојишта, ипак се решила на укидање смртне казне за политичке кривце. Али господин Гершић заборавља, да нам каже време, кад је та казна укинута; заборавља да каже да је Италија укинула смртну казну за политичке кривце тек онда, кад је извршила своје уједињење и ослобођење; заборавља да у њој нема разних династија, које би подривале престо једна другој; заборавља да је положај Италије такав, да се у њој не укрштају интереси разних сила, као што је, по несрећи, поло-

жај Србије; не да се, господо, њено политичко стање ни у колико упоредити с нашим. Напомиње Сардинију и Шпанију, у којима је у почетку овога столећа било велеиздаја радити на оснивању монархичног уставног система; тада су поборнике уставних слобода сматрали за издајнике отаџбине, а сад то никоме не пада на памет. Он, кад то говори, заборавља, да је, у тим земљама владала династија страна, која није никла из самога народа; он вам заборавља да каже, да се у тим земљама Устав стварао силом, а не добровољно, а тамо, где се Устав даје земљи добровољно без икаквог притиска, где владар излази тежињама свога народа на сусрет, у таквој земљи господо моја, владар има права да захтева, да се на њега не пуца као на зеца у шуми и да таквог убицу при свем том ни глава не заболи. То, господо, не може бити, то ја, господо, не дам.

Г. Арсеновић правио је разлику између простог и политичког злочина, и налазио је, да је просто злочинство теже од политичког. Али је г. Тодоровић од своје стране врло згодно напоменуо, да је кривица једног политичара, једног човека интелегентног, који уме да мисли, много тежа, него ли једног човека који какав злочин учини у јарости својој.

Поред свега овога, узео сам, господо, реч у овом питању још и због тога, да обратим вашу пажњу још на две ствари, које су у току свог претреса избиле на површину; узео сам реч, да докажем да година 42. и 58. нису једнаке за Србију; да су оне различне по својој историјској значају. Г. Драгојевић је напоменуо 42. годину и све оне људске жртве с којима је скопчано протеривање представника народне династије. Г. Катић је, одговарајући Драгојевићу, напоменуо 1858. годину, и каже, како чиниоци тога политичког преврата седе данас заједно с нама, и сад су корисни и угледни чланови нашега друштва. Ја, господо, као Краљ Србије, не дозвољавам да се година 1842. упоређује с годином 1858.; оне се по својој значају историјској и политичкој никако не могу изједначити. Српска држава и српска народна династија, које сам Ја представник, нису постали 1858. године, не, господо, српска држава постала је храбром мишицом Таковског јунака; српска народна династија није наметнута Србији каквом страном силом, она није постала ни путем каквог уговора, нити услед каквог скупштинског решења — не, господо, њу је створио Кнез Милош, који је овај народ подигао на устанак, који је остао у његовој средини, кад су сви виђенији синови ове земље избегли. Кнез Милош је подигао овај народ на устанак. Он је, господо, својом неумрлом енергијом и ову државу створио, ја, дакле, не призивајем да седим на престолу решењем Св. Андрејске Скупштине, него по ономе праву, по коме је на њему седео велики Милош и мученик Кнез; по ономе праву, које је извојевано тиме, што је на олтару ове земље остао да светлуца жижак слободе све до 1815. године, кад се претворио у свети устанак за ослобођење ове земље и њеног нападеног народа; се-

дим на традицијама народним, а не признајем да седим на догађајима из 1858. године; моје право као Обреновића IV. оснивам на оном истом темељу, на коме га је зидао Обреновић III. То стечено право ја бравим, ја га не дам.

И где, господо, пада један такав предлог, да се смртна казна укине за политичке кривце? У земљи, где су за просте злочине драконске мере, драконска законска наређења. Тешко да се нађе друге какве земље, где се проста злочина дела и преступи казне као код нас. Ја, господо, као владар имам право да помилујем кривце. Користећи се тим Мојим правом, имао сам прилике да чујем за какве се кривице људи осуђују на смрт. Да вам наведем један такав случај: пре 7—8 година један човек из рудничког округа, жалим што се не могу да сетим његовог имена, украде гуњ. Осуди га суд за ту крађу 2 или 4 године робије, јер је крађа била опасна. После три—четири месеца побегне са робије, и у своје бегству украде полић ракије; он је, господо, због овога осуђен на смрт. Од тог доба до данас мењале су се владе; на управи земаљској били су и напредњаци, и либерали и радикали; долазиле су напредњачке, либералне и радикалне владе; али ни владе ни скупштине не нађоше за нужно, да учине измене у кривичном закону, те да се људи не убијају за полић ракије, плуг или за какву другу земљорадничку справу; не само да нису тражили да се казне за овакве крађе ублаже него напротив, тражили су да се поостре.

И, господо, у таквој једној земљи, где се тако драконски казни за једно рало, тражи се да се укине смртна казна за политичке кривце! Она господа, која то траже, сигурно нису завирила у кривични законик, не знају каква су та дела, која кривични законик казни као политичке кривце.

Ово је, господо, кривичан законик, ако у њему потражите §. 223. ви ће те наћи ово: (потражите тај члан), из њега видите, да се за две опасне крађе, па ма оне биле и најмање вредности, казни се смрћу. Да вам наведем, господо, још и чл. 224: он каже, као што видите, да је опасна крађа, кад год се обије зграда, па се из ње ма шта украде, па макар то био и пар чарапа, или какав псцепани гуњ. У овоме збору седе лица из народа, који припадају трима разним партијама, ето г. г. Ранка Тајсића, Драгојевића и Ковачевића, нека они господо кажу: какве су им зграде, какви су им затвори на њиховим зградама, и кажите онда, је ли праведно, да се осуђују на смрт људи за обијање таквих зграда, и је ли паметно да се свака крађа из таквих просторија окачествује као опасна, и да се тога ради људи стрељају. У земљи, дакле, где се за такве маленкости тако лако осуђује на смрт, ја не налазим да је оправдано тражити укинуће смртне казне за политичке кривце.

Чули сте, господо, шта су то проста злочина дела, због којих се осуђује на смрт. Чујте сад параграфе, у којима се

казује какве су то политичке кривице, због којих се на смрт осуђује. § 83. вели: (цитира). Мени се чини, господо, да нема ни једнога, па ма којој странци он припадао, који не би желео да се казни смрћу онај који учини страшну издају, који се реши да изда своју рођену земљу, своју отаџбину. Да наведем и чл. 87. (чита) овај параграф, као што видите, говори о велеиздаји наспрам Краља, његовог дома или Устава земаљског. Можда је, господо, суштина овог Законског наређења изазвала ову дебату, можда се желе поштедити смртне казне они политички кривци, који се огреше о овај параграф. Упоредите, господо, шта је страшније: да ли кад ко год обије кошару и украде какав гуњ, или кад ко год дроне против своје отаџбине, против свога Краља, његовог дома и земаљског Устава? Упоредите, господо, то двоје, метите на ваш непристрасни кантар и једно и друго, и кажите онда, која је кривица већа. У једној, дакле, земљи, где се овако драконски казне просте кривице, сматрам да нема места штедити политичке кривице.

Ја сматрам, кад дајем Устав од своје воље, да не треба он да буде данајско буре, у које се може све трпати и које може све трпети. Оно што се може дати — дајем, али у Устав не дам да уђу никакве претераности. У овоме нацрту Устава има довољно слобода, он је у целини својој слободоуман, али налазити у појединим уставима по нешто, вадити из једног једно из другог друго, и утурати у њега, то Ја не дозвољавам. Јер, господо, кад упоредите сваки поједини Устав других земаља у целини са овим нацртом, уверићете се, да је овај нацрт бољи од свакога за себе. Наводећи, како је смртна казна за политичке кривце укинута у Влашкој и Грчкој, господа заборављају, да је наш нацрт Устава бољи у целини својој, или бар од њих гори није.

И ово би већ било довољно да се предложени додатак не прими.

Г. Андоновић врло је лепо приметио, да се овим додатком чл. 12. не би регулисало само политичко питање, јер кад се у Устав унесе укинуће смртне казне, онда се рађа питање: да неће избећи смртну казну сви они, који учине нека кривична дела, што се Кривичним Законом смрћу казне; да ли не би сва она наређења у Кривичном Закону изгубила силу закона одмах пошто би се Устав прокламовао, и не би ли овако стање трајало све дотле, докле се не би створио нов Кривични Закон, не би ли наступио један недогледан хаос? На ову напомену г. Андоновића није обраћена довољна пажња. У целој овој ствари треба господо обратити пажњу на ону напомену г. Тодоровића. До сада је кривице политичке природе судио суд, а кад би се смртна казна укинула, онда би се овакве врсте кривице расправљале кратким путем. Верујем да би се те мере лаћали сви министри Унутрашњих Дела, па били они из ма које партије.

Пало ми је у очи, господо, да у радикални пројект Устава није ушао овај захтев г. С. Несторовића, молио би г. Катића

да ми објасни: зашто у њега није и овај захтев ушао? Ма какав био његов одговор, једно морам рећи онима, који траже укинуће смртне казне за политичке кривце: не морате, господо, да у овом новом Уставу пишете глорификације Зајечарској буни. Јер кад ви ово тражите сад, после те буне, онда ви одобравате буне и дајете народу право да се буни и зајамчавате му самим Уставом, да за буну неће бити смрћу кажњен.

Ја сам, господо, начелно противан да се захтев г. Несторовића у Устав уноси. Ја не примам предлог г. Несторовића, а молим и збор да га одбаци.

Такав је предлог био и у ужем одбору; пред одбор га је изнео г. генерал Сава Грујић, али и он је изјавио, да жели смртну казну да задржи за хајдуке и велеиздају, као што је то и у Русији, али при том заборавља да Русија има свој Сибир. Налази да би ова мера, укинуће смртне казне, у опште било опасно, нити пак види разлику између једне и друге врсте кривица.

Ја сам, господо, казао шта сам имао да кажем, и сад стављам на гласање чл. 12. овог нацрта Устава: ко је за овај члан без додатка г. Несторовићевог, нека седи, а ко је против, нека устане. Устају г. Несторовић и г. Катић, већина седи, и с тога, проглашавам, да је чл. 12. примљен,

Катић. Молим за реч.

Величанство. Не дам Вам реч.

После овог краљевог говора настао је одмор. Чланови Уставотворног одбора су под утисцима Периног и краљевог говора. Јединогласна је оцена била, да таквих говора није било у српским скупштинама¹⁾.

Код чл. 31. нацрта а чл. 32. пројектованог устава отпочела се чарка између Димитрија Катића и краља Милана.

Тај члан гласио је: Све државне власти врше своје дужности по одредбама овог Устава.

Димитрије Катић изјављује да овај члан није потпун. У њему треба изрећи начело: народ је извор и утока власти; само се њему имају покоравати све власти; не могу се обуставити ни устав земаљски ни закони; закони се могу доносити само по одредбама Уставом утврђеним.

Сви су били упрли очи у краља, који се почео нервозно врпољити после ове мирне Катићеве примедбе.

¹⁾ После краљевог говора за време одмора, одајући по сали с Пером сусрећемо се с Д-р Владаном Ђорђевићем, који ослови Перу: Ама Бога ти Перо, можеш ли ти да направиш од белог црно и од црнога бело. На шта му Пера одговори: Ти бар као лекар знаш да постоји болест очију, и што је за све нас бело, код болесника од такве болести је црно. Доктор махну руком, и рече Перу: Иди до ђавола.

После неколико ситних стилистичких примедба од некомпетентних личности, краљ и против усвојене праксе, стави овај члан на гласање, и једини Д. Катић гласа против.

Краљ Милан устаје и отпочиње: Ја сажаљевам ово понашање г. Катићево. Жалим што својим поступком изазива мене лично да о томе члану говорим. Ја нећу да испитујем побуде његовог захтева да се закони не могу мењати мимо одредбе уставом одређене. Али хоћу да га научим да разуме дух језика; хоћу да нагласим да се закони могу мењати, могу укидати, могу доносити, кад их доноси Народна Скупштина надлежна за доношење закона; али изјављујем да није сама Народна Скупштина, ни народ, једини извор власти, да није народ једини суверен. Господин Катић требао је бити потпуно искрен и рећи: Ја, као окорели радикалац, позван краљем да гласам, изјављујем да гласам за Устав Пашићев, чији први члан гласи; „Српски народ је суверен у Краљевини Србији. Из народа потиче свака власт. Народ је извор и утока сваке власти у држави“. Тако гласи тај члан. Кад је г. Катић казао своју примедбу на чл. 32., он је сигурно мислио на поменућу одредбу Пашићевог Устава. Али г. Катић заборавља, да је и краљ нека власт, да није народ једини суверен. Господо, редак је пример да један владалац силази са свога престола међу најистакнутије политичаре свога народа и споразумно с њим утврђује уставне одредбе своје земље. Кад сам се решио да дам пуну слободу говора сарадницима на њему, онда је оправдано, да краљ који председава овоме збору, који му је дао потпуно демократски тип, заслужује да се бар у очи не вређа, да му се оде не спори оно право, које он поштује и вама, представницима народа. Нисам ја, г. Катићу које-ко; ја сам краљ Милан I, наследник Милоша Великог, који је заједно с вашим претцима стварао ову државу, коме је народ признао оно што Ви мени оспоравате. Е! видите господине Катићу, ја хоћу да суверенитет делим с народом, и не дам да ми га Ви сдузимате. Будите једном начисто с таквим мојим мишљењем. Не треба никад да заборавите да ја припадам једном српском дому, чији је домаћин створио ову државу, с којом су чврсто везани наша земља и сва њена права. Само будно око и бистра памет Милошева и Михаила могли су створити ово што данас имамо, захваљујући топлој и искреној потпори српског народа. Ви хоћете да оспорите мојој династији права која је она задобила. Милош и Михаило нису бегали Турцима у град београдски него су бегали из града турског у народ, да с њим деле судбину народа. Протестујем г. Катићу против Ваших речи, и не дам да народ буде једини суверен, да он буде извор и утока власти. То разумите и с тиме рачунајте.“

Катић тражи реч.

Краљ га прекида: Не дам.

Оглашујем да је чл. 32 примљен како је предложен.

Код чл. 36.: да ли закони могу имати повратну силу,

Гига Гершић је предложио да блажији закони могу имати повратну силу. Око овога се развила кратка дебата међу правницима, и најзад је Марко Стојановић предложио: „Закони немају повратне силе на штету права стечених ранијим законима“, која је редакција и усвојена пошто је претходно прошла кроз Ужи одбор.

Одредбе одељка IV нацрта Устава само су прочитане и одмах без дебате усвојене. Уставотворни одбор није се ни упуштао у претресање одредаба уставних о прерогативама краљевим.

Приликом претреса чланова нацрта Устава о намесништву, краљ ме позове себи за сто, и показујући ми наш радикални нацрт Устава, рече ми: „Пашић је сигурно заборавио да унесе у свој Устав одредбе о намесништву; да није он за себе резервисао намесништво краљевског достојанства.“

— Не Величанство, решење тога питања резервисано је за Народну Скупштину“, одговорих му.

„Хм! да буде краљевски намесник онај који буде имао већину у Народној Скупштини. Хвала!“

Одељак V о Народној Представништвоу.

Питање о Народној Представништвоу изазвало је живу дискусију у пленуму.

Први је узео реч

Ђока Павловић, бив. професор грађанског права на Великој Школи и неколико пута министар правде у напредњачким кабинетима.

Овај члан нацрта Устава, вели Павловић, предвиђа Народно Представништво са обичном, Малом Народној Скупштином, и са Великом Народној Скупштином, али нам није непознато да постоји Народно Представништво и са два дома: са горњим и доњим домом. Овај систем Народног Представништва видимо у свима напреднијим земљама, биле оне републиканског било монархистичког облика владавине. Да видимо, који је бољи од ова два система Народног Представништва, да ли законодавно тело са два дома или законодавно тело са једним домом. Законодавно тело са два дома даје боље, сигурније гаранције да ће закон, претресан у оба дома, бити са мање недостатака, бољи у сваком погледу. Горњи дом цениће хладнокрвно, свестрано: да ли је закон, донесен у доњем дому, добар; цениће га људи са већим искуством и свестраним знањем, далеко независни од непосредне воље бирача, о којој Народни Посланици морају да воде рачуна. Горњи дом критички разматра оно, што му доњи дом пошаље на решавање. Посланици горњег дома имају потребну квалификацију за хладно расуђивање о потребама државним, јер се узимају из редова, који се одликују особинама, потребним зако-

нодавцу. Ти су људи гаранција да ће закони бити добри. Представништво с једним домом има ту добру страну, што се закони у њему брже доносе. Али баш ова добра страна има и своју ману. Закони, донесени на брзу руку, нису добри, нејасни су, погрешни, противречни, а боље је имати добро, јасно, прецизно израђене законе, па макар њихова израда и дуже трајала, него ли доносити законе на брзу руку, па их мењати већ у идућем скупштинском сазиву. Закон који прође кроз два дома солиднији је од закона који прође само кроз Нар. Скупштину, у којој заседавају људи не по способности и спреми својој него само по поверењу народном. Неоспоран је факт, који је још у првој седници Уставотворног одбора споменуо г. Милутин Гарашанин, да смо ми са законима без закона, благодарени само томе факту, што се закони израђују брзо и без довољне критике и проучавања; праве их људи не од заната, него људи који имају да захвале своје положају у друштву, који долазе у Нар. Скупштину по избору. Ово долази и од самих прилика у којима се земља налази, у којима се налазе они који законе доносе. Напоменуо сам мало пре да се скоро у свима земљама Народно Представништво састоји из два дома. Нико неће спорити да је Енглеска једна од најнапреднијих држава у сваком погледу; она има своје представништво од два дома. Не само што треба о сваком закону решавати три пута у доњем дому, него се три пут изгласани закон подноси још на решавање и у Горњем дому. Државе пуне искуства не могу ни да замисле, да би им законодавна машина избацивала добре законе, кад неби сваки законски пројекат пролазио кроз два дома. И сад кад израђујемо нов Устав, кад нам је примена досадањег Устава с Нар. Представништом од једног дома, у коме су присутни и владини посланици да корегирају рад посланика невештих у донашању закона — показала рђаве резултате у доношењу добрих закона — онда је настао сад тренутак да се изјаснимо: да ли је боље имати Народно Представништво с једним или два дома? Пројект овог Устава оснива се на Народном Представништву са једним домом. Господо, сваки од нас има своје мишљење о овоме питању, на ми се неће замерити што и ја износим своје.

Овај нацрт Устава хтео би да ову махну Нар. Представништва с једним домом поправи или ослаби правима, која се дају Државном Савету у доношењу закона; што се сваки пројект закона подноси Државном Савету, да он да своје мишљење о њему пре него се поднесе Народној Скупштини. И сем тога, што у Народну Скупштину улази избором одређени број квалификованих посланика. Ово су две палијативне мере, господо! Опет ће све ићи својом старом стазом. Државни Савет ће, као орган и за друге државне послове, претресати законске пројекте поред других својих административних послова; он их неће моћи претресати онако темељито, као што би их претресао и проучавао Горњи дом, коме би проучавање закона био је-

дини посао. Квалификовани посланици могли би у неколико-помоћи изради закона, али опет, Скупштина није састављена од све самих квалификованих посланика, те би од њих законодавству била слаба помоћ. Опет ћемо због брзе израде закона бити код закона без њих. Из свију ових разлога противан сам чл. 75. (Устав чл. 76.)

За Ђоком Павловићем добија реч

Гига Гершић. Питања о томе какав треба да је састав законодавног тела, и важно је и крупно, јер од законодавног тела зависи и успешан или неуспешан живот народни. На добро-смишљеним, тачно израђеним законима оснива се правилно функционисање нашег државног организма, као што је и г. Павловић рекао, и стога је од битне важности: хоће ли наше Народно Представништво бити представљено у једном или у два дома. У опште се може рећи, да питање о дводомној систему у опште није ново, али је оно код нас ново, или боље рећи, ако је и ново, оно није непознато. Сви покушаји са дводомним системом и у литератури и у припремама за раније Уставе — пропали су: они нису имали земљишта у нашим народним традицијама. Ако погледамо на политички развој нашег политичког живота, уверићемо се, да нигде и никад није било дводомног система законодавства, свуда се види само један дом. У законодавним народним представништвима било је властеле и владика, и могао би неко рећи, да су таква представништва, чији су чланови били и властела, и владике, баш права законодавства са два дома. Али није тако. Они су одиста били елементи законодавног тела, али ти елементи нису били подвојени, они су били заједно у једном законодавном телу, нису били чланови оделитог Горњег дома, него чланови једног дома. Па и у наше најновије време постојао је Совјет као законодавно тело, постојала је и Народна Скупштина као законодавно тело, али они нису никад састављали два дома: законе је доносио или Совјет или Скупштина, али никад и Совјет и Скупштина, никад они нису били неке врсте два дома. Дакле, свагда је једно тело законе доносило.

Друго је питање: има ли каквих разлога било политички мудрих, било државно целисходних да се у наш уставни живот, у наше законодавство уноси једна непотребна новина. Треба изнети неке јаке разлоге и поткрепити их и традицијама у корист дводомног система, да би се разложно могао савладати отпор овој систему. Таквих јаких разлога за дводомни систем — нема, и он не може савладати отпор, који је несавладљив. Установе, које се стварају у политичком животу једног народа, треба да имају корена у самом народном мишљењу, у његовим традицијама, а овај систем свега тога нема, па стога и велим да би та установа била мртворођено дете, не би имала живота кад би се усвојила. Ова установа нема услова за живот у нашем народу. Установа Горњег дома наишла би у нашем

народу на најјачи и одсудан отпор, и нема тога ауторитета, који би у стању био да ту установу брани у Народној Скупштини, која би имала да усвоји Устав са дводомним законодавством. Најзад, и да се такав један ауторитет стави у борбу са народом за какву корисну ствар, али нашта забадати три у здраву ногу за једну установу од сумњиве користи и потребе. Због ове установе долазити у опреку са народним расположењем значи распаљивати ватру, која би могла прогутати и сав овај наш племенити посао и створити велику несрећу. Први и главни разлог за стварање ове Установе и за њену корисну функцију немају код нас основа ни услова.

Позивати се на стране земље и на корисно функционисање ове Установе у страним државама — нема места, јер овај систем није постао у њима стога што је корисна Установа, него што је аристократија, која је свагда у мањини била, хтела законским путем бранити своја права, која би силом изгубила. Дакле, ни тамо она није установљена зато што је корисна била, него што је тај законодавни систем био основа, на којој су се измирили спорни интереси завађених класа. Није та Установ, горњи дом, установљена да би законе доносили људи хладнокрвни и квалификовани за тај посао, не, установа горњег дома при њеном оснивању имала је дужност да брани право племства, а доцније се извргла у једну установу, која је чувала земљу од примања пренагљених и рђавих закона, што их је доњи дом доносио. Код нас нема сталежа, цео народ је један сталеж и нема потребе да стварамо горњи дом, који би силом околности створио једну квалификовану скупштину, која би подметала ногу правом, нормалном народном развићу.

Други разлог има свога основа, јер се оснива на државним потребама. Истина је, да се у представништву од једног дома може донети какав закон без довољног размишљања, може донети закон без довољно оправдане потребе државне. Али ја ипак тврдим, да кад погледам на једну од земаља где постоји горњи дом, одмах видим, да се тамо, ако и нехотице долази до сукоба између једног и другог дома; чим такав представни систем постоји, народ не може да трпи да му се неко истакне за татора, па макар то и не била установа од племства него од чланова који по положају долазе у такав један дом. Народ чак сматра, да ако његова скупштина и донесе какав закон непотпун, она је ту, и она ће тај закон исправити. Народни посланици су у непосредном додиру с народом, и они ће лакше схватити погрешку, која је учињена донесеним законом. А тамо где постоје домови, тамо се води борба између њих, и од те борбе пати сам народ; тукле се јетрве преко свекрве. Цела та борба између та два дома није нам потребна, и зло је много веће од те борбе него ли од непотпуности каквог донесеног закона, која се свагда лако поправити може. Али у крајњем случају, ипак се у ствари сва законодавна функција своди на једно тело. И у самој Енглеској доњи дом је главни решавајући

фактор, а горњи дом је свагда сведен на улогу одобравања. Један енглески лорд, члан горњег дома, казао је недавно на једном банкету, да горњи дом нема снаге да одржи оно што реши; и кад нешто од свога решења, супротно доњем дому, протури, кад одржи победу над доњим домом, онда у том случају настаје неописана радост чланова горњег дома: тако је ретка његова победа над доњим домом! А при том не треба заборавити из каквих се интелектуалних елемената састоји горњи дом. У њему је новчана аристократија; ту су представници највиших власти; у њему су научњаци; у њему је све што представља снагу интелигенције: па ипак је он приморан да погне главу пред доњим домом, и тиме се утврђује, да ипак снага и моћ доњег дома доноси законе, да је у последњој линији један дом меродаван за доношење закона. И ја држим, ценим, по психози народа, да је немогуће да горњи дом задржи од извршења нешто што дом реши, што народ жели да се озакони, што је потреба законска и народна, те према томе отпада и разлог, да ће горњи дом моћи спречити ма какав закон, ма какво решење, које донесе доњи дом; према томе престаје и разлог да он постоји као нека коректура превагљености доњег дома.

Кад се доноси какав Устав, онда је мудро да се оцени, измери штета и корист од његових установа, које собом ствара, па онда нека превагне било на једну било на другу страну. Дати Устав са горњим домом — не би било мудро; такав Устав биће рђаво примљен од народа, за кога се овај Устав гради. Штета би била повећана тиме, што би ова установа била непотребна. Не стварајте оно што нам није потребно.

И поред свега тога не треба губити из вида још и ту околност, да је у последње време створена провала између интелигенције и народа. Нема сумње да би установа горњег дома господске куће, још дубљом и широм направила ову провалију. Чувајмо се тога. На против, чинимо све да не буде тога цепања између интелигенције и народа. Интелигенција је никла из народа, нека у његовој средини и остане; нека у њему црпи своју снагу, па нека је народу и враћа. Подела народног представништва на два дела неће то помоћи. Додир је између народа и његових интелигентних синова потребан, и то додир што топлији, искренији. Да ли би установом горњег дома, издвајањем интелигенције од народа нестало тога цепања, те подвојености? На против. Не би још више било; провала између њих била би и дубља и шира. Стварањем горњег дома у нашем законодавству створила би се два непријатељска тabora. Да су моји разлози оправдани наводим и факт, да је један јак енглески ум, Џон Стјуарт Мил, на мојој страни. Ако интелигенција хоће да поучи свој народ, нека се од њега не одваја, него нека иде у његову средину; нека га тамо упознаје са напреднијим мислима, не стварајте од народа непријатељски табор, јер је народ у њему јачи. И најзад, ако хоћете да

стварате горњи дом, где ће те наћи елементе за њега. Ја сам, господо, штудирао писце који препоручују горњи дом, па и они признају, да је установа горњег дома за мале државе, које живе својим муниципалним животом — немогућан, јер се у њему не могу наћи елементи за горњи дом; нема људи, који би могли својим положајем импоновати народу; сви смо ми из опанка никли, сви смо ми једнаки, и не можемо носити један другог; треба имати још много које чега у себи и на себи из прошлости и садашњости, па да се народ колико толико помири с тиме, да му још неко други кроји капу, не да он то. Најзад, баш установа Државног Савета, који помену г. Павловић, згодан је коректор не воље народа него погрешака појединих министара, који подnose законске пројекте Народној Скупштини. Много је боље, да једно доста стручно тело проучи законске предлоге пре него што се изнесу пред Народну Скупштину, него ли пошто Скупштина донесе своје решење о њима. Проучавање законског пројекта у Државном Савету је довољна гаранција, да ће он бити добро израђен; не треба установљавати један нов гломазан законодавни апарат, који нема никаквог оправданог разлога за своје постојање, и који може својом функцијом да учини још више зла него ли добра.

Из свих тих разлога сам против Народног Представништва са два дома а гласаћу за предложену редакцију Народног Представништва с једним домом, како је овим чланом и предложено.

После овога говора Гиге Гершића, говорио је Алимпие Васиљевић, либерал, у корист народног представништва са два дома. Може се рећи, да је Алип. Васиљевић био израз гледишта либералне странке.

Алимпие Васиљевић рекао је о овоме питању ово:

Сматрам да је питање: какво ће бити законодавно тело по новом Уставу најважније, јер будућа Законодавна Скупштина неће бити таква каква је данашња. Досадање наше законодавно тело није давало довољно гаранције, да су сви закони израђивани били као што ваља. Нисмо имали у Нар. Скупштини људе који су умели законе градити; нити људе који умеју буџете да испитују, да га проуче, да знају да ли је буџет тако направљен да приходи покривају расходе, да је у равнотежи са привредном снагом народа. Кад тога није било до сад, онда је оправдано да се о своме води рачуна сад при изради овог Устава, да осигурамо правилан развитак нашег народа. Не треба да правимо експерименте у томе, нарочито кад нам сви просвећени народи пружају пример за то. Они нам својим политичким животом тврде да је једина гаранција за добро законодавство кад је законодавно тело дводомно. Чуо сам разна гледишта, која се износе против два дома, нарочито г. Гершића, који наводи између осталог и то, да ми немамо довољно интелигенције за горњи дом. Ако се не прими законодавство са

два дома, онда још за дуго неће интелигенција примати учешћа у законодавном послу. Други замерају дводомном систему што је то установа аристократска. Та се замерка могла чинити пре, али сад се зна да ни један горњи дом није аристократска установа, него је то брана, која не да бујници да учини пустош. Доказ нам је Грчка. Трећи разлог им је против горњег дома навод, да је народ против ове установе. Истина је да треба водити рачуна о народу, али му у томе не треба попуштати. Истина је, да за нас може бити излишан горњи дом, али то ми можемо рећи тек после 50 година. Угледајући се на искуство напреднијих народа, да примимо и ми оно што је за њих корисно, и стога ћу гласати за дводомно законодавно представништво,

После Алимп. Васиљевића говорило је још неколико њих у корист дводомног система. За горњи дом су говорили напредњаци и либерали, а радикали су говорили против дводомног система у законодавству.

Светомир Николајевић говорио је за пројектовани члан Устава, али налази да је штета што у скупштини нема конзервативног елемента, који би спречавао бујницу Народне Скупштине. Да је тога конзервативног елемента било у Народном Представништву, не би Србија неспремна ушла у оба прва рата с Турском, а нема сумње да би такав елемент спречио владу да загази и у рат с Бугарском. Иако нема горњег дома, ипак по пројекту овог Устава улази у Нар. Скупштину и интелигенција, те ће од ње бити користи.

Поп Марко Петровић говори у корист једнодомног законодавства. Досадање одсуство интелигенције у Народној Скупштини отклоњено је, јер је самим Уставом осигуран приступ интелигенције у Нар. Скупштину.

Риста Поповић констатује да је г. Гига Гершић зналачки бранио једнодомни систем, и устаје да говори о њему само стога што је изазват осталим браниоцима дводомног система. Нека се загледа у Устав појединих држава са дводомним системом законодавства, на пр. у Устав Румуније, Белгије, па ћемо се уверити да у горњи дом долази не интелигенција него онај ко плаћа већи порез. Пројектом нашег Устава осигурава се интелигенцији улаз у народно представништво, а од пренагљености и штетних скупштинских одлука чува земљу veto владоаца.

Ранко Тајсић напомиње како је горњи дом оно исто што су владини посланици по старом Уставу, само још у горем издању, јер по досадањем Уставу ми смо се с њима борили против њих у једној скупштинској сали, били смо равни, чули су се наши а и њини разлози. Били смо једнаки. А сад би, ако би се установио горњи дом, били одвојени од нас, не би водили никаког рачуна о нашим разлозима, него би нас својим одлукама нагонили да примимо што они реше; ми бисмо били у зависном положају; они би били виши, старији од народних

представника. А ми то нећемо. Даље напомиње, како је овим пројектом Устава дата могућност интелигенцији да уђе у Народну Скупштину. У осталом, интелигенција је могла ући у Нар. Скупштину и по старом Уставу само не као државни чиновници, док се овим Уставом ставља у дужност народу да мора бирати извештајни број интелигентних људи, па макар они били и државни чиновници.

У корист горњег дома говорили су још и Јов. Белимарковић, ђенерал, и Матија Бан, па је за тим узео реч председник, који тврди да се дискусија о овом питању и сувише отегла, а има још пет говорника. На реду је да говори Пера Тодоровић, који се одриче дате му речи, али моли и осталу господу пријављених говорника да то исто учине, јер се већ понављају једни исти разлози за питање о коме се води претрес. Сви пријављени говорници сдуштају од речи.

Његово Величанство Краљ Милан. Ја хоћу да кажем само неколико речи о овом питању; бићу кратак, јер је оно свестрано претресено и дебата је потпуно исцрпљена, јер више не падају никакви нови разлози ни за један ни за други систем законодавног представништва, и не би се имало више шта додати ономе што се овде чуло.

Овде су се у корист дводомног представничког система нарочито одликовали говори г. Ђоке Павловића и г. Алимпија Васиљевића. Мишљења научника о представничком систему подељена су у две групе. И једна и друга група има своје јаке представнике. И једна и друга група разложно бране своје мишљење за један односно два дома. Ја нисам имао прилике да ово питање учим из књига. У четрнаестој години од свога рођења ступио сам на престо по милости Божјој и вољи народа; у осамнаестој години примио сам од намесништва владавину у своје руке. Морао сам се бавити више политиком него науком. Нисам имао времена за размишљавање о разним уставним питањима. Ја и сад гледам на ово питање с практичног гледишта, гледам на њега са српског гледишта. Кад би се овде говорило начелно са научног гледишта о представништву народном са два или једним домом, ја бих рекао да могу бити Устави и са једним и са два дома, добри су и једни и други. За моје решење је било мерило не један или два дома, него какав је састав представништва па било с једним било с два дома. Посматрајући фактички наш досадањи представнички систем, могу рећи: да он не ваља. Ја сам га морао примењивати, ја сам га практички проучавао. Његова је главна мана, што је искључивао интелигенцију из сарадње у законодавним пословима. Тај недостатак треба отклонити у новом Уставу; треба увести у Нар. Скупштину и интелигенцију. Прихваћам протест ђенерала Белимарковића против мишљења: да је народ само оно што носи гуњ и опанак, али ипак та подела постоји, народ се поделио с једне стране у гуњ и опанак а с друге — у капуташе.

Тако вам је, па стога рачунајмо с том поделом. Велика је опасност што у тај народ, у гуњ и опанак, уносимо овим Уставом партијски политички живот. Али из мога искуства знам, да је политичка борба једно нужно зло, то је рак који нагриза организам државин. Кад се та болест, та болесна борба уноси у организам, њој ће подлећи и најздравији организам, њој ће подлећи и најздравији елементи.

Ово је незгодно. Ова незгода је позната свима народима, јер је код свију народа тај елемент, што се зове народ, што носи гуњ и опанак, или томе слично, бројно најјачи, највећи; у нашем народу, веле, њега има 90^о/о. Тај и толико јак елемент уносити у поменути борбу, значи уносити нешто што је нездраво. Али не треба губити из вида, да у тој маси, у томе гуњу и опанку лежи и финансијска моћ и физичка снага; она се бори за отаџбину, она пролива за њу и крв своју, она гине за њу, она сања за њеном величином, без ње не можете ништа учинити. Ето! ту сте масу већ заразили политичким животом, она га воли, она га тражи, без борбе нема живота. Помиримо се са том чињеницом. Не говори се овде први пут о томе болесном стању. Није првина да народ окривљује за ово болесно стање интелигенцију, интелигенција пак не пропушта ни једну прилику а да сваку борбу народа не карактерише — разузданошћу. Међусобна окривљавања се продужују, и провалија између народа и интелигенције постаје све дубља и већа. За све зло народ окривљује интелигенцију а ова — гуњ и опанак. Ранко Тајсич, економ из Пухова, мрачним бојама описује привредно стање народа; влада му је крива што народ крпе носи. Ако хоћемо хладнокрвно да судимо о овом и оваквом окривљавању, мора се признати, да у овоме има много истине. Наши трговци, наша увозничка класа увоз оно што народ носи, она понудама својим изазива тражињу народа. Е. Р.¹⁾ био је народни посланик, и говорио је да је његов народ у лику опасан. Па добро, господе! зашто је тај народ дотле дотерао да се ликом опасује, зашто је дотле дотерао да нема зашто пас да га уједе? Зашто? Зашто народ купује те крпе? Одговарају да су за то криви сеоске дућаније или како их зову, чивитари; последњи полог даје за којекакве драгулије чега не би било да му сеоски дућани нису под носом. Али ове дућане сеоске није тражила интелигенција, него сеоски „ч и в и т а р и“. Са том институцијом интелигенција нема никакве заједнице. Како је са сеоским дућанима, тако је и са многим другим државним институцијама. Узајамна окривљавања постоје; и надам се да ми се неће замерити ако кажем да је такво стање болесно. И ако сте и ви у томе сагласни са мном, онда треба искрено лечити то стање, и то треба отпочети Уставом, који сад израђујемо.

¹⁾ Овако сам записао почетно слово имена или презимена оног посланика, на кога краљ Милан циља, али се нисам могао доцније сетити ко је тај посланик.

Ево како ја мислим да ће се то болесно стање моћи излечити. Једни су од вас за један а други за два дома. Г. Алимпије Васиљевић је тражио дводомни систем, јер у горњем дому налази једну солидну брану, која ће спречити једну опасну народну бујицу. Господо! Узмимо за пример Аустро-Угарску. У њој има много река, и тихих и бујних, као наша Дрина. Али она има и Дунав и Тису. Ово су две велике реке. По неки пут и оне хоће да изађу из свога корита, па направе брешу, покваре и обалу и брану, које су подигнуте за одбрану плодних поља од речних бујица. Аустроугарска се осигурала и осигурава се од њихове махнитости подизањем насипа, прављењем канала и устава. Тако нешто ваља и у политици. Кад би се та брана подигла да спречи тежње народа, њу би бујица покварила и однела, па би, бога ми, однела и сам насип; онда би за тај случај требало спремити направе, којима би се спречила та политичка бујица; требало би спремити и канале, који би ту бујицу могли онемогућити. А ако би при свем том бујица била тако силна, да је ни каналима не би могли уканалити, онда би ипак требало смислити неку направу, како би бујица учинила што мању штету. Ја мислим да се не треба сваки пут обазирати на дух народа. Има питања, у којима је дужност и престола и странака да стану на пут народним осећањима, ако су она опасна по опстанак државе или појединаца. Али имати сталну брану, којом би се сузбијало остварење оправданих народних тежња, — кад год се држаоцима бране то хтедне — налазим да нема свога оправдања.

Ја не знам какве ће судбине бити овај Устав; не знам да ли ће бити повољне околности да га прими већина у Великој Народној Скупштини; можда ће у њој бити већина која ће дати повода за примену чл. 38, 45 и 56 старог, постојећег намесничког Устава. Може бити! Али ни у ком случају овој мери не треба да буде повод ово наше дело, нов Устав, који сад израђујемо. Овај нови Устав треба да има све оне одредбе, које би послужиле правилном, незатегнутом, нити стешњеном развоју народног живота. У овом смислу и рђав Устав може Народна Скупштина и одбити, али би то било дело каприца. Кад би се пак у њега унело Народно Представништво са два дома, више сам него сигуран да за њега не би гласало ни 26 посланика. Таква дводомна установа у страним земљама има велике разлике у имућности, али у Србији тога нема, и не сматрам да имућност може бити нека гаранција за веће слободе у земљи, и стога се не слажем ни са г. Белимарковићем да се законодавно тело треба да састоји из два дома, него неодступно тражим да законодавно тело буде састављено од свију грађана без обзира на њихово имовно стање. Г. Гершић је казао нешто што заслужује нашу најозбиљнију пажњу. Жеља је осигурати интелигенцији утицај у народу. Али колико има у Србији паметних људи којима се памет признаје. Има људи који другима памет поричу. Радикал ће рећи да је Сава Грујић па-

метан човек; но сумњам да ће и сви радикали то рећи; али сам сигуран да ће и либерали и напредњаци сви од реда рећи да Сава Грујић не зна ништа. Питам вас колико има споменика подигнутих нашим великим људима: а наш народ их је доста дао! Од почетка наше државе па до данас има доста наших људи, који су се одликовали патриотизмом; наша их је земља за педесет година свога живота доста изbacила на површину. Помрли су, нестало их је, за живота смо их грдили, а после смрти их не поштујемо. Ми смо једна незахвална раса. У Србији се никоме ништа не признаје. Можда је озо­ме у неколико узрок и то, што је интелигенција удаљена од сељака. Интелигенција треба да уђе у народ. Ви сте слушали г. Гершића; ви га сви, и оправдано, цените као доброг правника и одличног беседника, а сигуран сам, да огромна маса народа, и то баш његов радикални део, и не зна за Г. Гершића, треба и народ да позна Г. Гершића, а и Г. Гершић да оде у народ да га овај позна. Народ треба да се увери, да ђаво није тако црн као што га молују; он данас гледа у интелигентним капута­шима оне, који му порез подижу, који му за порез бакрач продају, па били они у горњем или доњем дому, качкета полицијска је једина капа коју он познаје. Ја, госпо­до, замишљам у горњем дому Идеалну Народну Скупштину, и не мислим, да би се радећи с њом дошло у сукоб на првом кораку. Г. Свет Николајевић износи као један од разлога за оправданост постојања горњег дома и тај, што би он онда био једна брана за пренагљена скупштинска решења, која интелигенција горњег дома не би тако лако примила; она би насигурно одбацила решења Нар. Скупштине, доњег дома, о објави рата и Турцима и Бугарима. Рђав је пример изабрао г. Николајевић. Ја не знам да је икад ма који парламенат одрекао тржени кредит за вођење рата. Право објаве рата и закључење мира остављено је владаоцу а Народ. Скупштини вотирање кредита. И кад су и владалац и народ решени да воде рат, онда ће њега и бити, па ма и десет горњих домова били томе противни; народ ће их револуцијом слистити свих десет пре него што би допустио да се народ понизи, да га неко нападне. Навод да би горњи дом био брана против рата, кад га народ и владалац хоће — нема никаквог озбиљног основа јер такав разлог не може опстати. Г. Ђока Павловић је рекао да улазак интелигенције избором у Народну Скупштину, и претресање сваког законског предлога претходно у Државном Савету — јесте палијативна мера. Тако је. Али сматрам да организам често болује од таквих болести, за чије би лечење радикални лекови били опасни по организам. Сматрам да има болести, код којих се не могу дати јаке дозе лекова, који би могли довести болесника до брзог оздрављења, али би болесник могао од њега и умрети.

Председништво држи, да је дводомни систем један такав лек, који може пореметити цео државни организам, пре погоршати стање болесниково ве­го што би га излечио. Чудо ми је,

да ни један бранилац једнодомног система није навео један јак разлог у одбрану његову. Не ради, господо, Народно Представништво само законе с правне стране. Чудим се, да ни Катић, ни Ранко, ни Риста Поповић не рекоше да Народно Представништво има један много јачи разлог да постоји само један дом, а тај је — његова политичка страна. Није задатак Народног Представништва да кроји законе само с формалне тачке гледишта, тај посао може Нар. Скупштина оставити правницима руфетлијама, него је његова политичка страна јака. Ко има скупштину, његово је да управља земљом. Једини је лек свему томе да пустимо интелигенцију у скупштину. И у другим земљама били су у прво време у скупштини посланици већином сељаци, и њих су доцније поступно замењивали школовани синови земље. Нека интелигенција не тражи горњи дом, ладовину, нека сиђе у народ, где се политичка копља ломе, тамо је њено место. Радујем се патриотским мислима г. Ристе Поповића. Не треба копирати стране установе, не треба да је српски Устав данејско буре, у које се може сипати све. И могу се само радовати што је г. Гершић навео Џона Стурта Миља, који је згодном приликом рекао, да интелигенција треба да буде што јаче заступљена у скупштини. Рекао сам што сам поцрпео из праксе, и молим вас да усвојимо за наш Устав овакво Народно Представништво какво нам га предлаже Ужи Одбор."

Овај члан прима се по предложеној редакцији: Народно Представништво са Малом и Велаком Народном Скупштином.

Чл. 77. пројекта (који је постао чл. 88. Устава) предлаже се: Избори народних посланика су непосредни. Гласање је тајно и врши се куглицама.

Поп Данило Анђелковић вели: Ја господо нисам за тајно гласање а јесам за непосредно бирање. Кад правимо Устав онда да га израдимо према нашим приликама. Ја лично требао бих да сам за тајно гласање како бих сачувао моје гласаче од притиска полицијских власти. Али тајно гласање слаби морал код гласача; њиме се подржава једна слабост гласача: страх да слободно каже за кога даје свој глас. Јавно гласање челичи политички карактер народа. Може се приметити, да због јавног гласања не смеју појединци изаћи на биралиште и стога се не може дознати право расположење народа. Државни послови управљаће се по идејама оних који имају куражи да јавно даду свој глас, а таквих је сигурно мање но оних који не смеју јавно да даду свога гласа. То је истина, али је истина и то, да њима нико не брани да изађу на биралиште. А и право је да земљом управљају они елементи који имају бар толико смелости, да јавно кажу своје мишљење а не они који се повијају према политичким струјама.

Избегла би се једна неморална, ружна црта: да неко од гласача може рећи да је дао свој глас за овог или оног кан-

дидата, како му је у којој прилици потребно. Присталице тајног гласања тврде, како не постоји притисак само одозго него и одоздо; угарак је још моћнији притисак него ли полицијски корбач. Али та господа заборављају да ће бити паљевина и при тајном гласању, само што се она може десити ономе који је најмање крив што је овај или онај изабрат; паљевину неће сузбити никакав начин гласања.

Сима Несторовић је за тајно гласање а посредно бирање.

Аксентије Ковачевић (либерал) брани тајно гласање поред обичних разлога још и тиме, што се код јавног гласања распламте страсти и гласачи полете један на другог и моткама. Често пута гласачи под утицајем каквог ђилкоша јурну на једну страну, а после се кају што су то урадили; а код тајног гласања је све мирно, нико на никог не утиче на биралишту; гласач може у последњем моменту да расуди коме ће поклонити своје поверење. Тајним гласањем се одређује права воља народа, јер се глас не даје ни под притиском полицијске качкете нити под зебњом од угарка.

Риста Поповић (радикал). Гласање може бити јавно и тајно: то је ствар убеђења. Тајним гласањем се може најтачније исказати мишљење и дознати расположење народа. Кад је јавно гласање, онда се не може тврдити да је већину посланика добила баш она странка која има и већину у народу. Ако су већину на изборима са јавним гласањем добили напредњаци, радикали ће рећи да су им помогли жандарми, што може и бити и не бити. Ако су пак добили радикали, без сумње ће напредњаци рећи да је страх од угарка учинио своје. А у оба случаја већина изабраних посланика могу бити представници мањине народа. Тек и у једном и у другом случају бирачи су се бојали било полицијске качкете било ражњарског угарка, и нису изашли на биралиште. Налазим да ће тајно гласање заштитити слободу гласања и од угарка и од полицијске качкете; при тајном начину гласања могу дати свој глас и храбри и плашљиви бирачи. Стога сам за редакцију овог члана како је прочитана.

Рибарац (либерал). Господо! Сви сте сагласни о корисности непосредног гласања, само мој земљак, газда Сима Несторовић, хтео би да се задржи посредни начин бирања, бирање посланика преко повереника. И поред начелног схватања о корисности непосредног бирања, доста је да напоменем да посредни начин бирања нема ни једне добре стране, па стога примимо непосредно бирање посланика. Ужи одбор је потпуно сложан у томе, да тајно гласање осигурава потпуну слободу гласања. За јавно гласање био би једини разлог тај, што овај начин гласања јача дух гласача. Али ни тајно гласање не убија морал гласача. Г. Данило Анђелковић рече да Устав треба градити према српским приликама. Са свим

тако. Стари изборни закон је тесан, нови Устав се оживљује новим елементима, часном борбом на отвореном мејдану. До сада ове борбе није могло бити, јер није било потпуне слободе зборисања и удруживања, нити пак слободне штампе. Према томе, господа, која истичу себе и своје политичке пријатеље за посланичке кандидате, нека изађу на јаван збор, нека тамо, јавно ломе своја политичка копља, и ко после тога однесе победу — нека му је алал! Али, господо, хоћемо да укинемо рођење, њега не сме бити при новом Уставу. Баш онај разлог који се износи за јавно гласање, говори у корист тајног гласања. Зашто ми је потребно да знам ко је против мене гласао; зар то не ствара у мени злу крв према моме противнику, зар ме то не копка да учиним према њему какво неморално дело. Ако победим, није ми потребно да истражујем ко је гласао против мене; ако пак пропаднем на избору, зар то не изазива у мене пакост, да се светим ономе ко је гласао против мене. Истина је да тајно гласање ствара и шерете, али бих хтео знати који би Устав у стању био да уништи шерете, ако их у земљи има.

Ранко Тајсић. Никако се не слажем да се јавно гласање замени тајним. Тајно гласање убија понос грађана, убија му достојанство његово. Јавно гласање челичи карактер грађана; кад и после разноврсних притисака грађанин изађе на биралиште ведра чела и поносан, онда је то знак да је у грађанина јако уверење о његовој грађанској дужности. Тајно гласање развија млитавост грађана; гласачи ми изгледају као да су на каквом маскенбалу; покривени су ако не маском а оно нечим другим; тек се види да он крије ако не своје лице а оно своју душу, своје убеђење; морамо да погађамо шта мисли, да нагађам да ли ме је гласач раније лагао или сад ту муку мучи. Најзад, да ли сам сигуран да ће се куглице наћи у кутији у коју су спуштене; па ко ми јамчи да и саме кутије неће настрадати, да их неће испразнити, па чак и однети. У опште налазим да је јавно гласање исправније од тајног у сваком погледу. Мој пријатељ, Сима Несторовић, греши кад тражи да остане стари начин бирања посланика преко повереника. Непосредно, опште и јавно гласање је принцип, коме треба да тежимо, и шта треба унети у нови Устав. Пустимо грађане нека гласају јавно, нека сваки каже: кога овлашћује да га заступа, да буде његов представник у Народној Скупштини, и онда ће сваки бити задовољан; сви ће му терети лакши бити кад зна да је учесник у решавању о тим теретима и онај, кога је он изабрао. Они који су за тајно гласање наводе за разлог притисак оздо. А зар ће тај притисак оздо бити слабији ако усвојимо тајно гласање. Неће, господо, само што се он може упутити на са свим невину адресу. То је једно зло, које се не лечи тајним гласањем. Паљевина је било и пре кад није било никаквог гласања, и можда од паљевина пате више кајишари и зеленаши него они који даду свој глас за овога или онога

посланика. Паљевина би била и сувише оштра и јака казна за онога који да свој глас за овог или оног кандидата посланичког; та казна и данас погађа народне дерикоже, а њих ће бити и при јавном и при тајном гласању, па ће бити и паљевина. Ако проучите карактер, радњу оног бирача коме је сено или слама запаљена, воћњак или браник посечен, наћи ћете да га ово зло није баш стога снашло, што је гласао за Ранка или газда Аксентија, него што је учинио какво зло некоме од својих суграђана. Било је паљевина, бива и биће их, и оне се не скидају с дневнога реда тајним гласањем. Тражим да се унесе у Устав: опште и јавно гласање и непосредно бирање. Гласању против редакције, јер је она противна моме убеђењу.

Гига Гершић. Ја не бих ни говорио о овоме питању, да није било говора г. Рибарчевог. Он је сувише доказао (*горговé*); као човек кога је обузела и савладала извесна идеја, он је ово питање тако третирао, као да је јавно гласање једно зло, а тајно гласање котва спасења савести бирачеве. И ако сам сам убеђен да ће овде победити принцип тајног гласања, ипак не могу да пређем преко оних „врлина“, којима га кити г. Рибарац. Г. Рибарац наводи да тајно гласање чак подиже и дух народа, да уздиже карактер његов, да развија грађанску кураж. Ово је сувише. Ово не стоји господо; ових врлина нема тајно гласање. Нико не може спорити да је часније кад један човек има куражи да јавно, отворено каже своје убеђење, а не да стисне куглицу, па се боји и онда кад је спушта да је не мете у коју другу кутију а не у ону, у коју ју је хтео спустити; или се боји да чувари кутија не сазнаду за његову тајну намеру, чврсто држи куглицу па у тој бризи и заборави да је пусти ма у коју кутију; или ако гласа цедуљицом — срамота га да потпише оно што напише. Јавност је, господо, јак фактор за јавни морал; кад јавне критике не би било, много би се ружнога дешавало у друштву. Кад човек јавно каже шта мисли, а јавно гласање је знак свести онога који гласа, и кад је решен да брани то што каже, онда се ова врлина не може потцењивати. Јавно исказивање свога мишљења боље је него га покривати копреном. Тајно гласање, и ако не убија свест народну, не може се рећи ни да је подиже. Супротно је психологији тврђење да је кураж на страни онога који тежи да своје мишљење каже тајно, да га каже али да се не зна како га је и шта казао. То се већ не може да цени тако високо како се цени оно што се јавно, нескривено каже; врлина је јавно, отворено дати свој глас, исказати своје мишљење. Јавно мишљење подиже карактер народа. И ми, господо, хоћемо јавну мушку борбу, нећемо тајно ровење, али онај ко то жели, не може тражити тајно гласање, Господо! И капацитети, као што је Џон Стурт Мил, стављају јавно гласање изнад тајног. И ако поред свега тога предлагемо за наш Устав тајно гласање, то чинимо по нужди а не стога што је оно моралније, што је боље од јавног. И ја сам за тајно гласање, али никад

нећу рећи да је јавно гласање једно зло; јер кад се тражи тајно гласање, онда се то брани притиском озго. Ово је већ једна околност, једна аномалија, о којој морамо водити рачуна. И ја сам за тајно гласање, али јавно, свечано изјављујем да је јавно гласање боље од тајног. Тајно гласање је једно нужно зло. Сматрао сам за своју дужност да узмем у одбрану једну добру, моралну установу, јавно гласање, а тајно гласање сматрам као једну нужну потребу.

Овде, при претресу овог питања, хоћу да кажем да се само апстрактно нешто може сматрати за апсолутно добро и апсолутно зло. И кад је реч о тајном и јавном гласању, онда се не пита: да ли је један или други начин гласања апсолутно добро или апсолутно зло. Има земаља где тајно гласање траже социјалисте; ово је најважнија тачка њиховог програма, и нико их не може склонити да пристану на јавно гласање. У земљама, индустријски развијеним, по фабрикама раде стотинама, хиљадама радника; сви су они зависни од фабриканата, у чијим је рукама опстанак њихов; радник неће да троши своје време још и у препиркама, у борби, за кога ће дати свој глас; неће радник да изазива расположење или нерасположење свога патрона кад да свој глас. Хоће да да свој глас а и да не помишља да ће га газда сутра отпустити из службе. Неће да зна левица што јој пружа десница. Овоме је контраст земља, у којој су грађани — сопственици, поседници. Али и у оваквим земљама односи политички и економски могу бити такви да се гласач може бојати притиска. И она господа, која су усвојила, и која препоручују тајно гласање, чине то, с тога, што су проценила целокупно наше стање, што познају врло добро политичке, моралне и економске односе, те по свему томе налазе да је према нашим приликама боље тајно гласање. Дајући свој глас, не желе тиме да загорче ма и тренут свога живота; нека им то вршење грађанске дужности донесе задовољство а не страх и сумњичење; нека иду слободно на гласање, нека се радују томе изборном дану, а не да беже са биралишта и да нађу ма какав изговор, ма какав хитан лични посао само да би избегли гласање. Истина је то, да се, гласајући јавно, даје прилика многим смелијим бирачима да кресну у очи својим противницима многу опору истину, али се мора признати, да у томе има и доста параде, кичљивости, има излишног утркивања, има нечега што се не може да похвали, што није лепо, што не васпитава карактер. Код тајног гласања вршите своју дужност а и не очекујете од тога ни похвале ни покуде. Не поричући добре стране јавног гласања, налазим да је према нашим приликама нужно усвојити тајно гласање, и стога ћу гласати за редакцију овог члана.

Председништво ставља овај члан на гласање и он се усваја.

Било је живе али безначајне дебате приликом претреса одредаба уставних о квалификованим посланицима. Али кад је

одбачен дводомни систем, онда је обезбеђено било учешће интелегенције у Народној Скупштини. Било је просвећених умова, великих патриота и бораца права и широке уставности, као што је Стојан Бошковић, који је био против учешћа чиновника у Нар. Скупштини. Он се никако није могао помирити с таквом једном уставном одредбом и администрацијом на њој заснованој, да један чиновник-посланик изјави у Нар. Скупштини „неповерење“ своје министру; такву субординацију он не разуме. Нека интелегенција улази у Народну Скупштину, нека су јој скупштинска врата широм отворена, нека у њу улази на исти начин на који улази и сваки други народни посланик, без нарочитих привилегија, али нека не улази у њу интелегентан човек као чиновник, рекао је Стојан Бошковић, беспорно слободоуман човек.

Милојко Лешјанин. Поводом чл. 86., којим се забрањује официрима активним и војницима под заставом да могу гласати, Милојко Лешјанин, ђенерал рекао је ово :

Официри српске војске плаћају и општини и држави све дажбине као и остали српски грађани. Међутим српски официри лишени су сваког политичког учешћа у држави и општини. Бивало је примера, да општински добошар позивајући грађане на гласање за избор општинских часника, ређа јавно пред својим радозналим слушаоцима све који имају право гласа, па завршује такву општинску објаву овим речима: да тога права немају: официри, војници, скитнице и они који су под полицијским надзором и који су лишени грађанских права“, кроз уста општинског добошара закон ставља на равну ногу официре са последњим друштвеним олошем. Оправдано би било, да се официрима да право учешћа у општинским пословима, исто тако могло би се дати право официрима и у недејству да могу бирати и бити бирани и за народне посланике. Нисам за то да се војска може мешати у политику, али би се официрима, као интелегентним људима, могло допустити, као и осталим грађанима, да могу вршити своје грађанске дужности као и остали грађани.

Краљ Милан је одмах реагирао на овај предлог.

Жао ми је, да онај који је искрено бранио права интелегенције и тражио да се она изравна са осталим грађанима у вршењу својих политичких права и дужности, да тај човек буде против овог предлога ђенерала Лешјанина. Ја сам задахнут најлепшим мислима о мојој војсци, о мојим официрима; ја сам више него сваки други способан и надлежан да ценим дух моје војске, да знам све њене добре стране, све њене врлине. Имам за собом три рата, делио сам с мојом војском и зло и добро, и радост и жалост; њени болови били су моји; моја брига није их никад напуштала; она је чинила колико је могла и за земљу и за престо; она је свагда била на висини свога положаја. Да ли би сад била награда за њу да јој дамо право

гласа? Држим да то неби била награда, него бисмо је тиме свукли са њене висине и бацили је у политички вртлог. Био би самртни грех увлачити војску у политичку борбу. Ви знате шта бива с нашим чиновницима; они су изложени партијској нетрпљивости. Свака влада има свој чиновнички кадар, и чим једна странка смени другу у државној управи, одмах и чиновници једне странке замењују чиновнике друге странке. А кад бисмо и официрима дали право бирања, онда би у нашој војсци наступило једно расуло, онда би и официрска класа осетила несретне последице политичке борбе. Не треба заборавити да у војсци има доста примамљивих положаја; има много пуковника, који би желели постати ђенералима; има места и дивизијских команданата. Да ли не би било много официра, који би се старали да добију више чинове не својим радом него својим говорима на политичким зборовима. Па зар неби и млађи официри радили то исто што и њихове старешине. Не дирајте господо у војску; од њиховог гласања за посланике и кметове имаће земља више штете него користи; оставите официре на своме послу, не увлачите их у политику. Њихов досадањи положај у држави био је добар и по њих и по земљу, нека чувају своју касарну и пазе своје војнике; политику нека оставе вама; немојте мењати ову уставну одредбу, она је спас за земљу. Имамо пред собом г. Саву Грујића; он је војник; уверен сам да је и он мога мишљења, а надам се да захтев г. ђенерала Лешјанина неће наићи на одобрење ни једнога од вас.

Ова наша брига за политичка прва официра при изради Устава учиниће леп утисак на официрски кор, али ће моји официри ипак наћи да су моји разлози умесни, да више воле да их оставимо на миру, па макар их општински добошари ређали у општинској објави напоредо са скитницама, него да их увлачимо у политику и да их из касарне мамимо на зборове; војска нека нам је далеко од политичке борбе. Увлачећи војску у политику имали бисмо сваки час по неку револуцију, а ја немам амбиције да се и с тим питањем бавим."

Разуме се да је чл. 86. примљен како је предложен.

Митрополит је тражио да и свештеници не гласају, али је и овај предлог пропао.

Око цензуса је било живље дискусије. Људи из народа, па чак и либерали, као што је Тодор Туцаковић, уважени старина из Крагујевца, били су за право бирања без цензуса.

По старом, намесничком Уставу, могли су гласати, бити бирани и сиротиња, само ако су испунили друге услове за стицање права бирачког.

Остали чланови нацрта Устава примани су брзим темпом без великих тешкоћа, док на XIV састанку 8-ог децембра није руда ударила у брег.

За време претреса нацрта Устава нека су питања решена супротно тежњама радикалне странке, и радикали су у току

дебате резервисали за себе право да о њима кажу своју последњу реч при крају претреса нацрта Устава. Они су то и учинили на XIV састанку Уставотворног одбора. Либерали су изјавили да они у начелу неби ништа имали против ових захтева, док се М. Гарашанин изјаснио против ових захтева радикала. Ипак је изабран један нарочити одбор, који би та питања проучио, и резултат тога проучавања изнесен је на XV састанку Уставотворног одбора. Од ових девет предлога, који су радикали поднели, најважнији су били: да се у место административне поделе земље на десет жупанија прима подела на петнаест округа; да цензус буде 15 дина, а задругари могу гласати па ма колики порез плаћали. Највећи је успех радикалне странке био у томе, што је смртна казна за политичке кривце остала само за оне, који изврше или покушају извршити атентат на краља и чланове краљевског двора, или ако се уз политичку кривицу учини и какво кажњиво дело, које по нашем кривичном закону повлачи смртну казну. Радикали и либерали потпуно су се сагласили о тим изменама, али је Гарашанин одбио да се упушта ма у какве компромисе о овим накнадним предлозима радикалаца.

Ово је дало повода краљу Милану, да одржи овај значајан и карактеристичан говор:

Краљ Милан: Ви сте чули извештај господина потпредседника овог збора, господина Јована Ристића, о резултату оног одбора који је јуче изабран, да узме у претрес предлог радикалне странке, који је г. Таушановић у име исте странке, а у девет тачака, пред овај збор јуче изнео; чули сте извештај и о предлозима, која су друга господа јуче изнела, а без сумње сте обратили пажњу и на извештај о предлогу, и ако неформулираном, који сам Ја упутио изабраном одбору, да га узме у претрес и формулише. Као што вам је познато, томе је одбору био циљ, да се коначно споразуме, како би се овомучно дело наше привело срећном концу.

Што се мене тиче, господо, ја вам отворено кажем, да сам срећан што је ово крупно дело, после веома тешких напора, после големих мука мојих, доведено и изведено дотле, да се могу надати, да ће се моћи срећно свршити на велику корист нашег народа и на задовољство учесника у овом тешком послу. У овом последњем часу, кад су у овом важном послу и последње тегобе уклоњене, срећан сам што пред вама могу изјавити: да у свему усвајам споразум постигнут између либералне и радикалне странке, као споразум већине.

Ја сам господо још јуче изјавио, да нећу да учествујем у седници јучерашњег одбора; а то сам учинио зато, да ми се не би пребацило, да желим да упливишем у овом или оном правцу, да ми се не би пребацило, да хоћу да помогнем једну или другу странку, хтео сам да оставим странке саме себи, и своју сам намеру остварио.

Господо, овом приликом нећу да улазим у детаље поднесених предлога, нећу да говорим ни о једном питању, него овом приликом хоћу да констатујем један веома пријатан факат: да је спорарум постигнут, да је он, господо, извршен. Такав факат стоји пред нама. Споразум је, господо, извршен, а за Мене је тај споразум важан, па био он извршен само између две, или између све три партије. Ја, дакле, господо гледам на ово дело, као на дело компромиса, и Ја вас господо, молим Ја, од вас захтевам, да свака партија као целина изјави: је ли она са овим целокупним делом компромиса сагласна или није, да ли га одобрава или не, и да ли ће за њега свој глас да даде не само овде него да ли ће и пред осталим члановима својим, ван овога збора, уложити сав свој уплив и сву своју моћ, да се ово дело, које нас је толико труда стало, као дело компромиса, и у појединостима и у целини, тако како јесте прими од стране Велике Народне Скупштине.

Господо, не треба да смећете с ума, да сам Ја у својој прокламацији, упућеној на народ, позвао све партије да буду учесници у грађењу наше нове државне зграде; да сам у писму упућеном на госп. Председника Мога Министарства изрично нагласио, да у овом питању нећу да се решава већином гласова, него желим, да све партије споразумно раде и израде ово велико дело.

Истина је господо, да у свакој партији има одбора централних и локалних, који издају наредбе, и чије се наредбе слушају, који одржавава дисциплину и руководе партијским пословима; али је истина и то, да поред све дисциплине у партијама има, тако да се изразим, политичких дивљака, који су чланови партије, али који у извесним питањима неће да дођу под партијску дисциплину, него се одвајају. Ја, господо, у овом коначном тренутку, као председник овога збора, и по духу којим желим да се овај збор руководи, не могу да водим рачуна о специјалним захтевима појединих чланова и збора и партија; јер кад би сад и после свестраног претресања овог уставног нацрта упитао: има ли кога, који би какву примедбу учинио, сумњам да међу вама не би било ма једнога, који не би имао шта да примети. Кад би се, дакле, обраћала пажња на примедбе појединаца и после свршеног дела, мислим, да се никад не би дошло до каквог резултата. Према свему овоме, за мене је једно важно и неоспорно, а то је то, да нећу и не смем да водим рачуна о примедбама појединаца, него да хоћу и треба да водим рачуна о мишљењима и захтевима појединих партија као засебних политичких чињеница.

Полазећи са тога гледишта, Ја полажем питање свима партијама овде представљеним, полажем питање партији либералној, партији напредњачкој, партији радикалној, тражим од

њих као партија да ми кажу: јесу ли за овај Устав или нису. И, господо, кад ово питање стављам, кад тражим ваше за или против, онда имајте на уму, да ваше за или против тражим и за последњу тачку и за пету. Ово, до чега се заједнички споразумом дошло, мора или бити или не бити Устав. И још нешто више. Треба знати, господо, да после оволиких мука, које сам лично поднео од почетка овог рада, после мога ретког пожртвовања, да се земљи да што бољи Устав, који би био дело компромиса, после оне велике пажње, коју смо и Ја и ви поклањали овом послу, — Ја не само да не дам вама да споразумно дело кварите, него треба да знате, да овај нацрт Устава не дам да га ма у чему измени ни сама Велика Скупштина. Ово је дело компромиса, и оно као дело компромиса мора и живот добити. И Ја, господо, кад вам ово овако отворено и јасно казујем, не казујем да остане између четири зида, да остане између нас овде сакупљених, не, Ја вам ово кажем да можете испоручити сваком члану своме, а не браним вам, ако хоћете, да то и у вашим новинама публикујете. Дакле, знајте, да Велика Народна Скупштина или ће примити овај Устав овакав какав је, од корице до корице, или га неће примити, у ком случају Ја престајем бити ваш председник, него ћу онда као краљ ове земље, као Србин, чинити своју дужност према земљи и будите уверени, да сам Ја сасвим начисто шта ћу онда чинити.

Ако дакле, господо, хтеднете да гласате за овај Устав, онда Ја од вас тражим, не само да ви дате свој глас, него да то ваше гласање значи, да ви примате на себе дужност и обавезу, да ће и сваки поједини члан ваше партије дати свој глас за овај Устав и у самој Великој Народној Скупштини; значи, да не само ви овај нацрт примате, него да ће га примити и остали ваши другови, који нису овде, али који ће у Скупштини бити.

Кад сам прокламацијом позвао сав народ, све партије, да учествују у овом важном народном послу, онда сам напоменуо да ћемо видети, ко се не одазове своме Краљу; Ко је вера ко ли је невера. И сад, господо, ако има кога да не прими то споразумно дело, он мора овде отворено да каже, да га не прима, мора овде пред нама да каже: је ли вера или је невера, Овај пак, господо, који гласа за ово споразумно дело, тај се је одужио својој моралној одговорности и пред садањим и пред будућим нараштајима, пред историјом и пред народом, и то не само ако он да свој глас за овај нацрт Устава, него ако поради и код својих једномишљеника и овде и у Великој Народној Скупштини, да се овај нацрт Устава прими као дело компромиса свију партија, да не буде ни једног гласа који ће се против њега дићи. Даћу вам четврт или пола

часа одмора, распоредите се по партијским групама, споразумте се, да бисте после одмора могли дати своје за или против јер је ваш глас — глас ваше целокупне странке.

Исто тако и људи, који су ван партија, чије мишљење поштујем, треба да се изјасне: јесу ли за овај споразумни нацрт Устава или нису.

И Ја, господо, немам права да ово споразумно дело ма у чему мењам, оно није лично моје, нисам њега Ја као краљ изнео пред вас, него је оно постало путем компромиса. Па као год што Ја немам права да га ма у чему мењам, исто тако тога права не може имати ни појединац, нити пак партија. А ако то учини ма која партија, било овде, било у Скупштини, Ја ћу вам онда отворено одлучно казати: Господо, идите кући, наши су послови на Уставном питању били узалудни.

Као што вам рекох, Ја пред вас износим дело свију политичких странака, Ја и сам не сматрам да имам права да га мењам, да чиним измене без одобрења тих партија. Ја сам за ово дело позвао интелигенцију, најјаче снаге из свију партија, како по науци и искуству, тако и по уважењу у њиховим партијама и самом народу. Нико не може спорити и не спори, да све што у партијама и ван партија има уважених личности, овде их видим, и кад су се они сложили и споразумели за ово дело, Ја сматрам Велику Ниродну Скупштину за једну форму, која том самом својом формом треба да да живот овом Уставу и стога ја не дозвољавам, да у Великој Народној Скупштини дође у питање једно овакво дело, у коме су учествовали и које су заједнички стварали људи најпаветнији и најодабранији, људи најискренији што их земља за сада има и какве их поједине партије за сад могу избацити.

Сад је, господо, дошао тренутак, кад треба у овом уставном питању да обележе своје гледиште и целе партије и поједине личности. Гласајући за или против овог нацрта, они тим казују да ли што имају или немају против овог компромисног дела. Најзад, господо, треба имати на уму, да у појединим питањима не влада сагласност ни међу појединим члановима исте партије; па кад је тако, онда је можда и немогуће постићи потпун споразум између појединих странака. Али кад је нацрт дело споразума, кад је свака партија могла поднети неке жртве да се до нечег заједничког дође, онда се морамо запитати: је ли овај нацрт бољи од садашњег Устава или није? Ако јесте, онда га треба примити, ако није онда га треба одбацити, нека остане у животу стари Устав. Ако пак нађете да је овај нарт бољи, као што у ствари и јесте, онда треба да имате на уму, да није довољно што ћете ви за њега гласати, него треба да порадите и код својих пријатеља да се он без измене прими.

Познато је да ће једна петина посланика Велике Народне Скупштине престављати либералне и четири петине радикалне посланике. Може се о уставним практикама говорити како се хоће, фактично искуство показује, да је далеко пре избора свака партија приближно начисто чему се има при изборима надати. Једном речи, може се смело рећи, да је свака партија унапред знала, како ће избори испасти; а да је то у првом реду знао ђенералштаб дотичних партија, који је управљао изборним телом, у чијим се рукама своде конци изборног гласачког апарата. Не улазећи у путеве и начине, којим су се ђенералштаб и партије служили за постигнуће свога циља, ваља констатовати коначан резултат, који излази на то: да су бирани они људи, које је генералштаб хтео и препоручио.

И кад стоји да се цело изборно тело кретало онако, како је ђенералштаб партијски налагао; и да је извршено оно, што су ђенералштабови у лицу главних одбора странака хтели, онда нити Ја, нити ико други може веровати, да ће се из једне четвртине или четири петине, у Скупштини представљених странака моћи појавити нешто, о чему не би знао, или што не би хтео ђенералштаб било једне или друге странке, што не би било наређено од ђенералштаба партија. Изборна нам борба показује, да се она води свесно, да њом управљају одбори странака, да се зна ко ће бити изабран, што све значи и потврђује, да се има уплива на странку, што значи да Србија живи политичким животом, што је управо помогло да се овај Устав приведе срећном концу. И према томе, Ја сматрам за дужност изјавити, да за све, што се буде догодило у Скупштини, чиним одговорним ђенералштаб тамо заступљених политичких странака одговорним преда мном, пред народом, пред историјом. Кад је то тако, онда је дужност ђенералштаба појединих странака, да се у Народној Скупштини користе својим утицајем, да нареду, да и њихови чланови приме овај нацрт, који су и како су га они сами споразумно израдили, и за који су они преда Мном, Краљем, дали свој глас. Ну нађу ли се у Народној Скупштини људи, који неће да приме овај нацрт, онда нема места никаквом правдању и увијању, онда је то несумњив знак; да ђенералштабови нису хтели то да заповеде.

Зато ми је потребно да знам: хоће ли потпредседник овога збора г. Јован Ристић, шеф либералне партије и њен ђенералштаб узети на себе; хоће ли други потпредседник овог збора, госп. Савз Грујић шеф радикалне странке и ђенералштаб њен примити на себе, да пораду код својих чланова у Великој Народној Скупштини, да се овај нацрт Устава, који су они радили и за који су и они дали свој глас, прими и од стране њихових једномишљеника без икакве измене; да објасне својим људима

да ће се или примити овај Устав онакав какав изађе из овога збора, или ће остати стари Устав. Ако се ово дело прими, сматрам да је оно заједничко. Да сам, господо, овај Устав писао сам, можда бих се и погађао с овом или оном странком. Али кад то није само Моје дело, него дело свију нас, свију странака, онда Ја немам права да са ма којом странком посебице ступам у преговоре. Кад бих сам писао нацрт Устава, можда бих га и друкчије написао. Можда, господо, има у овом Уставу много чланова који се и Мени не допадају, али пошто сте се ви у томе споразумели, Ја сам држао да немам права да овај споразум кварим. Ја господо, чиним велике жртве из љубави према срећи и напретку ове земље, која је нама свима мила и драга. Ја у овом последњем тренутку чиним последњи апел на све политичке странке представљене у овом збору, а тако исто и на људе пуне и знања и искуства који су овде, а који не припадају ни једној странци и позивам их да у овом последњем тренутку даду своје свечано обећање да ће за Устав гласати не само они лично, него да ће поради и код својих једномишљеника да се овај Устав у Великој Народној Скупштини прими без икакве измене, обавештавајући сваког и уверити га, да другојачије неће и не може бити. Сматрао сам за своју патриотску дужност, да јасно, отворено и несумњиво напоменем и либералној и радикалној странци, јер кад им отворено не бих казао како гледам ову ствар, Ја бих грешио.

Дајем вам четврт или пола часа времена, споразумите се, одвојивши се по групама, хоћете ли као странке и као појединци дати свој глас или за или против овог нацрта Устава.

Резултат овог споразумевања био је тај, да је и Гарашанин изјавио да ће он и његова странка гласати за овај нацрт Устава, и објаснио је овом приликом зашто је у последњој седници био против попуштања захтевима радикалне странке, и при томе би сад остао. Али пошто је ово непопуштање пренесено на сасвим други терен, на питање „вере или невере“, онда изјављује да напредна странка није ни досада била невера па неће ни у овој прилици.

Краљ Милан је прозивао све присутне да гласају. Димитрији Катић није гласао ни за ни против, јер није био на свима седницама одборским.

Сутра дан, 10. децембра било је потписивање нацрта Устава.

Столу, на коме су потписивали чланови Уставотворног одбора усвојени нацрт Устава, пришли су и Ранко Тајсић и Димитрије Катић, први из Драгеча а други из Ресаве. Димитрије Катић изјави да не може потписати нацрт Устава без стављања извесних примедба. Ова изјава Катићева дала је повода Краљу Милану, да, и не чекајући да чује те Катићеве

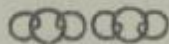
примедбе нити паке изјаву Ранка Тајсића, отпочне бесомучно нападати обојицу. Његово је праскање било страховито, све је занемало од чуда; Катић стоји хладан и непомичан као стена и слуша нападаје Краља Милана, а Ранко Тајсић стоји поред стола, ухватио шиљак своје астраханске шубаре коју је метуо на сто па је обрће као дете цигру. По свршетку Краљеве грдње, Катић изјави да ће потписати нацрт Устава, али му Краљ то забрани. Ранко пак узме за врх своју шубару и оде. Сви су чланови били запањени овом сценом.

Тога истог дана у вече кад су чланови Уставотворног одбора Устав потписивали, Краљев дежурни ађутант пошаље ми по жандарму писмо, у коме ми саопштава Краљеву жељу, да јучерањи његов говор још ноћас средим и да га сутра у 8 часова донесем у двор и предам њему лично. Целе ноћи сам дешифрирао овај значајан Краљев говор, који је дао на знање свакоме па и народним посланицима да се овај нацрт Устава има да прими у Великој Народној Уставотворној Скупштини „од корице до корице“. Сутра дан сам у 8 часова већ био у двору, предам ађутанту Краљев говор у рукопису, који је истог дана наштампан у „Сриству“, које је уређивао Манојло Ђорђевић—Призренац.

Овако израђен нацрт Устава поднесен је Великој Народној Скупштини 20. децембра 1888. године. Скупштински одбор је проучавао овај нацрт и поднео 21. децембра, извештај којим предлаже Вел. Нар. Скупштини да прими овај нацрт Устава; и Вел. Нар. Скупштина га усваја 22. децембра без дебате „од корице до корице“.

Српски народ је примио из руку Краља Милана један од најслободоумнијих Устава, који је према потписао као председник Министарског Савета Никола Христић, најреакционарнији министар.

Политички парадокс!!

САДРЖИНА

	Страна
1. Пад кабинета Јована Ристића 1880. год. и свршетак намесничког режима — — — —	3
2. Побуна у Тополи — — — —	5
3. Радикална струја против либералног режима —	7
4. Кабинет Милана Пироћанца. Почетак напредњачке владавине — — — —	10
5. Проглас Николе Пашића и другова „Пријатељима народа“ — — — —	13
6. Народна Скупштина сазвана за 30. новембар 1880. г.	21
7. Организација и рад радикалног скупштинског клуба	23
8. Напад кнеза Милана на радикалну странку и банкротство Генералне уније — — — —	30
9. Нашим једномишљеницима и свима који су нас поздравили — — — —	33
10. Интерпелација на г. министра председника и остале чланове кабинета — — — —	36
11. Агитација краља Милана против радикал. посланика	44
12. Избори од 15. маја — — — —	49
13. Прва скупштина радикалне странке — — — —	52
14. Илкин атентат на краља Милана 1. септ. 1882. год.	52
15. Разрађивање странкиног програма — — — —	61
16. Организација среза на начелу самоуправе и избор. права	62
17. Унутарње стање пре скупштинских избора септембра 1883. год. — — — —	104
18. Спремање за избор посланика — — — —	127
19. Народна Скупштина за 1883. год. — — — —	129
20. Значајна тајна конференција радикалних посланика —	137
21. Ванредно стање и преки суд у побуњеним крајевима	141
22. Тимочка буна — — — —	148
23. Мој последњи разговор с Пашићем и руским послаником Персијанијем — — — —	151
24. Хапшење чланова Главног одбора и суђење —	156
25. У пожаревачком затвору — — — —	158
26. Шта се дешавало у Београду за време нашег суђења у Зајечару — — — —	186
27. Да ли је Главни одбор Народне радикалне странке или ма који његов члан а поглавито његов председник Никола П. Пашић знао за Тимочку (Зајечарску) буну — — — —	191
28. Наше бављење у Пожаревачком затвору — —	203
29. Наш двогодишњи затвор — — — —	215
30. Састанак краља Милана с Пером Тодоровићем 27. децембра 1885. год. у тврдињи београдској —	220

	Страна
31. НОВИ ЖИВОТ — — — —	230
Нишка конференција радикалних изасланика —	230
32. Покушај краља Милана преко Д-ра Лазе Докића о саставу напредњачко-радикалног кабинета —	236
33. Моја аудијенција код краља Милана. Персонална унија између Србије и Бугарске — —	237
34. Споразум између београдских радикала и либерала о заједничком раду — — — —	240
35. Кабинет либерално-радикални створен априлским споразумом — — — —	243
36. Припрема краља Милана за абдикацију — — — —	246
37. Претресање Устава и говори краља Милана и појединих чланова Уставотворног одбора — — — —	—

МОЛИМ ДА СЕ ИСПРАВЕ ОВЕ ПОГРЕШКЕ:

На страни 6 у шестом реду оздо стоји 1882. год. а треба да стоји 1872. год.

На страни 7 у седмом реду озго стоји 1886. год. а треба да стоји 1876. год.